

ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸਾਗਰ

ਸ੍ਰੀ. ੨. ਦੁਆਰਾ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ✓ ૬૧૪. વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨.૧.૬ ૮૨૨૧

વિષય ૬ : ૩૨.

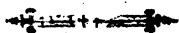
આનંદ-લહરી.

પ્રથમ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

પ્રયોજક,

ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ.

મુ. ચંદરવા (રાણપુર)

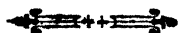
પ્રકાશક,

ચિમનલાલ ર. દેસાઈ.

મહારાજ બ્રીડીંગ-

ગીરગામ બેકરોડ,

મુંબાઈ.

(સર્વ હક પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

આવૃત્તિ ૧ લી]

[પ્રત-૧૦૦૦]

સને ૧૯૨૧

સંવત ૧૯૭૭

શ્રી ભારત આર્ટ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ લી. અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦.

ગ્રામરાત્રી ગ્રામરાત્રી ૮૩૧૪
 નમુનો મફત. નમુનો મફત.
 ગ્રામરાત્રી કાપીરાઈટ-એમકે
G. H. Tea જી. એચ. ટી.

ગારો હીલની લહેઝતદાર ચાહ.

ચો. આ સ્વાદીષ્ટ ચાહનો પ્યાલો.

હીમાલયની તલેટીમાં આસામના ચાહના બગી-
 આઓમાંથી ખાસ હાઈલી ટેસ્ટને માફક આવે તેવી લહેઝત-
 દાર ચાહ ! દેશી મનુરો, દેશી થાપણુ અને દેશી માલ,
 સ્વદેશી ચાહની, સ્વદેશી ધમાલ. બેહદ સસ્તા ભાવ.
 વેપારીઓને હરીફાઈમાં માલ સુકવાનો સોનેરી સંજોગ-
 એક વખત અજમાયસ દાખલ આ ચાહનો એક ડબો
 ખરીદી ચાહ પી ખાત્રી કરો.

ખાવ રતલ ૧ ના ૦-૧૨-૦, ૨ રતલ ૦-૬-૦, રતલ ૫ ૦-૩-૬
 દરેક જગ્યાએ વચવાણા ધી ગારો હીલ ટી ટ્રેડિંગ કું. લીં.,
 એજન્ટો એમકે છે. નં ૧૭૨. બો બજાર સીટ, કલકત્તા.

તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો.

મુખ્ય ઇસાકાના ચોલ એજન્ટ--

મેસર્સ કેસરીપ્રસાદ એન્ડ કું.

પેલીકાન નં ૦ ૪૪૭૩.

પારસી બજાર, વાડીયા હાઉસ, દોટ, મુંબાઈ.

પ્રકાશકના બે બોલ !

એક વર્ષ ઉપર “ શ્રી કૃલાસ માનસ સરોવર દર્શન ” ના મનું પુસ્તક મારા તરફથી પ્રકટ થયું ત્યારે ઘણા લેખકો તેમજ મારા સ્નેહીવર્ગ તરફથી એવી ટીકા થતી હતી કે, આવા પુસ્તકો છપાવી નાહક પૈસા ખગાડવાનો આ રસ્તો છે. પરંતુ મને ક્ષણે ક્ષણે ધ્યાન આવ્યું છે કે એક વર્ષની હુંક મુદતમાં સદરહુ પુસ્તકની બે હજાર પ્રતો વેચાઈ ગઈ છે અને તેના વેચાણમાંથી લગભગ રૂ. ૧૫૦૦) ધર્મોદા અપાઈ ગયા છે. સદરહુ પુસ્તકમાં મેં જણાવ્યું હતું કે બીજા કોઈ પ્રકરણ પાસે સારા પુસ્તકો લખેલાં હોય અને તે બે મને મોકલી આપશે તો હું છપાવી બહાર પાડીશ. આ ઉપરથી મને કેટલાક લેખક બંધુઓ તરફથી જુદી જુદી સૂચનાઓ, આશા, વચનો અને લેખોની મદદો મળતી રહ્યા છે. તેમજ મારા ઉત્સાહમાં વધારો કર્યો છે. સદરહુ પુસ્તક એ ઉત્સાહનું પરિણામ છે.

“ ગુજરાતી ” પ્રેસ તરફથી બહાર પડતા “ ભારત લોક કથા ” ના ભાગો અને સસ્તા સાહિત્યની હુંકી વાર્તાઓ વગેરે ઉપરથી વાચકોનો મોટો ભાગ હુંકી વાર્તાઓના વાચન તરફ પ્રીતિ ધરાવે છે, એવો ખ્યાલ આવતાં મેં બીજા પુસ્તકો સાથે દર વર્ષે આવાં હુંકી વાર્તાઓનાં પણ એક-બે પુસ્તકો પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રાખી છે. બે વાર્તાઓ તરફથી આ “ લહરી ” નો સારો સત્કાર થશે, તો તેનો બીજો ભાગ કે જેમાં ઘણાં સુન્દર, સુરસિક, આકર્ષક સાંસારિક ચિત્રો છે તે સત્વર પ્રકટ કરવાની વ્યવસ્થા હું કરી શકીશ.

આ વાર્તાસંગ્રહ રા. બીરબના હાથથી હિન્દી, મરાઠી અને બંગાળી ભાષાનાં માસિક તથા પુસ્તકો ઉપરથી જે રીતે અત્યંત વાંચકોને મળે છે, તેજ રીતે તેનો બીજો ભાગ પણ સાંસારિક વાર્તાઓ વડે એજ ભાષાઓ તૈયાર કરી આપ્યો છે. પુસ્તકો છપાવવાની

તથા પ્રેક્ષા તપાસવાની વ્યવસ્થાનો ભાર પાતાને માથે લેવા બદલ હું
‘વાર્તાવારિષિ’ ના તંત્રી ઉદયચંદ લાલચંદ પંડિતનો આભારી છું.

મરદુમ બાળ ગંગાધર તિલકના સ્વર્ગવાસ વખતે એક સારી
જેવી રકમ તેમના સ્મારક ફંડમાં આપવા વિચાર કરેલો અને તે
આખતમાં કેટલીક યોજના મેં તૈયાર કરેલી, એટલામાં આ આનંદ
ભટ્ટરી ” પુસ્તક બદલ પાડવાની હિલચાલ વધી જવાથી એ પુસ્તક
છપાવાનું કામ શરૂ કરેલું. પહેલા એવો વિચાર હતો કે દરેક પુસ્તક
દીઠ અમુક રકમ તિલક ફંડમાં આપવી. પરંતુ ગયા મે માસની
આખરે ભરૂચમાં પાંચમી રાજકીય પરિષદ ભરાયલી અને તે પરિ-
ષદને અંગે ભરૂચ જીલ્લામાંથી ડા. પં. હનરનો કાળો આપવાનું
નક્કી થયેલું અને સદરજૂ પુસ્તકની તમામ આવક અર્થે આદેશતાં
એ આજે તે તિલક ફંડમાં આપી દેવાની મારી ઇચ્છા થવાથી આ
રકમ તેમાં આપી દેવાની છે. એટલે એક પંચને દો કાગળ જેવું
હોઇ વાંચકને ગમ્મત અને જ્ઞાન સાથે પરમાર્થ સાધનની એક
તક અન્નાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે. સંભવ છે કે સુત્ર ગ્રાહકગણ તેનો
સંતોષ લાભ ઉઠાવશે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક, વૈજ્ઞાનિક
વિષયોને લગતી ઉત્તમ, સુબોધક, નીતિમય વાર્તાઓ, જીવનચરિત્રો
તથા પ્રવાસ વર્ણનો વગેરેનાં જ્ઞાનદાયક, સુંદર પુસ્તકો દર વર્ષ
વચ્ચેથી છ સુધી પ્રકટ કરવાની જે યોજના મેં યોજી છે, તે યોજ-
નાનુસાર આ વર્ષ માટેનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પ્રેસમાં જાપવા આપી
દીધાં છે. કાગળોની તથા જાપખાનાને લગતાં બીજાં સાહિત્યોની
અખત મોંઘવારીના આવા સમયમાં મેં ઉદાપેલા આ સાદસની
સાહિત્ય રસિક વાંચકો યોગ્ય કદર કરશે, એવી આશા સાથે આ
“જે બોલ” અહીં સમાપ્ત કરું છું.

તા. ૧૧-૬-૨૧
ભરૂચ જેઠ સુદ ૬ સંવત ૧૯૭૭ } ચિખનલાલ. ર. કેસાડ

આનંદ સહરી.

ભાગ ૧ લો.

૧ ચપ્પા.

૧) સરસ્વતીના જાણનાં

કાચોદ પૂર આવી જવાથી સરસ્વતી નદી બહુ વેગથી વહન કરી રહી છે. ઇસુની માથી સદીની વાત છે, તે વખતે પણ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સરસ્વતી સુકાઈ જતી હતી; કિન્તુ વર્ષોમાં પાણ્ય તેનું પૂર એટલા પ્રબળ વેગથી આવતું હતું કે સારા સારા હોશિયાર

મારવાઓ પણ તેમાં નાવછાડવાની દિમ્મત કરી શકતા નહોતા. સ્થાને પરના વૃદ્ધો તેમજ આળસી પોતાનાં કામકાજ છોડી દઈને નદીને કિનારે કિડા-કોતુક કરી રહ્યા છે. સાદરી યુવકો તરવા સાડ પાણી-

માં પડેલા છે અને વૃદ્ધ માણસો તેમને ડર દેખાડી દેખાડીને રોકી રાખવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. કિનારા ઉપર બાળકો પાણી ઉછાળી આનંદિત થઈ રહ્યાં છે. સરસ્વતીમાં બારે માસ પાણી રહેતું નથી. તેથી તેમાં કોઈ મોટાં નાવ પણ નથી રહેતાં. માત્ર બે ચાર નાની નાની હોડીઓ કોઈ કોઈ ઢેકાણે કિનારા ઉપરનાં વૃક્ષોની સાથે બાંધેલી નજરે પડે છે.

એકદમ એક બાલિકાએ એક હોડી ઉપર ચઢી પોતાની બહેન-પણીને કહ્યું:—“આવ બહેન, આપણે એક મળનો ખેલ ખેલીએ,” હોડી પાણીમાં સરી રહી હતી. બાલિકા તેને તેની દોરી ખેંચીને કિનારા તરફ લાવતી હતી, તો ઘડીમાં પાછી બીજી તરફ કટલેક દૂર સુધી પાણીમાં લઈ જતી હતી. તેનો મળનો ખેલ એજ હતો. બીજી કન્યાએ ડરીને કહ્યું—“ના બહેન! મને તો ડર લાગે છે. હું હોડી ઉપર નહિ ચઢું.” એ સાંભળી પહેલી બાલિકા પોતાની રમતમાં મસ્ત થઈ ગઈ. કટલેક વાર પછી બીજી કન્યાએ કહ્યું—“ચપળા! ચાલને. બહુ રમી લીધું. હવે ક્યાં સુધી રમ્યા કરીશ?” પરંતુ ચપળાએ તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કયું અને અને હાસ્ય કરી પોતાની સુંદર રમત રમતી રહી.

ભાગ્યની વાત છે. અચાનક દોરી છૂટી ગઈ અને હોડી નદીના પ્રવણ પ્રવાહમાં વહેવા લાગી. જે બાલિકા કિનારા ઉપર હતી તે ધાંટો કહાડી ખેલી—“અરે, કોઈ બસાવો! ચપળા તણાઈ જાય છે!” ચપળાની ઉમ્મર ચૌદ વરસથી અધિક નહોતી. તે બિલકુલ મેલરાઈ નહિ. સાવધાનીથી હોડીને પકડી બેસી રહી. કિનારા ઉપર શોર બકાર સાંભળી ઘણાએક લોક દોડી આવ્યા, કિન્તુ કોઈએ

પણ તેને ગચાવવાનું સાહસ કયું નહિ. હા, કેટલાક ગાંધી લોકો બાલિકાની મૂર્ખતાની સમાલોચના તો અવશ્ય કરવા લાગી ગયા. એટલામાં એક અગ્નિદેવો આદમી ક્યાંઈકથી દોડતો આવ્યો, અને એકદમ નદીમાં ફેદી પડી જે તરફ હોડી તણાઈ રહી હતી, તે તરફ ચપળતાથી તરતો તરતો જવા લાગ્યો. જોતજોતામાં હોડી અને તરનાર બન્ને દર્શકોની દ્રષ્ટિથી બહુજ દૂર ચાલ્યાં ગયાં,

ત્યારે એમ કોઈ ન બતાવી શક્યું કે તરનારો કોણ હતો? ત્યારે લોકો તરેલ તરેલની કલ્પનાઓ ઉઠાવવા લાગ્યા. કોઈ કહેવા લાગ્યા તે અવશ્ય કોઈ દેવ હશે—આવી વિપત્તિઓને સમયે દેવતાઓ પોતે સહાયતા માટે આવ્યા કરે છે! કોઈએ કહ્યું—અરે, નહિ. આ કલિયુગમાં દેવતા ક્યાંથી હોય! કોઈ સાધુ મહાત્મા હશે! આજકાલ એવાં પરોપકારનાં કાર્યો તેઓજ કરે છે. આવા પ્રકારના ભવંશવાદમાં પ્રાચીન દુર્ઘટનાઓની જૂઠી-સાચી બીજ પણ અનેક કથાઓ નીકળી. છેવટે દર્શકગણે બાળબચ્ચાંઓને ડર દેખાડતા-ધમકાવતાં પોતપોતાનો ઘરનો રસ્તો લીધો.

સ્થાનેશ્વરમાં ચપળાને માટે કોઈ શોક કરનાર નહોતું. તેનાં માતૃપિતા બાળપણમાં જ મરી ગયાં હતાં. એક બહુજ રતો સંબંધી હતો: તેણે તેની ઉપર દયા કરી પોતાને ઘેર લાવી ઉછેરી હતી. ચપળાના પ્રતિપાલકને વિમળા નામક એક કન્યા હતી. વિધાતાએ તેને રૂપ દીધું નહતું: પરંતુ ચપળા એક સૌંદર્યવંતી હતી. એ કારણને લીધે વિમળાની માતા ચપળાને દેખી શકતી નહોતી. તેનાથી એ સૌંદર્ય દેખી ખમાતું નહોતું. અને તેથીજ આજ ચપળાને માટે કોઈને ભૂખ કે નિંદ્રામાં કાંઈ અડચણ આવી નહિ.

(૨) આમીતા

હોડી એકાદ ટાસ સુધી બરાબર વહેતી ચાલી ગઇ. તે પછી તે એક એવી જગ્યામાં જઇ પહોંચી કે જ્યાં નદીનો પટ છેક સાંકડો થઇ ગયો હતો. કિનારો તદ્દન પાસે આવી ગયો હતો. તરનારો તરેણુ પાછળ પાછળ આવી રહ્યો હતો, તેણે તેજ સ્થાન ઉપર હોડી પકડી પાડી. ચપળા હજુ પણ સ્થિરતાથી હોડીને પકડી રહી છે. તેણે અત્યાર સુધીમાં વચ્ચે કોઈ તરફ દ્રષ્ટિ પાત પણ નહોતો કર્યો.

અક્ષિપ્ત તરનારાએ જે વખતે હોડીને કિનારા તરફ લઈ જઈ ચપલાને ઉતરવાનું કહ્યું, તે વખતે તેના હાથ કંપવા લાગ્યા. તેનાથી ઉતરી શકાયું નહિં. યુવકે એ જોઈને એક લાથથી તે હોડીના તૂટેલી દોરી પકડી લીધી અને બીજા લાથથી બાલકને ઉપાડી કિનારા ઉપર ઉતારી દીધી. બન્નેનાં કપડાં બીજા ગયાં હતાં. ચપળા ચાલી શકતી નથી એ જોઈને યુવકે પોતાની પીઠ પર બેસાડી તેને પાસેના એક ગામમાં લઇ ગયો.

ગામના લોકોએ બન્નેને કપડાં આપ્યાં, ભોજન આપ્યું. અને સ્થાન આપ્યું. સંધ્યા થતા પહેલાં તે બન્ને સ્વસ્થ થઈ ગયાં. વિસામો મળવાથી તેમનો થાક ઉતરી ગયો. યુવકે કહ્યું—“આલો હું તમને તમારા ગામમાં પહોંચાડું,” ચપળા રોવા લાગી ને બોલી—“હું અનાથ છું. માફ કરાઈ નથી. જે મને ત્યાં લઇ જશે તો હું જેના ઘરમાં રહું છું તે મને મારશે ને મારો તિરસ્કાર કરશે.” એ સાંભળી યુવક કેટલોક વખત ચિંતામાં પડી ગયો. આખરે તે બાલકને લઇ આવ્યો. અને એક મેદાન ખસાર કરી રાત્રે પોતાની બવણીમાં જઇ પહોંચ્યો.

યુવકને જોતાંજ ત્યાં ખેઠેલા સર્વ લોકો ઉઠીને ઉભા થઇ ગયા અને અભિવાદન કરી કહેવા લાગ્યા કે—“ આપને જાણવા માટે સ્થાનેશ્વરના જે લોકો મોકલવામાં આવ્યા હતા તે પાછા આવ્યા. આપનો કાંઈ પણ પત્તો ન લાગી શક્યો. તેથી અમે બહુજ ચિંતિત થઇ રહ્યા હતા. હમણાં થોડા વખત પહેલાંજ ખીબન કેટલાયે સવારો આપની શોધમાં દોડાવવામાં આવ્યા છે.

યુવકે એકદમ દશ દાસીઓને બોલાવવાની આજ્ઞા કરી. મોઢામાંથી શબ્દ નીકળતાંજ લોકો દોડ્યા. એક પ્રહર ગત વીતતાં પહેલાંજ દાસીઓ નિયુક્ત થઇ ગઇ. સ્ત્રીઓને માટે સત્વર એક જુદો મુકામ તૈયાર થઇ ગયો અને ચપળાની એક રાજકુમારી સમાન સેવા-સુશ્રુષા થવા લાગી.

યુવરાજ ચંદ્રગુપ્તનું આ અભિનવ કાર્ય જોઇ સેનાના જે પ્રિપાદ્યો તરૂણ હતા, તેઓ સંકેતો-દસારાઓથી પરિહાસ કરવા લાગ્યા અને જેઓ વૃદ્ધ હતા તેઓ કાંઈ અપ્રસન્ન થઇ મનમાં તે મનમાં બબડાવા લાગ્યા. આ સારી વાત નથી. સર્વને સંદેહ થયો કે આ દરિદ્રા છોકરી રાજરાણી બની ખેસશે; કિન્તુ રાજકુમારના એક સેવક ગર્વથી બોલ્યો—“ શ્રીમતી ધ્રુવદેવીની પાસે આ વાત પહોંચતાંજ બહુ રાણીપણું કાણ જાણે કયાંય ઉડી જશે ! ”

રાજકુમાર મહારાજ સમુદ્રગુપ્તનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત (દ્વીતીય) છે અને ધ્રુવદેવી તેની પત્નીનું નામ છે. આ વખતે યુવરાજ યુદ્ધયાત્રાને માટે બહાર નીકળ્યો છે અને સ્થાનેશ્વરની પાસે શિબિર નાખી પડેલો છે.

(૩) ઇતિહાસ.

આ ચોથી શતાબ્દીની ઘટના છે. અહીં તે વખતના ઇતિહાસ ની બે...ચાર વાતોનો ઉલ્લેખ કરવો અપ્રાસંગિક નહીં ગણાય. વાચકોને પ્રાચીન ઇતિહાસનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય એટલે હોય છે; તેથી આવી એક ન્હાની આખ્યયિકા લખવામાં પણ ઇતિહાસની વાતનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે.

મૌર્યકુલતિલક દેવપ્રિય મહારાજ અશોકના વખતમાં ઈંદ્રપ્રસ્થ પૂર્વ સમુદ્ર સુધી અને નેપાળથી રામેશ્વર સુધી આખો દેશ એ-સત્રમાં અધિત થઈ ગયો હતો. આ વાત થઈ ઇસ્વીસન પહેલાની ત્રીજી શતાબ્દીની. તે પછી બીજી સદીમાં મૌર્યવંશની રાજ્ય શ્રી હુપ્ત થઈ ગઈ. તે વખતના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે મૌર્યવંશના રાજાઓ એ સમયે ભારતના સમ્રાટ થયા હતા; પરંતુ ખરી રીતે તેઓ કાંઈ એક ન્હાના પ્રદેશના રાજાઓ હતા. ભારતનો ઇતિહાસમાં એ સમય પણ વિલક્ષણ હતો. શક, તરુક અને ચીન જાતિના લોકો આ દેશમાં પોતપોતાનાં રાજ્યસ્થાપન કરી રહ્યા હતા અને આખો આર્યાવર્ત વિદેશીઓનાં આક્રમણોથી પિડિત થઈ રહ્યો હતો. અનાર્યવંશના આદિ રાજાઓ ખરેખર કાંઈક બલાદય હતા; પરંતુ તેમનું પ્રભુત્વ કેવળ દક્ષિણ પ્રદેશમાં જ હતું. આર્યાવર્તમાં—ઉત્તર ભારતમાં તો સર્વત્ર વિદેશીઓનો જ પ્રભાવ વિસ્તૃત થઈ રહ્યો હતો. ઇ. સ. પહેલાં બીજી શતાબ્દીમાં જે કાળરાત્રીનો પ્રારંભ થયો હતો, તેનો અંત ઇ. સ. ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયો—ભગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી ભારતમાં એ વિદેશી અધિકાર બરાબર ફેલાઈ રહ્યો.

એ દીર્ઘકાળવ્યાપી અધિકારના અંતમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો અભ્યુદય થયો. ભારતના સૌભાગ્ય પ્રભાતની એજ શુભ સૂચના હતી. સંભવતઃ શ્રી ગુપ્ત નામનો રાજાએ ગુપ્ત વંશનો પ્રથમ રાજા હતો. શ્રી ગુપ્તનો પુત્ર ઘટોત્કચ થયો. તેના રાજત્વકાળ પછી ઇ. સ. ૩૧૬ માં ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે નેપાળથી નર્મદા નદી સુધીનો દેશ જીતી નૂતન પુષ્પપુર યાને કુસુમપુરમાં રાજધાની સ્થાપિત કરી અને એ વર્ષથી નવા ગુપ્ત સંવતનું પહેલું વર્ષ ગણાયું.

પ્રાચીન પુષ્પપુર કે પાટલી પુત્રમાં સિન્ધવી વંશના રાજાએ દીનબલ થઇને રાજ્ય કરતા હતા. તેમનું રાજ્ય મુખ્યતઃ નેપાળમાંજ સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થવું હતું. એ સિન્ધવી રાજાઓએ ગુપ્ત રાજાઓની આધીનતા સ્વીકારી લીધી હતી અને તેની સાથે વિવાહ સંબંધ પણ યોજી દીધો હતો.

ઇ. સ. ૩૫૦ માં ચંદ્રગુપ્તના રાજત્વના આરંભ થયો સમુદ્રગુપ્તના પુત્ર દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય જે વખતે યુવરાજા હતો, તે સમયની એક ઘટનાનો આશ્રય લઈ આ આખ્યાયિકા લખવામાં આવી છે. અક્ષાહ્યાદના સ્તંભલેખથી માલમ પડે છે કે સમગ્ર આર્યાવર્ત, બંગ, કામરૂપ, કલિંગ અને કૌશલ દેશને સમુદ્રગુપ્તે જીત્યા હતા. અને કેરલ સુધીના દક્ષિણ ભૂભાગમાં પણ તે રાજાધિરાજ મનાતો હતો. મહારાજ અશોકની પછી ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં એવો ગૌરવનો દિવસ બીજો નથી.

(૪) રાજમંત્રી.

મહારાજ સમુદ્રગુપ્તનો પ્રિયમંત્રી પ્રિયવર્મા કુસુમપુરના રાજા મહેશમાં બેઠો બેઠો કાંઈકે કાગળ-પત્ર વાંચી રહ્યો છે. એ વખતે

ત્યાં સ્વયં મહારાજે આવીને પૂછ્યું—“રાજ્યમાં દુશળતા તો છે.”
 પ્રિયવર્મા હસીને ઉભો થઈ ગયો. મહારાજે તેને બેસવાનો ઇશારો
 કર્યો. જન્મે આસન ઉપર બેઠા પછી મંત્રીએ કહ્યું—“મહારાજ !
 આ વખતે શક વગેરે લોકો ક્ષત્રિય તરીકે ગણાવા લાગ્યા છે અને
 સમાજ તેમના તરફ આદરની દૃષ્ટિએ જુઓ છે. સિવાય બ્રાહ્મણ
 નો વિદ્વેષ છુપત થઈ ગયો છે. હવે આપણે જીતેલા દેશોને સુરક્ષિત
 રાખવાની તરફજ વિશેષ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે.”

“ પંજાબ અને ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં ત્યાં સુધી હાલ
 સંજોગો નથી જતાયા, ત્યાં સુધી હું મારા રાજ્યને અખડ નથી
 સંમત શકતો.”

પ્રિય વર્માએ હસીને કહ્યું—“જો કાર્યનો ભાર યુવરાજ વાંચી
 પોતે ગ્રહણ કર્યો છે, તેમાં સિદ્ધ થવીજ જોઈએ.”

“ જ્યારે તમારો પુત્ર વિશ્વવર્મા તેનો સહકારી સહચર છે,
 ત્યારે જીતવાની આશા કરી ઉચિત છે.” રાજ્યએ કહ્યું.

“મહારાજ ! આપના અનુગ્રહની સીમા નથી. મારા પુત્ર
 પુત્ર નરવર્માને માળવાનો શાસક બનાવી આપે મારા વંશના ગૌરવ
 અને આશાથી પેણુ અધિક વધારી દીધું છે. જો વિશ્વવર્મા યુવરાજ
 નો સહચર થઈને રહેશે, તો એમાં સંદેહ નથી કે તેથી તેની બાબત
 વૃદ્ધિગત થશે; પરંતુ રાજ્યના કલ્યાણને માટે હું આ વિષયમાં
 પ્રસ્તાવ કરવા ચાહું છું.” પ્રધાને આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી રાજ્ય
 ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા અને પ્રિયવર્મા કહેવા લાગ્યો—“મારો
 ખબર મળ્યા છે કે હજુ જાતિ બહુજ બલાડય થઈ રહી છે અને
 એમ માલુમ પડે છે કે તે બહુજ જલદી કંદહાર પ્રદેશ ઉપર આ-
 ત્તેજી મોકલવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે.”

વિકાર જમાવી લેશે, એ કહેવાની તો આવશ્યકતા નથી કે જ્યાં સુધી ભારતની પશ્ચિમ સીમા સુરક્ષિત નહિ થાય ત્યાં સુધી ભારતનું કલ્યાણ નથી. આ વખતે હું લોકોની ગતિવિધિનું નીરીક્ષણ કરવાને માટે કોઈ યોગ્ય પુરૂષને મોકલવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. એ તો આપ જાણો છો કે વિશ્વવર્મા, રામન, ગ્રીક વગેરે અને પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ જાણે છે; તેથી મારી માન્યતા પ્રમાણે તેને કંદહાર પ્રદેશ તરફ મોકલવો જોઈએ ” એ કે રાજા પોતાના મંત્રીની સ્વાર્થચિન્તના—અરે, હાતૈપણથી સારી રીતે પરિચિત હતો; તોપણ આ પ્રસ્તાવ સાંભળીને તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પોતાના પ્રાણથી પણ પ્યારા પુત્રને દેશહિત કે રાજહિતને માટે સંકટના સ્થગમાં મોકલવો એ સાધારણ વાત નથી. મહારાજે કાંઈક ચિંતિત થઈને કહ્યું— “સાચવ એક : હું આ સંબંધમાં કાંઈક વિચાર કરી જઈ પછી ઉત્તર આપીશ. ”

આ વખતે સૂચના મળી કે પંજાબથી યુવરાજનો દૂત જ સર્વ કાગળો લાવ્યો હતો. તેને વાંચતાં રાજા તથા મંત્રીને જ્ઞાત થયું કે યુવરાજની પિજીની સેના નિર્વિનંદે પશ્ચિમ તરફ ઉપડી રહી છે, આ પંજોની સાથે ખીજાં પણ બે પંજો આવ્યાં હતાં. તેને મહારાજે અંતઃપુરમાં પહોંચાડી દીધાં. તેમાં એક તો માતા દત્તદેવીના નામનું હતું અને બીજું યુવરાજી દુવદેવીના નામનું હતું. યુવરાજે દુવદેવીના પત્રમાં એ પણ લખ્યું હતું કે—“તું નક્કી જાણતી હશે કે હું બહુરૂં કેપવતી છું; પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે રથાનેશ્વરથી મેં જે અતુર્દશ વર્ષોથી કુમારીના નદીથી ઉદ્ધાર કરીને આણી છે, તેને જોઈને તારી આત્મપ્રશંસા અવશ્ય કાંઈક ઝાંઝી થઈ જશે. ”

(૫) ચપળાની વાત.

ક્ષત્રપ રાજા રૂપસેને સુદ્ધ કર્યા વિનાજ સંધિ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી; પરંતુ તેને માટે યુવરાજને પોતાના પિતાની અનુમતિની આવશ્યકતા થઈ અને તેથી જ્યાં સુધી પુણ્યપુરથી ઢાઢ ઉત્તર ન આવ્યું, ત્યાં સુધી તેને પોતાની સેના સહિત બ્રહ્મકર્ચ યાને લકડ્ય માં જાવણી નાંખી પડી રહેવું પડ્યું. જે વખતે યુવરાજે ચપળાને ઉદ્ધાર કર્યો હતો, ત્યારથી આજ સુધીમાં ત્રણ મહિના થઈ ગયા હતા. આટલી મુદતમાં યુવરાજની ચપળાની સાથે ટેટલીએ ધનિષ્ટતા વધી ગઈ હતી. અહીં તેનો થોડો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

ચપળાને ચિત્રવિદ્યા શીખવવા માટે એક સ્ત્રી નિયત કરી દીધી હતી. ચપળાને પહેલેથીજ એ વિષયનો શોખ હતો. તે જે કાંઈ ખતી હતી, તેનું ચિત્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. સિવાય તેણે અગાઉ એ વિષયનું કાંઈક શિક્ષણ પણ મેળવ્યું હતું. તેથી યુવરાજે તેને માટે ચિત્રશિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી ઉચિત ગણી.

એક દિવસ ચપળા ઢાઢ ચિત્ર બનાવી રહી હતી; એટલામાં યુવરાજ ચંદ્રગુપ્તે જઈને પૂછ્યું—‘ચપળે’ આજ શું બનાવી રહી છે ?’ ચપળાએ એકદમ ચિત્રને પોતાના પાલવમાં છૂપાવી દીધું ને કહ્યું—‘હું આપને તે કદી નહિ બતાવું.’ તેની શિક્ષિકાએ હસીને કહ્યું—‘આજ તે એકલું નાક બનાવી રહી છે. કહે છે કે,

પહેલાં નાક બનાવવાનો ખૂબ અભ્યાસ કરી લઉં, પછી આપની એક તસખીર ખેંચીશ.’ ચપળા હસવા લાગી. યુવરાજે હસતાં હસતાં કહ્યું—‘ખાસ નાકે તમારું શું બગાડ્યું છે કે આવી રીતે તેને બનાવી બનાવીને નાશ કરી નાંખો છો ?’ ચપળાએ પોતાની

શિક્ષકનો હાથ દબાવી કહ્યું—‘પરંતુ તું એ વાત ન કહી દેશ તો ?’ યુવરાજે પુછ્યું—‘એ વાત શું છે ?’ ચપળાએ ચાર, છ, બાર વખત ના, ના કહેવા છતાં તેની શિક્ષકાએ કહી દીધું—‘ચપળા કહે છે કે જો આપનું નાક બગડી જશે તો દેવી નારાજ થઇ જશે,’ ચપળાના મોઢા ઉપર બહુજ લગ્નન જણાવા લાગી યુવરાજના ગયા પછી તેણે પોતાની શિક્ષકાને કહ્યું—‘મેલિના ! તું બહુ ભૂંડી છે !’

વળી એક દિવસની વાત છે કે ચપળા અને મેલિનામાં એ વાત ઉપર તર્ક-વિતર્ક થઇ રહ્યા હતા કે યુવરાજના વિશ્વવર્મા અને નંદિલાલ એ બે કૃપાપાત્રોમાં કાણુ સારું ને કાણુ ખુરું. એટલામાં યુવરાજ કુશળ પ્રશ્ન પુછવા નિમિત્તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ચપળા એકદમ બોલી—‘આપજળ જતાવો કે શું નંદિલાલ સારો માણસ નથી ?’

‘સારો માણસ છે તેથી તને હંમેશા જદામ-પિસ્તાં આપ્યા કરે છે.’

‘તે જદામ-પિસ્તાં ન આપે તો પણ હું તેને સારો માણસ ગણું છું.’

તે સારો માણસ નથી એમ તો હું નથી કહેતી; પરંતુ મારું કથન એ છે કે વિશ્વવર્મા જેવા સારા માણસ તો કાલજ હશે’ મેલિનાએ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

ચપળા યુવરાજને કહેવા લાગી—‘જુઓ, વિશ્વવર્મા એ મેલિનાની બાપા જાણે છે ને ? તેથીજ તે પક્ષપાત કરે છે.

વળી એક દિવસની વાત સાંભળો. રાજધાનીથી સંધિનો પ્રસ્તાવ આવતાં પહેલાં મહારાજાનું એક આજ્ઞાપત્ર આવ્યું હતું કે વિશ્વવર્માએ કંદહાર ગુપ્તચર બનીને જવું. આ આજ્ઞા મળવાથી

યુવરાજ બહુ જિંતિત થઈ રહ્યો હતો. એક દિવસ તે તરેહ તરેહની ચિંતાઓ કરી રહ્યો હતો, એટલામાં ચપળાએ આવીને કહ્યું—
‘મને એક સોનાનો ચાંદ બેઠએ છે.’ સરલા બાલિકાની પ્રાર્થનાથી સંતુષ્ટ થઈ યુવરાજે પૂછ્યું—“કેવી જાતનો ચાંદ ?” ચપળાએ એક ચિત્ર બતાવી તેનો આકાર સૂચવ્યો. ‘ઠીક, તું જા, પદક સત્વર તૈયાર થશે.’ એમ કહી યુવરાજ ફરી ચિંતામગ્ન થઈ ગયો. ચપળાથી એ સહન થઈ શક્યું નહિ. તેણે અપ્રસન્ન થઈ મોઢું ભારે કરી દીધું એ બેઠા યુવરાજને હસવું આવ્યું અને તેમ તેની સાથે મનોરંજન વાર્તાલાપ કરવા માટે લાગ્યાર થવું પડ્યું.

(૬) નૂતનચિંતા

પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બુદ્ધધોષે એ વખતે ત્રિપિટકની ટીકા લખી હતી કે નહિ એ તો નિશ્ચય પૂર્વક નથી કહી શકાતું; પરંતુ એમાં તો સંદેહ નથી કે તે પ્રસિદ્ધ ઉપદેશકના નામથી વિખ્યાત થઈ ચૂક્યો હતો. એક દિવસ બુદ્ધધોષ યુવરાજ ચંદ્રગુપ્તને ભગવાન બુદ્ધદેવના મહાત્મ્યનો અનુરાગી બતાવવાને માટે તેના શિબિરમાં આવી ઉપસ્થિત થયો. યુવરાજ આખો દિવસ તેની સાથે ધર્મવિષયક વાર્તાલાપ કરી પછી સંધ્યાસમય પહેલાં ચપળાની સલાહ લેવા ગયો; પરંતુ ચપળા તે પહેલાંજ મલિનાની સાથે બુદ્ધ ધોષમાં દર્શન માટે આહ્વી ગઈ હતી. ચંદ્રગુપ્તે જોયું કે ચપળાનો નાનો ઓરડો સૂતો પડ્યો છે અને તેમાં તેનાં બનાવેલાં કેટલાંક ચિત્રો આહ્વી તરફ પડેલાં છે. રાજકુમારને તે જોતાંજ કુતુહલ ઉત્પન્ન થયું, તે ઓરડાની અંદર ગયો. એક ખુણામાં નવો બનાવેલો સુવર્ણ પદક હતો. ચંદ્રક ન હોત તો તેને આ સમયનું ‘લોહિટ’ કહી

શકાત. તેના ઉપર એક સુંદર પક્ષીનું ચિત્ર જડ્યું હતું. યુવરાજે
ધ્યાન પૂર્વક ચિત્ર જોતાં પદકનું ઢાંકણ ઉઘાડી નાંખ્યું અને જોયું તો
અંદર પણ એક ન્હાનું ચિત્ર છે. તેને જોતાંજ તે આશ્ચર્ય ચક્રિત
થઈ ગયો. ધીરેથી તેને બંધ કરી જેમનું તેમ રાખી જલદીથી ઓરડાની
બહાર નીકળી ગયો. થોડેક છેટે ગયા પછી તેણે જોયું કે મેલિના અને
ચપળા આવે છે, યુવરાજે પૂછ્યું—‘તમે ક્યાં ગયાં હતાં?’ ચપળા
ખોલી—‘મેં ધાર્યું હતું કે કોઈ એક વિચિત્ર પ્રકારનો જંતુ હશે.
પરંતુ જોયું તો એ હાથ ને એ પગનો મનુષ્ય નીકળ્યો! અમે બન્ને
શુદ્ધિધોષને જોઈ આવ્યાં! અંદરગુપ્તે હસીને કહ્યું—‘ચપળા! શુદ્ધ-
ધોષ બહુ મોટો વિદ્વાન અને મહાત્મા છે. એ સાંભળી ગંભીર
બની શુદ્ધિધોષને પરોક્ષ પ્રણામ કરી લીધા.

અંદરગુપ્તે આજ જોયું કે ચપળાની અચળતા અંદર સ્થિરતા
અને ગંભીરતા પણ છે. તેણે બાલિકા તરફ મોહ દ્રષ્ટિ કરી કહ્યું—
‘ચપળા! તું અહીં બીજા કેટલા દિવસ રહી શકશે?’ ચપળાએ
ગંભીર થઈ કહ્યું—‘મને હવે અહીં ફીક નથી લાગતું. હું કુસુમપુર
જોવા ચાહું છું અને શ્રીમતી કુવેરીને જોવાની તો મને બહુજ
ઉત્કંઠા થઈ રહી છે, યુવરાજ ખોલ્યો—‘તે તેને કદી દેખી નથી તો
પછી એમ કેમ નિશ્ચય કરી લીધો કે તે તારા ઉપર પ્રેમ કરશે?
ચપળાએ પોતાની વિશાળ આંખો યુવરાજની તરફ સ્થિર કરી કહ્યું—
‘અવશ્ય તે મારા ઉપર બહુજ પ્યાર કરશે.’ યદ્યપિ યુવરાજ એ
વાતને જાણતો હતો; પરંતુ બાલિકાનો આ પ્રગટ વિશ્વાસ જોઈ
તેને બહુ પ્રસન્નતા થઈ.

આ પ્રસન્નતાની મધ્યમાં યુવરાજના હૃદયમાં ચિંતાનો પણ
હૃદય થઈ આવ્યો. સંધિનો પ્રરતાપ અનુભવિત થયો કે નહિ અને

વિશ્વવર્માને કંદહારની તરફ કેટલાક સમય પછી મોકલવામાં કંઈ નુકશાનનો નાહ થાય ? એ તેની ચિંતાનો વિષય હતો.

(૭) હૂણુની હકીકત

વિશ્વવર્માએ યુવરાજને કહ્યું— મહારાજના આ દેશની ઉપેક્ષા કરીને અહીં બેસી રહેવું મને પસંદ નથી. જ્યારે સંધિનો પ્રસ્તાવ અનુમોદિત થઈ ગયો છે, ત્યારે આપ સંધિ સ્થાપિત કરીને રાજધાની તરફ આજ્ઞા જાઓ. હું કેવળ એક નોકરને લઈ ગુપ્ત વેશથી કંદહારની તરફ રવાના થાઉં છું. જે કે વિશ્વવર્માની વાતને અવગણવી અસંભવિત હતી; તો પણ યુવરાજે કહ્યું— ‘આ સંધિમાં મેં એક બીજી યોજના કરી છે; તેને માટે બીજા કેટલાક દિવસ અહીં રહેવામાં શું કાંઈ હાનિ છે ?’ વિશ્વવર્માએ કહ્યું— ‘યુવરાજ ! મહારાજે બહુજ વિચાર કરીને આ આજ્ઞા આપી છે. તેનું પાલન ન કરતાં બીજા પ્રકારનો પ્રસ્તાવ દરવાથી કર્મભિરૂતા પ્રકટ થશે. એ સિવાય જે કામને માટે એ આજ્ઞા થઈ છે, તેના ગુરૂત્વને મહત્વનો આપણને કેટલોક અનુભવ થયો છે. તે દિવસ શ્રમણક્રમારે જે કાંઈ કહ્યું હતું, તે ઉપરથી પણ માલમ પડે છે કે હજીનો પ્રભાવ અવશ્ય વધી રહ્યો છે; તેથી આ વખતે વ્યર્થ સમય ખોલો-કાળક્ષેપ કરવો એ એક પ્રકારનો રાજદ્રોહ કરવા જેવું છે.’ યુવરાજે વિષણુ ચિત્તથી કહ્યું— ‘હીક, જેવી તમારી ઠગણ !’ એ શબ્દો બોલવામાં યુવરાજને બહુજ કષ્ટ થયું.

વિશ્વવર્મા યુવરાજની પાસેથી વિદાયગીરી લઈ એક વૃક્ષની છાયામાં જઈને બેઠો અને આશ્રમમાંના તારકમણીની તરફ જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો. વિશ્વવર્માએ ટાલિમીના પ્રયોગનું અધ્યયન કર્યું

હતું. અને નક્ષત્રોને તે સારી રીતે ઓળખતો હતો તેથી જ્યારે આ-
કાશની તરફ જતો બેસતો હતો; ત્યારે તેના એ કામ માંડાઈ અડચ-
કરતું નહતું. કેટલાક સમય પછી વિશ્વવર્માએ એ મહિમામયને સજળ
નયને નમસ્કાર કર્યા કે જે બધાં નક્ષત્રોનો પતિ અને બધાં મનુષ્યોના
ભાગ્યનો નેતા છે. જે કે મેલિના મિત્રાય બીજા કાર્તિને પણ આ
જ્ઞાતની માહિતી નહોતી; તોપણ એ સ્પષ્ટ કહી દેવામાં કાંઈ પણ
હાનિ નથી કે વિશ્વવર્માનો ચપલાની આનંદમયી પ્રતિમા ઉપર અતિ-
શય અનુરાગ થઈ ગયો હતો. કર્તવ્યના અનુરોધથી તે કંદહાર તરફ
જતો હતો ખરે; પરંતુ ચપલાને માટે તેનું મન હિંચન થઈ રહ્યું
છે. એ વિચાર કરીને તેના હૃદયમાં ઘણીજ પીડા થાય છે કે ચપલા
મારા પ્રાપ્તિના ક્ષેત્રથી તદ્દન બહાર, બહુજ દુર છે. તેને મેળવવી
એ એક પ્રકારે બહુ અસંભવિત છે. અને જે હું ચપલાનો પ્રણય-
પાથી બનીશ તો મારે યુવરાજની મિત્રતાથી હાથ ધાવા પડશે. ઘણો
વિચાર કરી આખરે તેણે મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે રાજ્યની
સેવા માટે, ભારતવર્ષના ઉદ્ધાર માટે અને કર્તવ્યપાલવને માટે હું
મારા મનની વ્યથા મનમાંજ છુપાવી રાખીશ.

(૮) મહારાજની યુદ્ધયાત્રા.

યુવરાજ-જે વખતે રાજધાનીમાં પહોંચ્યો તે વખતે દક્ષિણ પ્ર-
દેશથી સમાચાર આવ્યા કે માલવાની સીમા ઉપર ચેર રાજની વિરૂદ્ધ
વિદ્રોહ ઉભો થયો છે. આ વિદ્રોહ કરનારા નમ્બુરી અને નાયાવ
લોકો છે. ઇતિહાસમાં આ વિદ્રોહનો સમય ઇસ ૩૮૯ છે. યુવ-
રાજ કેટલાક દિવસોનો પ્રવાસથી પાછો આવ્યો હતો; તેથી આ
વખતે મહારાજ સમુદ્રગુપ્તે પોતેજ દક્ષિણ તરફ ગમન કર્યું. આ

વિદ્રોહના સમાચાર મેળવી મહારાજે એ પણ નિશ્ચય કર્યો કે એ રાજ્યને જીતી સિંદલદિપ સુધી યુદ્ધયાત્રા કરવી અને તેને માટે ઘણી મોટી સેના સાથે તેણે રાજધાનીમાંથી પ્રયાણ કર્યું.

આ યાત્રામાં મહારાજને એ વર્ષ લાગ્યાં. તેટલી સુદતમાં રાજ્યનાં તમામ કામકાજ યુવરાજ અંદ્રગુપ્તે ચલાવ્યાં હતાં યુવરાજને વિશ્વાસ હતો કે ત્યાં પ્રિયવર્મા જેવો મંત્રી છે, ત્યાં રાજ્ય શાસન કરવું અલગ સહજ વાત છે. તે વખતે વિશ્વવર્મા હજોની ગતિવિધિનો સારી રીતે પરિચય મેળવી રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો તે વખતે રાજ્ય સિંદલદિપ ન્ય કરીને પાછો આવ્યો હતો. પણ એ યાત્રામાં તેનું સ્વાસ્થ્ય અગતી અથું હતું. એ કારણથી હજુ પણ રાજ્યનું અથું કામકાજ યુવરાજને ચલાવતો હતો.

સિંદલદિપનું થના પછી લગભગ ત્રણ વર્ષ પછી મહારાજની રાજ્ય કર્તા નરવર્માનો દેહાંત થઈ ગયો. પ્રિયવર્માનું એક તો પુત્ર હતું અને તે ઉપર આ પુત્રશોદ્ધિ હવે તે કદી કાલ જરૂરી કામને માટે જરૂરમાં આવે છે નહિ તો પોતાને ઘેર રહ્યાં કરે છે. માલવાનો શાસનકર્તા કાને અનાયવો એ વિષયમાં યુવરાજ અંદ્રગુપ્તે જે યોજના કરી તેને મહારાજ સમુદ્રગુપ્તે અલુ પ્રસન્નતાથી અનુમોદન આપ્યું. આ યોજનાની ત્રાત આગળના પરિવેશમાં કહેવામાં આવશે.

(૬) નુતન-પુરાતન.

મધ્યાહન ભોજન કર્યા પછી મંત્રી પ્રિયવર્મા એક ઓરડામાં શયન કરી રહ્યો છે અને એક ન્હાનું બાળક તેની નિદ્રામાં વિદ્ય નાંખી અનંદ આપી રહ્યું છે. એ ત્રણ વર્ષનો બાળક તદ્દની જાતીનાં મોઝે વાળોને ઘેર, પાંચ, ત્રણ કદી ગળ્યા કરે છે. મોઢામાં

આપણા નાંખી જુઓ છે કે આપણે હાંત કેમ નથી ? વળી પાતાના
 ન્હાનકડા પંચની કુળથી તે વૃદ્ધનું આપણું શરીર મેલું કરે છે. તે
 બાળકના કરસ્પર્શથી આત્મંદ વશ થઈ નેત્ર બંધ કરી દે છે. બળે
 જાગૃત દશામાં આત્મંદ સ્વપ્ન અનુભવે છે. બાળક ‘આપા આપા’
 બોલે છે અને તે કેટલાક સમયને માટે વૃદ્ધત્વ બૂલી અતીત યૌવ-
 નના અતીત કિનારાનું સ્મરણ કરવા લાગે છે. તેને એમ માન્ય
 પડે છે કે હું ફરીને જન્મ ગ્રહણ કરી બાળક થયો છું અને
 બાળકની સાથે ખેલી રહ્યો છું. દિવસે જાગી ઝાંખ લીધા પછી જ્યાં
 રીતે દિવસ નમતાં પ્રલયકાળનો ભ્રમ થાય છે, તેવીજ રીતે આ વૃદ્ધને
 પ્રણુ પ્રણુ થતાં વૃદ્ધત્વનો ભ્રમ થઈ રહ્યો છે.

વૃદ્ધમંત્રી જે વખતે પુનર્જન્મ ગ્રહણ કરવાના સ્વપ્નમાં ભ્રમ
 થઈ રહ્યો છે, તે વખતે બાળકની માતાએ જોયું કે બાળક બહુ
 ઉત્પાત મચાવી રહ્યો છે. તે તેને ત્યાંથી ઉઠાવી લેવા માટે આવી;
 પરંતુ તે બાળક તેની પાસે ગયોજ નહિ. સમજાવ્યો—પટા-
 વ્યો; પરંતુ તેણે કંઈપણ સ્વપ્નમાં લીધું નહિ. યુવતી એ નહોતી
 જાણતી કે સંસારમાં મુદ્દા આપ્યા જેવો કેમકે મિષ્ટ પદાર્થ બીજો
 નથી ! બોડીવાર જોવા રહ્યા પછી યુવતી બાળકને બજારકાર ખેંચી
 તેડી લેવા માટે આગળ વધી. આ વખતે બાળકે ચીડાઈને તેના
 ગળાને હાર તોડી નાંખ્યો. વિજ્યા બાળકે હાર તોડી નાંખી જે
 વખતે પાતાના વાળ પકડ્યા; તે વખતે વૃદ્ધમંત્રી સ્વપ્નમાંથી જાગી
 ગયો. તે બોલ્યો—‘રહેવા હો વહુ, જાગરદારી શા માટે કરે છે ?
 મને એ કાંઈ થોડોજ બાંધે છે !’

વૃદ્ધના મોઢાની વાત મોઢામાંજ હતી, એટલામાં યુવરાજ
 ચંદ્રસુત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. વૃદ્ધ મંત્રી આજ્ઞાપૂર્વક ઉઠી બેઠી થઈ

ગયો અને યુવતી દરેકાઇ મોકારે પોતાના વાળ છોડાવી અદર ધરમાં ચાલી ગઇ. યુવરાજે હસીને કહ્યું—‘ચપળા ! તમારા બાળક તો બહુ શયતાની કરે છે. આવો બાઈ, મારા બોળામાં આવી જાઓ.” યુવરાજે બાળકનું નામ બન્ધુ રાખ્યું હતું. પાછળથી મોટા થવા છતાં પણ તે બન્ધુવર્માના નામથીજ પ્રસિદ્ધ થયો. આ વાત ઇતિહાસવેત્તાઓથી અજાણી નથી.

બાળક બન્ધુને માતાના તુટેલા હારની સાથે એક રાત્ર મળી ગયો હતો. આ વખતે યુવરાજ તેને મનોયોગ પૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો. દૈવયોગથી પદકનું ઉપકું ઢાંકણ ઉઘડી ગયું અને તેમાંથી એક કાચબ બહાર નીકળી પડ્યો. યુવરાજે તેને જાલદીથી ઉપાડી લીધો. એ વાત યુવરાજ બહુ સમયથી જાણતો હતો કે ચપળાએ વિશ્વવર્માની ન્હાતીથી છબી ખેંચીને પદકમાં રાખી છે. યુવરાજે હસતાં હસતાં તે તસખીરને પાછી પદકમાં મૂકી દઈ બાળકને ગાદમાં ઉઠાવી લીધો. ચપળા શરમથી પાછી હઠી ગઇ. એ નહોતી જાણતી કે યુવરાજ પોતાના પદકની સર્વ વાત જાણે છે !

ચપળાએ બહાર આવીને બાળકને કેડમાં તેડી લીધો અને પ્રિયવર્માએ યુવરાજને બેસવાનું કહ્યું. એ વખતે યુવરાજે પ્રિયવર્માને વધામણી આપી કે વિશ્વવર્માને માલવાનો શાસ્ત્રક નિયત કરવામાં આવ્યો છે. ચપળા બોલી—‘નહિ, મારા પૂજ્ય સસરાને આટલી વૃદ્ધ ઉમ્મરે અહીં એકલા મૂકી અમે એટલે બધે દૂર શી રીતે જઈએ ?’ યુવરાજે કહ્યું—‘તેની વ્યવસ્થા કરવાનો ભાર મારી ઉપર રહ્યો, હું બધું બરાબર કરી દઈશ.’ ત્યારે ચપળાએ પુનઃ કહ્યું—‘હિં તો એની બીજી વાતનો પણ સ્વીકાર કરો કે આપ વચ્ચે વચ્ચેથી લઈને માંજવા આવ્યા કરશો.’ યુવરાજે તેને અનુમોદન આપ્યું.

૨ કંછુકા.

(૧) રાજનીતિ.

ભારતવર્ષમાં દશમી સતાબ્દીના પ્રારંભમાં એટલાં ન્હાનાં ન્હાનાં સ્વાધીન રાજ્યો સ્થાપિત થયાં હતાં કે તેમની ગણતરી કરવાનું કઠીન હતું. સ્વાર્થી, બલહીન અને વિલાસપ્રીય રાજાઓ પોતા પોતાના રાજ્યમાં સર્વ ચિંતાઓથી મુક્ત થઈને સમય બ્યતિલ કરતા હતા અને મુસલમાનો લાગ મળતાં ધીરેધીરે પંખખની મી-મામાં પ્રવળ થતા જતા હતા. અમે જે સમયનો ઉદ્દેશ્ય કરીએ છીએ તે સમયે અદેશવંશીય રાહલ રાજાનો પુત્ર હર્ષદેવ શુદેશખંડનો રાજા હતો. તે ઘણા સ્વદેશાભિમાની હતો અને સદૃઢ એ રાજામાં મમ રહેતો હતો કે ભારતવર્ષ વિદેશી આક્રમણોથી કેવી રીતે બચી શકે ? સીમાન્ત પ્રદેશોને સુરક્ષિત રાખવાને માટે સમસ્ત દેશના રાજ્યખળને એકત્ર કરવું આવશ્યક અને ઉચિત સમજી તેણે એકવાર લિખલિખ પ્રદેશોની રાજસભાઓમાં ફૂતો મોકલ્યા; પરંતુ રાજાઓ પશુ તેની માત્ર ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ.

એ વખતે ભારતવર્ષ પુરુષકીન હતો. મનુષ્ય પ્રવચની તેનો ઉદ્ધાર થયો. અસંભવિત ધર્મ મયો હતો. એક દિવસ સંધ્યા સમયે હર્ષદેવ ચોદાઓ તથા પંડિતોની સાથે રાજસભામાં બેઠો હતા; એટલામાં બારે આવી તેનાં યશમાન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. રાજાએ તેને અટકાવીને કહ્યું કે—“હું કેવળ આ ન્હાના શુદેશખંડનો રાજા કર્તા છું, તમે મને સમસ્ત સામ્રાજ્ય સહિત પ્રદીન: અધીશ્વર કરી મારું અપમાન ન કરો.”

ભિન્ન ભિન્ન દેશોની રાજસભાઓમાંથી પાછા આવેલા હોતો એક એક રાજાઓના વિચાર પ્રકટ કરવા લાગ્યા. કનોજથી પાછા આવેલા હોતો કહ્યું—“ મહારાજ કનોજપતિ મહેન્દ્રપાલ દેવ અને તેમના સભા—પંડિતોએ કવિ રાજશેખર પ્રણિત ‘વિદ્યસાલભંજિકા’ મોકલી છે અને તેના શિરોભાગ ઉપર પોતાના હાથથી આપના પ્રસ્તાવનો ઉત્તર લખી દીધો છે.” રાજાએ અંથ લઈને જોયું, તેના ઉપર લખ્યું હતું—‘**કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલા ગચ્છતિ ધીમતામ્**’ રાજાએ વિરક્તિ પ્રકટ કરી શિર ઝુકાવ્યું. બીજા હોતો આવીને રાજાની આગળ એક પત્ર મૂક્યો. રાજાએ પોતે તેને ઉપાડીને વાંચ્યો. ચેદીકુળના કલચુરી વંશીય મુખ્યતુ પ્રસિદ્ધ ધવલરાજાએ લખ્યું હતું કે હું પોતે પરાક્રમી અને બાહુબળ સંપન્ન છું. યવનલોકોને સહજમાં હરાવી દેવાની શક્તિ રાખે છે. અન્ય રાજાઓ સાથે મળીને હું માફે આત્મગૌરવ ધરાવવા તથા ચાહતો.” હર્ષદેવે મંત્રીને કહ્યું—“ આને જ વિનાશકાળની વિપરીત શુદ્ધિ કહે છે. ન્દાનકેડા કૌસલરાજાને હરાવીને તથા સમુદ્ર તટના દુર્બળ રાજાઓને જીતીને કલચુરી રાજા બહુજ બલિમાની થઈ ગયો છે.”

આ વખતે ચૌહ રાજ્યમાં વીરનારાયણ યાને પરાંતકદેવ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે દેવલ રાજકુમારી સાથે વિવાહ કરી દેવલપતિની સહાયતાથી પાંડ્યરાજાને પરાજિત કર્યો હતો; તેમજ એકવાર લંકા સુધી વિજયયાત્રા કરી ત્યાંના રાજા પંચમ કશ્યપને હરાવ્યો હતો. હર્ષદેવની ખાત્રી હતી કે વીરનારાયણ સમસ્ત દક્ષિણ પ્રદેશનો સાર્વભૌમ રાજા થઈ શકે તેમ છે; તેથી તેણે તેની વિજયયાત્રાનો આનંદ પ્રકાશિત કરી પોતાની સલાહનુભૂતિ પ્રકટ કરી હતી. વીરનારા

યશુના પત્રમાં કેવળ એટલુંજ લખ્યું હતું કે—“હિતર ભારત બહુજ દૂર છે. ” એટલે હર્ષદેવે વિચાર્યું કે હું એકવાર સમીપવત્તિ રાજાઓની સાથે રવય મળું અને એમની દ્રષ્ટિ જોઉં; પછી જે કંઈ લાગશે તે કરીશ.

(૨) પ્રગલ્ભા.

હુણી નદીનું જળ બહુ નિર્મળ અને શીતળ છે. અજમેર પ્રાંતમાં અત્યારે જ્યાં તારાગઢ છે, તેની દક્ષિણ તરફ થઈને એક વખતે હુણી નદીનો પ્રવાહ વહેતો હતો. પ્રાતઃકાળમાં કુમારી કંછુકાએ નદીના શીતળ જળમાં રનાન કરી દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. વાયકોને કંછુકા નામ કદાચ સાફ નહિ લાગે; પરંતુ શું કરવું? કવિત્વપ્રિય વાયકોને માટે કાંઈ ઐતિહાસિક નામમાં ફેરફાર થઈ શકતો નથી. નામ ગમે તેવું હતું; પણ કુમારી કંછુકા બહુજ સુંદર હતી. દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કરતાંજ એક સૌમ્યમુર્તિ સંન્યાસી યુવક તેને જોઈ દેવપૂજનો મંત્ર બોલી મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો હતો કે:—

કનકકમલકાન્તૈઃ સય ઇવામ્તુષૌતૈઃ

શ્રવણતટનિષકૈઃ પાદભોપાન્તનેત્રૈઃ ।

ઉપસિ વદનચિમ્બૈરસ સંસક્તકેત્રૈઃ

શ્રિય ઇવ મૃદમખ્યે સંસ્થિતા યોષિતોડય ॥

આ વખતે અજમેરમાં નવું ચોલાણુ વંશનું રાજ્ય હતું. રાજા એમણકનો પુત્ર ચંદન એ વખતે સિંહાસનારૂઢ હતો. કુમારી કંછુકા રાજા ચંદનની પહેન હતી.

સુંદરીએ ઇશ્વરનાં ચરણોમાં અંજલિ પ્રદાન કરી સંન્યાસીનાં ચરણો ઉપર પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. સંન્યાસી આશ્ચર્યચકિત થઈ ઉઠીને કહેવા લાગ્યો—“હું આપના પ્રણામ ગ્રહણ કરવાને માટે અયોગ્ય છું. વિશેષે કરીને આ દેવમંદિરમાં ઇશ્વર સિવાય ખીજે કાંઈ વંદનીય થઈ શકતો નથી.” કુમારીએ મંદહાસ્યથી કહ્યું—“જ્યારે સ્વયં ચોક્કાણુ નરેશ આપના ભક્ત છે; ત્યારે તેની ન્હાની બહેને આપણને પ્રણામ કર્યા એમાં હાની શું થઈ? સંન્યાસી તે કન્યાની ઓળખાણુ થતાં મનમાં ને મનમાં બહુજ પ્રસન્ન થયો.

રાજકુમારી જો કે પ્રગટલા માલમ પડે છે; પરંતુ તેનાં બન્ને નેત્રો મુગ્ધાનાં નેત્રો સમાન છે. સંન્યાસીની તરફ જોઈને વાતચીત કરતી વખતે તેની બન્ને આંખની પાંપણો કાંઈક ઉઘી થઈને જ્યાં સુકોમળ દષ્ટિને ઢાંકી અવનત થઈ ત્યારે સંન્યાસીનું મસ્તક ધ્રુમી ગયું. સંન્યાસીએ જોયું તે તેના પ્રાણોએ પ્રાચીન વક્ષોગૃહ છોડી યુવતીને કાંઈક ઉધડેલી દષ્ટિના માર્ગથી સૌન્દર્યતાના નવમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તે ચિંતા કરવા લાગ્યો કે હવે જો તે મનોમોહિની નેત્રાનાં પોપચાં ઉઘાડી પુનઃ જુએ તો પણ એમાં સદેહ છે કે ગએલા પ્રાણુ ફરી પાછા આવશે નહિ!

તે પછી કુમારીની દેવભક્તિ વધી પડી. તે બન્ને વખત મંદિરમાં આવવા લાગી અને કદી કદી તો તે પોતાની દાસીઓને પણ સાથે લાવવાનું ભૂલી જવા લાગી.

એક દિવસ સંન્યાસી મંદિરના પગથીઆ ઉપર બેસી કપ્પા હાથથી નેત્રોને બંધ કરી માનસપૂજનાં મમ થઈ રહ્યો હતો. એ

વખતે કુમારી ધીરે ધીરે તેની પાસે આવી. હજુ સાયકાળની આ-
રતી માટે મંદિરનાં દાર ઉઘડ્યાં ન હોતાં. સંન્યાસીના ધ્યાનમાં
ભંગાણ પડ્યું. તેણે નમ્ર સ્વરથી કુમારીને કુશળ પ્રશ્ન પૂછ્યા.
કુમારીએ કહ્યું—‘ હું સંન્યાસધર્મ મહણુ કરીશ અને આપની
શિષ્યા થઈશ, કુમારી ખરેખર મોટી પ્રગલ્ભા છે. તે પછી એ
અન્ને વચ્ચે શું વાતચીત થઈ તે તો અમે નથી કહી શકતા; પણ
એટલું તો કહીશું કે દેવમંદિરનાં દાર ઉઘડતાં પહેલાંજ એ અન્નેનાં
હૃદય દાર ઉઘડી ચૂક્યાં હતાં.

તે પછી બીજે દિવસ સંન્યાસી યુવક રાજસભામાં પ્રવેશ
કરી નિવેદન કર્યું કે ‘ હું પુરોહિત થઈ કુમારી કંછુકાના વિવાહ
બુદ્ધેશખંડના રાજા હર્ષદેવની સાથે કરવા આહું છું.’ રાજાએ તેનો
સ્વીકાર કરી લીધો, સંન્યાસી લુણીના જળમાં સ્નાનાદિ નિત્યકર્મ
સમાપ્ત કરી અજમેરથી જો કે પ્રસ્થાનિત થઈ ગયો; પરંતુ એ વાત
તો તેના મનમાં ધ્રુમતીજ રહી કે લુણીનું જળ બહુજ નિર્મળ અને
બહુજ શીતળ છે.

(૩) યુદ્ધક્ષેત્રમાં

એ ચિરકળની રીતિ છે કે સલાહ નહિ થવાને લીધે યુદ્ધ
કરવું પડે છે. ચંદેલપતિ હર્ષદેવે બુદ્ધેશખંડને ભારતવર્ષનું કેન્દ્ર
બનાવવાનો નિશ્ચય કરી ન્હાના રાજાઓની સાથે અનેક યુદ્ધ કર્યા.
કેટલાક વિજયો મેળવ્યો પછી એદીવંશીય—કલચૂરી રાજાઓની
સાથે યુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો. એ વખતે ગર્વોન્મત મુઘતુંગ પ્રસિદ્ધ
ધવલનો સ્વર્ગવાસ થઈ ચૂક્યો હતો. તેનો પુત્ર ખાલહર્ષ રાજા હતો.

મધ્યપ્રદેશનો વર્તમાન સાગર જીલ્લો ચેદી રાજ્યનું પ્રધાન સ્થાન હતો, જુદેલખંડની દક્ષિણ સીમા ઉપર સાગર જીલ્લાના ઉત્તરીય ભાગમાં શાહગઢ નામક નગરમાં ઉભય પક્ષનો સંગ્રામ થતાં એક દિવસ યુદ્ધ યાત્રા થતાં પહેલાં રાણી કંધુકાએ સ્વપ્નમાં જોયું કે એક પ્રકાશમય મેઘનાં કુકડા ઉપર રાજા વિરાજમાન છે અને રાણી જેટલી વાર રાજાના ચરણોને સ્પર્શ કરવાને માટે હાથ લંબાવે છે તેટલીવાર સિંહાસન તેનાથી દૂર હડી જાય છે. જાગૃત થઇ રાણીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું યુદ્ધક્ષેત્રમાં પણ સ્વામીની પાસે સદૈવ ઉપસ્થિત રહીશ. રાજાએ બહુ નિષેધ કર્યો; પરંતુ રાણીએ તેનો એક બોલ પણ સાંભળ્યો નહિ અને હસીને કહ્યું—‘ સન્યાસી મહારાજ, ચૌહાણ વંશુની કન્યાઓ યુદ્ધને જોઇને ભયભીત થતી નથી.’ રાણી રાજાને ‘ સન્યાસી મહારાજ ’ કહ્યા કરતી હતી.

શાહગઢમાં સેનાનો કોલાહલ સંભળાવવા લાગ્યો. કાલ્પન યુદ્ધના ત્રયોદશીના મધ્યાહ્ન સમયથી યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો. સંધ્યા થઈ ગઈ, તો પણ જન્મે સેનાઓમાંથી કોઇ પણ પાછી હડી નહિ. સહસ્રા રાણીના મનમાં એક ઉત્સાહની ઉર્મિ ઉઠી. કોઇ પણ રીતે તે શિબિરમાં રહી શકી નહિ. વ્યગ્રચિત્ત થઇ યુદ્ધવેશ ધારણ કરી તે ધોળા ઉપર સ્વાર થઈ ગઇ અને શિબિર ઉપર જે પયાસ સંરક્ષકો હતા તેમને સાથે લઈ જઈ ‘ ચંદેલપતિનો જય ’ કહી એકે તરફથી આવે સેના પર વૂટી પડી. રાત્રીના સમયે નવી સેનાના આવવાથી થાકેલી સેનાએ નિરત્સાહી થઈ યુદ્ધસ્થળમાંથી નાસવાનું શરૂ કરી દાવું, ‘ મારો, મારો, ’ શબ્દ કહેતી જુદેલખંડની સેના તેની પાછળ પડી. જુદેલપતિનો જય થયો.

વળ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી રાજા ને રાણી બન્ને એક સાથે પોતાના શિબિરમાં પાછાં આવ્યાં. રાણીની આસાથી તત્કાળ ખુલ્લી ચાંદનીમાં સચ્ચા બિહાવવામાં આવી, યુદ્ધવેશનો પરિચાગ કર્યા વિનાજ રાજા તેના ઉપર સુઇ ગયો. રાણી તેની પાસે બેઠી. વેદને બોલાવવામાં આવ્યો; પરંતુ મહારાજે શૂન્ય લાવથી કહ્યું— “ચિ-કિત્સાનું કાંઇ પણ કૃત્ય થશે નહિ. હવે ઉપાય કરવા બ્યર્થ છે.” છતાં રાણીના અનુરોધથી વૈદે મહારાજના વક્ષસ્થળના ધા ઉપર ઔષધનો લેપ કર્યો અને રાણીએ પોતાના હાથથી ઔષધ પાત્ર પતિના મુખને ઢાલથી સુખન કર્યું.

હવે દેવે રાણીનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ કહ્યું—“મારું એક વચન માનવું પડશે. તમે પ્રતિજ્ઞા કરો કે મારી ચિત્ત ઉપર તમારે પ્રાણ વિસર્જન કરવા નહિ.” મહારાણીનો કંઠ શોકના આવેગથી રૂદ્ધ થઇ ગયો. તેણે ઘણી કડિનતાથી કહ્યું—“દેવ ! રમણીજન્મનું એ યથાર્થ સુખ છે, તેનાથી આપ મને ક્યા અપરાધને લીધે વંચિત કરો છો ?” મહારાજે રાણીને પોતાની ભુજાઓથી વેગિત કરી કહ્યું—“દેવી ઇશ્વરદત્ત જીવનનો આત્મહત્યા કરી નાશ કરવાનો ક્રોધને અધિકાર નથી. સુખની આશા છોડી દઈ દુઃખ સહન કરવું એજ જીવનનું યથાર્થ ગૌરવ છે. જે મંત્રથી આપણે બન્ને હાણીના તીર ઉપર દીક્ષિત થયાં હતાં, એજ મંત્રથી જાણક યશોવર્માને દીક્ષિત કરો. પુત્રની જનની બની મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે તમારા જીવનની રક્ષા કરો,” રાણીની આસાથી તત્કાળ ત્યાં પુત્ર યશોવર્માને લાવવા સાડે સવાશે દોડાવવામાં આવ્યા.

પરિશિષ્ટ

એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિયામાં સંગ્રહિત કરેલા શિલાલેખોથી વાચકો મળી શકશે કે મહારાજ હર્ષદેવની ઇચ્છા અને તેની રાણીની સાધના ધણે અંશે પૂર્ણ અને સફળ થઈ. યશોવર્માએ પોતાની માતા પાસેથી યુદ્ધદીક્ષા લઈ ગૌડ, કાશલ, કાશ્મિર, ત્રિથિલ, માલવ, ચેદી, કુર, પાંચાલ, કલિંગ અને ગુર્જર દેશનો વિજય કર્યો.

તિબેટના રાજા પાસેથી કનોજ પતિને એક મૂર્તિ મળી હતી. હંતકથા એવી છે કે તે કૈલાસથી લાવવામાં આવી હતી. ઇ. સ. ૯૪૮ માં યશોવર્માએ તે દેવમૂર્તિ પોતાના રાજ્યમાં આણી એક વૈકુંઠ નામક મંદિર અંધાવી તેમાં તેની સ્થાપના કરી. માતપિતાનો વૈકુંઠ વાસ થાય એવી કામનાથી યશોવર્માએ તે મંદિર અંધાવ્યું હતું, એમ કહેવાય છે.

(૨) અંતિમ મિલન.

‘લાહો અકબર’ ના શબ્દથી રણભૂમિ ગાંઠ ઉઠી છે. એક તરફ ત્રણ લાખ મુસલમાની સેના અને બીજી તરફ ત્રણ હજાર હિન્દુ સેના. નદીના પૂરની મધ્યમાં સ્થિર રહેલા એકલા પિંપળાના વૃક્ષની પેઠે હિન્દુ વીરગણ આખી રાત અને આખો દિવસ લડવા છતાં હઠ્યા નહિ; પરંતુ હવે હઠવાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેમના પગ પાછા પડતાંજ ભારતની વિજયપતાકા પણ ભૂમિ ઉપર પડી જશે અને આજના એ અસ્તાચલગામી સૂર્યનારાયણની સાથે ભારતવર્ષનો ગૌરવ સૂર્ય પણ સદાને માટે અસ્ત થઇ જશે.

‘હરહર મહાદેવ !’

વાચક ! આપ કહેશો કે તે વીરયુવક કોણ છે ? માત્ર પાંત્રીસ સૈનિકાને સાથે લઇ, ખુલ્લી તરવાર હાથમાં ધારણ કરી, ઘોડા ઉપર સવાર થઇ ભારતની અધિષ્ઠાત્રી દેવીના કર નિશ્ચિત ચમકતા વજ્ર સમાન શત્રુ સૈન્ય ઉપર તૂટી પડેલો એ કોણ છે ? આપ કહી શકશો કે કોના પ્રતાપથી એ અગણિત મુસલમાન સૈન્ય પ્રચંડ ઝંઝાવાતના આઘાતથી ડોલી રહેલા ભારી જંગલ સમાન ખળભળી ઉઠ્યું ? કોના વજ્ર જેવા ગંભીર ‘હરહર મહાદેવ’ શબ્દમાં ત્રણ લાખ મુસલમાનોના કંઠનો ‘અલાહો અકબર’નો ધ્વનિ ફાટી ગયો ? કોની ખુલ્લી તરવારની સામે સિંહે છાપો મારેલ બકરાના ટોળાંની માફક શત્રુ સૈન્યને ભાગતાં ભોંય ભારે થઇ પડી ? આપ કહી શકો છો કે તે દિવસ આર્યાવર્તનો સૂર્યદેવ હજારો રાતાં કિર-

હોના સ્પર્શથી કાની શોણિત શક્તિ તરવારને આશીર્વાદ આપી અસ્તાચળમાં વિશ્રામ કરવા ગયો ? પાઠક, આપે હવે એને ઓળખ્યો કે ? તે લલિતસિંહ છે. કાંચીનો સેનાપતિ અને ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો અવિચળ ધ્રુવ !

(૨)

આજે કાંચી નગરમાં આટલો બધો ઉત્સવ શામાટે થઈ રહ્યો છે ? નગરમાંના કોંચા કોંચા મહુલો ઉપર વિનય પતાકાઓ અંચળ થઈ શા માટે આટલી બધી ફરકી-ફટી રહી છે ? પવનના સપાટાથી કે આનંદના આવેગથી ? પ્રત્યેક ઘરના દરવાજાઓ ઉપર કંઠળી સ્તંભો અને આસોપાલવનાં તોરણો દેખાય છે. ઘેરઘેર મંગળ કળશ અને સુવાણ—શંખધ્વનિ નજરે પડે છે. રસ્તાઓ અને મસ્જીદોમાં દીપમાલા પ્રકટી રહી છે. સર્વત્ર જ્યનાદ સંભળાય છે. શહેરના કિલાની દિવાલો ઉપર અગણિત જનસમૂહ એકત્ર અએલ છે. નગરવાસી મોટી ઉત્કંઠાથી આ કાના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યાં છે ?

એકાએક પુરોના કંઠનો જ્યધ્વનિ અને સ્ત્રીઓના કંઠનો મંગળ ગીત ધ્વનિ એકત્ર થઈ અબ્ર સમૂહને ભેદી નક્ષત્ર લોક તરફ આગળ વધ્યો. તારકગણુ પવન કંપિત દીપમાલાની પેઠે કંપવા લાગ્યા.

વાચક ! એક વેગમાં ઘોડા ઉપર સવાર થઈ જે નરવાર નગરીના સિંહદારથી શહેરમાં પ્રવેશ કરે છે, તેને આપે ઓળખ્યો કે ? તેજ આપણો પૂર્વ પરિચિત લલિતસિંહ—કાંચીનો સેનાપતિ છે ! શત્રુને મારી પોતાના સ્વામી કાંચીરાજનાં ચરણો ઉપર શત્રુના

લોહીથી રંગાએલી તરવાર બેટ ધરવા માટે આવેલો છે અને એ કારણથી આટલો ઉત્સવ થઈ રહ્યો છે.

પરંતુ જે એટલો જયધ્વનિ થઈ રહ્યો છે, તે તરફ સેનાપતિનું બિલકુલ ધ્યાન નથી. નગરવાસિની સ્ત્રીઓ પોતાના ધરના દારમાંથી અને ગવાક્ષમાંથી જે પુષ્પ વર્ષા કરી રહી છે તે તરફ તેની દૃષ્ટિ પણ ખેંચાતી નથી. જે વખતે કામ તૃપાતુર મુસાફર જંગલના માર્ગથી સરોવરની તરફ દોડતો જતો હોય છે, તે વખતે તેના શિર ઉપર વૃક્ષોનાં સુકાં પાદડાંઓ જે પડ્યા કરે તો તે તરફ શું એ ધ્યાન આપે છે ? અધીરચિત્ત લલિતસિંહની દૃષ્ટિમાં એ સ્વાગત સૂચક પુષ્પ વૃષ્ટિ સુકાં પાદડાંઓ સમાન નીરસ, હુદ્ર અને તુચ્છ લાગે છે. છેવટે તેનો ઘોડો ન્યારે અંતઃપુર પ્રાસાદની સામે જઈ ઉપસ્થિત થયો; ત્યારે ક્ષણભરને માટે સેનાપતિએ તેની લગામ ખેંચી. અશ્વ સ્થિર થયો. માત્ર એક ક્ષણને માટે લલિતસિંહે તે મહેલની બારી તરફ એક વાર પોતાની તૃપિત નજર દેડાવી. કેવળ એક મુહૂર્ત માત્રને માટે તેણે જોયું કે એ લલ્લમશીલ નેત્રો પોતાની તરફ ખેંચાયાં અને સુંદર સુશોભણ હાથથી છૂટેલી એક ફુલની માળા આવીને તેની સામે જુમિ ઉપર પડી. તત્કાળ તેણે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી તે પુષ્પમાળા ઉપાડી લઈ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી લીધી અને એકવાર દૃતાર્થ દૃષ્ટિથી ઉપર જોયું. આ વખતે બારીનાં દાર બંધ થઈ ગયાં હતાં—અપભ્રંશોતિ જુઝાર્થ ગઈ હતી.

(૩)

હજારો શત્રુઓની સામે જે દહી પરાસ્ત નહોતો થતો, તે જે અંચળ મૃગનયનોથી હારી ગયો ! સેનાપતિ બહુ દાળ સુધી

મજાનું કિલ્લા સમાન પોતાના અંગે લક્ષ્ય દુર્ગમાં ધૈર્યને રાખી રહ્યો હતો; પરંતુ કાલ સાયંકાળે એ નયનોની લક્ષ્યયુક્ત અને વેગથી હાવવા વાળા દૃષ્ટિએ તે કિલ્લાની દિવાલ ઉપર આઘાત કર્યો અને આટલા દિવસો સુધીનું ધૈર્ય પળવારમાં નાશ પામી ધૂળમાં મળી ગયું ! વીરસેનાપતિ ! મજુર દર તારે લક્ષ્ય તથા જોઈએ ! શું તેને આ ઉચિત છે કે તું સંધ્યા સમયે અંધારામાં ચારની પેઠે અંતઃપુરના નજરખાનની દિવાલ ફેડે છે ? તું તો ભુવનવિજયી વીર પુરુષ છે ! !

વાચક ! ચાલો, આપણે પણ સેનાપતિની પાછળ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીએ. જેઓ ઉપન્યાસ લખે છે, તેઓને કોઈ ક્યાંઈ અટકાવી શકતું નથી. દ્વારપાળ દરવાજા ઉપર તેને રોકી શકતા નથી. સૂર્યનારાયણ પણ જેનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી એવી સ્ત્રીઓ પણ તેનાથી પડદો રાખતી નથી. આથી આવો આપણે એ રમણીય અંતઃપુરની નિર્જન વાટિકામાં એકવાર પ્રવેશ કરીએ કે જ્યાં દક્ષિણ વાયુ ખાંખો ચલાવવા માટે નિયુક્ત છે.

એકવાર નેત્ર ઉઘાડી જુઓ. બહુલ વૃક્ષની નીચે તથા રાખ્યા ઉપર સંધ્યાતારાની પ્રતિમા સમાન આ કોણે બેઠેલું છે ? શું આપ તેને ઓળખો છો ? આવી સુંદરતા આપે કદી જોઈ છે ? શું એ સૌન્દર્યનું વર્ણન કદી યથાર્થ થઈ શકે છે ? શું ભાષા કદી કોઈ મંત્રના બળથી આવા પ્રકારના જીવન, યૌવન અને લાવણ્યને નીર્મા શકે છે ? વાચક બંધુ ! જો આપને વિવાહિતા પ્રિય પત્ની હોયતો તેના મુખનું સ્મરણ કરો અને રૂપવતી વાચક બહેનો ! જે મુવલીને જોઈને તમે તમારી સખીને કહ્યું હોય કે-‘બહેન ! આ કેવી સુંદર દેખાય છે ? તેનું રૂપ સાઈ છે; પણ સૌન્દર્ય બગાડતું નથી !’

એવી તરફીના મુખ મંડળને યાદ કરે. એમ કરવાથી એ વૃક્ષની નીચે બેઠેલી રાજકુમારીના સૌન્દર્ય સાથે કાંઈક સાદ્રશ્ય થઈ શકશે ! હવે તો આપે એ તરફીને ઓળખી હશે ! એજ તે રાજકુમારી ચંદ્રકલા છે ! !

પોતાના ખોળામાં પુલકાં રાખી નીચી નજરે રાજકુમારી પુષ્પમાળા ગુંથી રહી છે. ગુંથતાં ગુંથતાં તેની સુકુમાર આંગળીઓ પોતાના કાર્યમાં શિથિલ બની જાય છે, તેની ઉદાસ દષ્ટિ કોઈ દૂર દૂરની ચિંતાના સાત્રાજ્યમાં ભ્રમણ કરી રહી છે. રાજનંદિની આટલો બધો શો વિચાર કરતી હશે ?

પણ વાચક ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અમે નહિ આપીએ. કુમારીના એકાંત હૃદય મંદિરમાં આજ આ શાંત સંધ્યા સમયે એક મર્ત્ય દેવતાની આરતી થઈ રહી છે. તેથી અમે અમારૂં અપવિત્ર કુલુલ લઈ ત્યાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. આ જુઓ, એક દીર્ઘ શ્વાસ પૂર્ણના મુગંધિત ધુપ-ધુનની પેઠે સંધ્યાની વાયુ લહરીમાં મળી ગયો. અને આંસુઓનાં બે બિન્દુઓ સુકુમાર પુષ્પકલિકાઓ પેઠે તે અજ્ઞાત દેવતાના ચરણ કમળ ઉપર વિરાગિત થવાના નિમિત્તે સરી પડ્યાં.

આ વખતે અચાનક પાછળથી કોઈ પુરૂષે મંબીર, પ્રેમાવેશથી કંપિત સ્વરે હળવેથી હાંક મારી ‘રાજકુમારી !’

શબ્દ કાને પડતાંજ એકાએક ભયથી રાજકુમારીએ ચીસ પાડી. ચારે તરફથી પહેરાવાળાઓ તત્કાળ દોડી આવ્યા અને તેમણે અપરાધીને બંદીવાન કર્યો. રાજકુમારીએ શુદ્ધિમાં આવી જોયું તો સેનાપતિ લલિતસિંહ બંદીવાન થએલો છે !

(૪)

આવા અપરાધમાં સાધારણુ રીતે પ્રાણહંતો નિયમ હતો; પરંતુ લલિતસિંહે કાંચી નગરી ઉપર કદેલા અનેક ઉપકારોનું સ્મરણ કરી રાજાએ તેને પદ્મચુત કરી હદપાર કર્યો. સેનાપતિએ એ વખતે મનમાં ને મનમાં કહ્યું—“દેવી ! જ્યારે તમારાં મેઘા પણ ભુત્રાવામાં નાંખી શકે છે; ત્યારે જંગલમાં સત્ય ક્યાં છે જ નહિ. આજથી હું માનવજાતિનો શત્રુ બન્યો છું !”

તે દિવસથી લલિતસિંહ એક મોટી હુંદારાની ટોળીનો સરદાર બનીને જંગલમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો.

જાત્યક ! આવી ઘટના ઉપરિચિત થઈ હોય એવી સ્થિતિમાં આપણા સરખા સામાન્ય પુરૂષે શું કર્યું હોય ! હદપાર થઈ જ્યાં રહેવા જાત ત્યાં બીજી ન્હાની-મોટી નોકરી જોળવાને પ્રયાસ કર્યો હોત; અથવા તો કોઈ નવું વર્તમાન પત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું હોત ! એમાં તો કાંઈ સંદેહ નથી કે થોડું કષ્ટ થાત તે કેવળ સત્યના અભાવથી થાત, પરંતુ નવલકથામાં સુદલ પણ અખિલ ભૂમંડળમાં દુર્લભ થઈ પડે એવા સેનાપતિ લલિતસિંહ જેવા પ્રતાપી પુરૂષો એવી સ્થિતિમાં નોકરી કરતા નથી કે વર્તમાન પત્ર ચલાવતાં નથી. એવા પુરૂષો જ્યારે સારી સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે એક વિશ્વાસમાં સમગ્ર જગત ઉપર ઉપકાર કરી દે છે અને તેમની મહેત્તઓ નિષ્ફળ થતાં ક્રોધિન્મત્ત થઈ આવેશથી બોલી ઉઠે છે કે—“રાક્ષસી પૃથ્વી ! પિશાચ જમાજ ! તમારી જાતી ઉપર ચડી તેનો બદલો લઈશ !” આમ બોલી તે ક્ષણથીજ હુંદારાનો વ્યવસાય આરંભી

દે છે. આવા બનાવો અંગ્રેજ કાબોમાં ધણું સ્થળે જણાઈ આવે છે, અને એજ પ્રથા આપણા રાજપૂતોમાં પણ પ્રચલિત હતી.

આ બહારવટીઆઓના ઉપદ્રવથી એ દેશના માણસો કાયર થઈ ગયા; પરંતુ એ અસામાન્ય વીરનરો અનાયના મિત્ર, દરિદ્રના બન્ધુ અને નિરાશ્રિતોના આશ્રયદાતા હતા. કેવળ અભિમાની શ્રીમંતોને માટે અને જૂદમી અધિકારીઓને માટે કાલાંતક-યમરાજ જેવા હતા !

ધોર જંગલ છે. સૂર્યનારાયણ હજી સંપૂર્ણ અસ્ત થયા નથી કિન્તુ વનચળાયામાં અકાલ રાત્રીના પ્રાદુર્ભાવ થઈ ચૂક્યો છે. એક અદ્ય વચસ્ક યુવક અપરિચિત માર્ગ ઉપર એકલો ચાલ્યો જાય છે. તેની કમરમાં જે તરવાર લટકી રહી છે તેના ભાર તેને અસહ્ય જણાય છે. જંગલમાં ક્યાંઈ જરા પણ શબ્દ થતાં તે ભયભીત મૃગની પેઠે ચક્રિત દૃષ્ટિથી ચારે તરફ જોવા લાગી જાય છે; છતાં વધતા જતા રાત્રીના ગાઢ અધિકારમાં એ અપરિચિત અરણ્યમાર્ગ ઉપર દૃઢ સંકલ્પથી તે આગળ ચાલ્યો જાય છે !

એ પ્રવાસીને જોઈ હુંટારાઓએ આવી પોતાના સરદારને સમાચાર આપ્યા—‘મહારાજ, એક મોટો શિકાર હાથ આવ્યો છે, તેના માથા ઉપર કિંમતી માફે, રાજના જેવો વેશ અને કમરમાં તરવાર છે !’

‘તારે તો એ શિકાર મારો. તમે સહુ અહીં રહો. ’ સરદારે કહ્યું.

પ્રવાસી પોતાને રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો. અકસ્માત બાજુ પરના એક સુકા વૃક્ષનાં પાંદડાંઓથી ‘ખરર’ ધ્વનિ સંભળાયો.

ઉત્કંઠિત થઈ તે ચારે તરફ જાયથી જોવા લાગ્યો. સહસ્રા તેની છાતીના મધ્ય ભાગમાં સજીસજીટ કરતું એક તીર આવીને પેસી ગયું. પ્રવાસી એકાએક જમીન ઉપર પટકાઈ પડ્યો.

સરદાર સમીપે જઈ ધુટણુજાર બેસી ગયો અને નીચે નમીને તે પૃથ્વીપર પડેલા પ્રવાસીના મોઢા તરફ જોવા લાગ્યો. પ્રવાસીએ સરદારનો હાથ પકડી કેવળ એકવાર ધીમા સ્વરથી કહ્યું—“લલિત !”

શબ્દ સાંભળતાંજ તે સરદારનું હૃદય શતધા વીદીર્ણ થઈ ગયું. તેના મોઢામાંથી એકદમ શબ્દ નીકળ્યો—“રાજકુમારી !”

ખીજા બહારવટીઆઓએ આવીને જોયું તો શિકાર અને શિકારી બન્ને છેવટનું મિશનસુખ મેળવી અનિમ આલિંગનમાં બદ્ધ થઈ નિશ્ચેષ્ટ—મૃતદશામાં પડ્યાં છે ! !

રાજકુમારીએ એક દિવસ સંધ્યા સમયે પોતાના અંતઃપુર-વાળા નજરબાગમાં અજ્ઞાનવશ થઈ લલિતસિંહ ઉપર રાજદંડ ચલાવ્યો હતો. લલિતસિંહે તેવાજ એક ખીજા દિવસે આજે સાયંકાળ વખતે જંગલમાં અજ્ઞાનથી રાજકુમારી ઉપર તીર ચલાવ્યું ! તેમનું એ મિલન અંતિમ મિલન હતું. જો આ સંસારની બહાર તેમનો ક્યાંઈ મેળાપ થયો હશે તો ત્યાં બન્નેના અપરાધ બન્નેએ પરસ્પર ક્ષમા કર્યા હશે ?

(૪) તીક્ષ્ણહુરી.

જરથાનના રણદુર્દમ રાઠોડરાજવંશની કીર્તિ હવે નિઃશેષ થઇ ગઇ છે; પરંતુ ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં તે ખૂબ દેદીપ્યમાન હતી. પ્રત્યક્ષ દિલ્લીશ્વરની સામે રાઠોડવીરોના અતુલ બાહુબળનો એ વખતે સારો પરિચય મળતો હતો.

વૈશાખ મહિનો છે. વસંત ઋતુનો શીતળ, મંદ, સુગંધિત મલયાનિલ હળુ સુધી કોઇ કોઇ વખત સ્પર્શસુખ ઉપજાવી જાય છે. આ માસમાં એક દિવસ સંપૂર્ણ મારવાડ દેશ એકએક શોક-સાગરમાં મગ્ન થઇ ગયો. જે મારવાડ દેશ આજસુધી આનંદસાગરમાં તલ્લીન થઇ રહ્યો હતો, રણધુરંધર યોદ્ધાઓના હુકાર-ધ્વનિથી જે દિગ્દિગંત પ્રકંપિત કરી રહ્યો હતો; તે આજ તદ્દન રતબ્ધ તથા નિરાનંદમય—ઉદાસ થઇ રહ્યો છે. પ્રલયકાળ પહેલાં જેવી રીતે પ્રકૃતિ—કુદરત નિર્વાત, નિષ્કંપ થઇ જાય છે, તેવી રીતે મારવાડની દશા પણ આજ નિસ્તેજ બની રહી છે । । આજ કોઇ ને કોઇ હૃદય વિદારક દૃશ્ય જોવાનું છે; એ ભયથી સર્વના અંતઃકરણ વ્યગ્ર થઇ રહ્યાં છે. જ્યાં ત્યાં હાહાકાર મચી રહ્યો છે. થોડીવારમાંજ એ દુઃખદાયક સમાચારની ચર્ચા ચારે તરફ ફેલાઇ ગઇ કે કુમાર ઉમરાવસિંહને તેના પિતાએ ત્યાજ્યપુત્ર ઠરાવી મારવાડની ગાદીને માટે અયોગ્ય બનાવી દીધો છે । ।

એ વખતે મારવાડની ગાદી ઉપર રાજ ગજસિંહ વિરાજમાન હતો. તેનો જ્યેષ્ઠ કુમાર ઉમરાવસિંહ પોતાના અતુલ શૌર્ય—વીર્યથી સર્વને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો; એટલુંજ નહિ કે-તુ જે વખતે રાજ ગજસિંહે બાદશાહની સાથે વિલક્ષણ અસીમ પરાક્રમથી યુદ્ધ કર્યું હતું તે વખતે પિતૃ-સેવક ઉમરાવસિંહના અસાધારણ વીરત્વને જોઈ બાદશાહ પણ કુમાર ઉમરાવસિંહની શરતા ઉપર મોહિત થઈ ગયો હતો. સંપૂર્ણ મારવાડમાં એ વખતે તેની ખરાબરી કરનાર કોઈ વીરનર નહોતો; પરંતુ ક્ષાત્રતેજના ગર્વથી ઉન્મત્ત થએલા એ અસામાન્ય વીરના અંગમાં એક મોટો દોષ હતો. એનો સ્વભાવ બહુ તીવ્ર અને ગર્વપૂર્ણ હતો. વિનય શું ચીજ છે, તેનો તેને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો આવતો ! નત્રતાની સાથે એ સાહસપ્રિય, અલૌકિક શરવીરને જરાપણ સંબંધ નહોતો ! ઉવટમાં એનો એજ દુર્ગુણ તેના દુર્દૈવનો કારણભૂત થયો. કુમાર ઉમરાવસિંહનો એ તીક્ષ્ણ સ્વભાવ તેના પિતાને પસંદ નહોતો. રાજ ગજસિંહ સદૈવ એજ ચિંતામાં રહ્યા કરતો હતો કે કુમારના હાથમાં રાજ્યસૂત્ર ગયા પછી રાજ્યની શું ગતિ થશે ? પોતાના પુત્રના એવા સ્વભાવને ક્ષીધે આજ રાજ્યએ તેની મોટી નિર્ભર્ત્સના—માન હાનિ કરી હતી. ઉમરાવસિંહથી પોતાના પિતાનાં પણ કંટુ વાક્યો સહન થઈ શકતાં નહોતાં. ક્રોધના આવેશમાં તેણે પિતાને કંઈક અનુચિત શબ્દો કહી નાંખ્યા. પુત્રનું એ વર્તન જોઈ ગજસિંહ બહુજ નારાજ થયો. તેણે એ વખતે ઉમરાવસિંહને યુવરાજ પદથી દૂર કરી દીધો.

ઉમરાવસિંહ તેથી વધારે ક્રોધાતુર બની ગયો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે મારવાડની હદમાં રહી જળપાન કરવું નહિ ! માત્ર

પિતાનાં છેવટનાં દર્શન કરી, રાજ્ય-સાલની આશા ઉપર પાણી ફેરવી મારવાડનો જ્યેષ્ઠ રાજકુમાર પોતાની જન્મભૂમિને અંતિમ પ્રણામ કરવાને માટે ઉઘટ થયો.

કાળાં વસ્ત્ર પહેરી, કાળા રંગના અશ્વ ઉપર આરૂઢ થઈ કુમાર નગર—દ્વાર પાસે આવી ઉપરિથત થયો. ચારે તરફ મનુષ્યો ની ભીડ થઈ રહી હતી. સર્વનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો, સર્વનાં મુખ ઉપર શોકની છાયા છાઈ રહી હતી. મસ્તક ઉપર તરવારના ધા પડતાં, કિંવા પ્રલક્ષ મૃત્યુ સામે આવી ઉભું રહેવા છતાં જે રાઠોડવીરોના મનમાં જરા પણ શ્વાનતા આવતી નહોતી, તે વીરો આજ અજ્ઞાન બાળકની પેઠે હુસકાં ભરીને રડી રહ્યા છે ? એકાએક એટલામાં રાજ ગજસિંહની નવી આસા નિર્દોષપિત થઈ કે ઉમરાવને મારવાડમાં પાછા આવવાની આવશ્યકતા નથી. તેને હંમેશને માટે હૃદયહાર કરવામાં આવ્યો છે. રાજની આ ભયંકર આસાએ પ્રજાનાં હૃદયો ઉપર વજ્રપ્રધાતનું કામ કર્યું; પરંતુ પિતાની એ કઠોર આસાથી ઉમરાવસિંહનું મન તલમાત્ર પણ વિચલિત થયું નહિ ! ઘોડાને એડી મારી તે એક ક્ષણમાં ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો ! !

આ રીતે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને ગજસિંહે હૃદયાર કર્યો.

(૨)

ઉમરાવસિંહ મારવાડથી નીકળી રસ્તાના સુખ-દુઃખ ભોગવતો આગ્રા પહોંચ્યો. એના દેશનિકાલની હકીકત બાદશાહ શાહજહાં સાંભળી ચૂક્યો હતો; એમ કહેવા કરતાં એમ કહેવું જોઈએ કે બાદશાહનો પણ તેમાં કાંઈક હાથ હતો ! શાહજહાંની એવીજ ઇ-

અછા હતી. તેણે ઉમરાવસિંહને ધણું માન આપ્યું અને પોતાના દરબારમાં રાખી લીધો. ઉમરાવસિંહની યોગ્યતા બાદશાહ સારી રીતે જાણતો હતો. ઉમરાવસિંહ પોતાના વિલક્ષણ સાહસ અને અલૌકીક શૌર્યને લીધે તત્કાળ બાદશાહને પૂર્ણ કૃપાપાત્ર બની ગયો. બાદશાહે તેને ત્રણ હજાર સૈન્યનું આધિપત્ય આપ્યું. ધીમે ધીમે પાછળથી તેને નાગોરનું રાજ્ય પણ મળી ગયું.

જો કે તે બાદશાહને એટલો કૃપાપાત્ર થયો હતો; તથાપિ ખુશામદ કરી બાદશાહની સામે સદેવ હાથ જોડી ઉભા રહેવાનું તેને પસંદ નહોતું. નિરંતર બાદશાહને આધીન રહીને ચાલવાનું પણ તે વીરાગ્રણ્ય ઉમરાવસિંહને ઠીક લાગતું નહોતું. તેણે પોતાના સ્વાતંત્ર્ય વ્યવહારમાં કદા ન્યુનતા કરી નહિ. સમય મળતાં તે મુગયા આદિ આમોદ—અમોદનાં કાર્યોમાં પોતાનો વખત નિગમન કરતો હતો. એક દિવસ બાદશાહને પૃછ્યા વિના તે શિકારને માટે કોઈ જંગલમાં નીકળી ગયો, જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે શાહજહાંએ પોતાની આજ્ઞા વિના દરબારમાંથી ચાલ્યા જવાના અપરાધમાં તેને કેટલાંક કડવાં વચનો કહ્યાં. શિક્ષા કરવાની સખ્ત ધમકી પણ બાદશાહે આપી. એ તેજસ્વી રાઠોડવીરથી તે અપમાન સહન થઈ શક્યું નહિ. તેના શરીરમાં એક છેડા સુધી અજળ વિદ્યુત શક્તિ ઠોડી રહી. વદન લાલ થઈ આવ્યું. નેત્રોમાંથી અગ્નિની જ્વાળા પેઠ ક્રોધની જ્વાળા નીકળવા લાગી. તરવારની મૂક ઉપર હાથ રાખી તે ક્રોધમાં આવી બોલી ઉઠ્યો—‘રાજપૂત વીરને બીજી કોઈ શિક્ષા જ્ઞાત નથી ! તેની શિક્ષા તેની તરવાર છે ! ! જ્યારે તેને શિક્ષા કરવાનો સમય આવે ત્યારે ત્યારે એજ તેને શિક્ષા આપનારી છે ! ! !

શાહજહાં જેવો સાર્વભૌમ બાદશાહ કે જેની ઇચ્છા માત્રમાં એ વખતે સંપૂર્ણ ભરતખંડનું સુખ ચાલતું હતું; તે પોતાના આશ્રિત એક રાઠોડની આ દરખાસ્ત બદલા શી રીતે સહન કરી શકે ? શાહજહાં ક્રોધથી સંતપ્ત થઇ ઉઠ્યો. તેણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું:— “મારો તાબેદાર સેવક—પછી તે રાઠોડ હોય કે કોઈ બીજો હોય, પણ—મારી સાથે તે આટલી ઉદ્ધતાપથી વર્તે એ કદી બની શકશે નહિ. બાદશાહ મનમાં ને મનમાં ક્રોધની આગથી તપવા લાગ્યો; પરંતુ એ રાઠોડ વીરની સામે એ વખતે એના મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ નીકળી શક્યો નહિ ! તેણે તે ક્ષણે હૃદયમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ રાઠોડનો ગર્વ ઉતારી દેવો જોઈએ.

બીજો દિવસે સલાખત જંગ નામના પોતાના સરદારને બોલાવી બાદશાહે કહ્યું—“ ઉમરાવસિંહને માટે શું ઉપાય કરવો જોઈએ ? તેને શિક્ષા તો અવશ્ય થવી જોઈએ ! દંડના રૂપમાં એની પાસેથી કાંઈક વસુલ પણ કરવાની જરૂર છે. ” સલાખતજંગ બહુ ચાલક બાદશાહી હતો. તેણે વિચાર્યું કે બાદશાહની અધિક મહેરબાની મેળવવાનો આ યોગ્ય અવસર છે. તત્કાળ તે બોલી ઉઠ્યો—“ હજૂરનો હુકમ જરૂર ઉઠાવવામાં આવશે, પછી બલે તેમાં આ ગુલામનો જાન ચાલ્યો જાય ! ” બાદશાહ એ સાંભળી બહુ ખુશી થયો.

(૩)

દરબાર ભરાયો છે. ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ રત્ન આશ્રિત મયૂર—સિંહાસન ઉપર બાદશાહ શાહજહાં બેઠેલો છે. મોટા મોટા અમીર, ઉમરાવ, સરદાર, સિપાહ—સાબાર વગેરે પોતપોતાનાં સ્થાન ઉપર બેઠેલા છે, દરબારમાં આજે ઉમરાવસિંહનો મામલો નીકળવાનો છે.

સલાબતજંગ ઉમરાવસિંહ પાસે દંડ વસુલ કરવા ગયો હતો; તે વખતે એ વીર રાઠોડને તેણે કેટલાંક કડવાં વચનો કહ્યાં હતાં, આથી તેણે સલાબતજંગને ખાલી હાથે પાછો કહાડ્યો હતો. આ વખતે સલાબતજંગે દરબારમાં ખૂબ મીઠું-મરચું મીલાવી બાદશાહને બંભેરણી કરી. તે બોલ્યો—“જહાંપનાહ! એ અભિમાની રજપૂતે મહારું મહોદું અપમાન કર્યું છે, તેનો તો મને કાંઈ પણ અફસોસ નથી પરંતુ બંદાનું અપમાન કરવાથી હજૂરનું પણ અપમાન થાય છે; કેમકે બંદો હજૂરનો ગુલામ છે.”

આ પ્રમાણે વાત કરે છે, એટલામાં ઉમરાવસિંહ પણ દરબારમાં આવી ઉપસ્થિત થયો. ક્રોધાવિષ્ટ બાદશાહ તેના તરફ ધુરકવા લાગ્યો. સલાબતજંગે એ અવસર સારો સમજી કેટલીક વિશેષ જુડી—સાચી વાતો કહી અને બાદશાહના ક્રોધાનલમાં લીની એ આકૃતિ ખડતાં તે અધિક પ્રજ્વલિત થયો.

સલાબતજંગ એક પ્રધાન સરદાર હતો. તે બાદશાહનો પૂર્ણ અનુગ્રહ—પાત્ર હતો. એના જેવા મોટા પ્રતિષ્ઠિત સરદારનું ઉમરાવસિંહ જેવા એક રજપૂતે—એક હિન્દુએ—અપમાન કર્યું! બાદશાહથી એ વાત શી રીતે સહન થઈ શકે? અને સલાબતજંગને પણ તે રજપૂતને દંડ અપાવ્યા વિના બલા શી રીતે એન પડે? આથી અનેક મિથ્યા આરોપો મૂકી ઉમરાવસિંહને તીવ્ર દંડ અપાવવા માટે સલાબતજંગે પોતાના તરફથી દાંડ બાકી રાખી નહિ.

ઉમરાવસિંહ દર ઉભો હતો. પોતપોતાના હોદ્દા પ્રમાણે સર્વ અમીર-ઉમરાવો અને અધિકારીઓ બેઠા હતા. દરબારના નિયમ પ્રમાણે અનેક સરદારોને ઉમરાવસિંહના બદલામાં બાદશાહની સમીપે

ખેસવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યારે સલાખતજંગ લયો દર-
બારમાં અનેક મિથ્યા દોષારોપ કરવા લાગ્યો; ત્યારે ઉમરાવસિંહનો
ક્રોધાગ્નિ એકાએક સળગી ઊઠ્યો. તે પોતાના હૃદયને કાણુમાં રાખી
શક્યો નહિ, તત્કાળ તરવારને મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી વચ્ચે બેઠેલા
અનેક મોટા સરદારોને વટાવી તે ક્ષણાર્ધમાં સલાખતજંગની પાસે
પહોંચી ગયો. ક્રોધાતિરેકથી એ તદ્દન જ્ઞાનશૂન્ય બની ગયો હતો.
સલાખતજંગ એને જોતાંજ બાદશાહની નજીક ખસવા લાગ્યો; પરંતુ
એક પળમાંજ ઉમરાવસિંહની કરાલ કૃપાણુ એ અસત્યવાદી દુષ્ટના
હૃદયમાં પેસી ગઈ ! મિથ્યા દોષારોપ કરવાના પાતકથી સલાખત
જંગ હંમેશને માટે મુક્ત થઈ ગયો !!

આટલું થવા છતાં ઉમરાવસિંહનો ક્રોધાગ્નિ શાંત થયો નહિ !
સાચી-જૂદી વાતો ઉપર વિશ્વાસ લાવી, અન્યાયને વશ થઈ જે એને
દંડ દેવા માટે પ્રવૃત્ત થયો હતો, તેને-એ શાહજહાં બાદશાહને તેના
અન્યાયી વર્તન માટે-રજપૂતનું અપમાન કરવાના ધોર પાતકથી
મુક્ત કરવાને માટે-પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યા વિના તેનો તે પ્રથંડ ક્રોધાગ્નિ
શી રીતે શાંત થાય ? સલાખતજંગના લોહીથી રંગાએલી તે તરવાર
લઈ ઉમરાવસિંહ બાદશાહની તરફ ધસ્યો ! તેનાં બન્ને નેત્રો અંખર
સૂર્ય સમાન પ્રગ્લ્ભિત થઈ રહ્યાં હતાં. તે સાક્ષાત કાળસ્વરૂપી
ચમરાજ બની ગયો હતો. બાદશાહ એને જોઈ ગભરાઈ ગયો.
રાજસિંહાસનથી તત્કાલ નીચે ઊતરી, પ્રાછલા દરવાજાથી તે મહે-
લમાં ન્હાસી ગયો. આ રીતે પલાયન કરીને તેણે પોતાના પ્રાણ
બચાવ્યા.

(૪)

ઉમરાવસિંહની નૃસિંહલીલા જોઈને અનેક સરદારોને ક્રોધ થઈ આવ્યો. જેત જેતામાં સર્વના હાથોમાં ખુલ્લી તમ્બારો ચમકવા લાગી, બીપણુ યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું. થોડાજ સમય પહેલાં જે દરબાર પોતાના અપૂર્વ ઠાકથી-અનુપમ સૌન્દર્યથી સાક્ષાત્ ઈંદ્ર સલાની સ્પર્ધા કરતો હતો, તે અસારે શોણિત પ્રવાહથી, છિન્ન-છિન્ન મૃત કલેવરોથી ભયાનક જથ્થાવા લાગ્યો.

યુદ્ધમાં એક તરફ ઉમરાવસિંહ અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓ તથા સામાપક્ષમાં અનેક સરદારો અને અંગરક્ષકો હતા. હાં, હાં, કહેતામાં ઉમરાવસિંહે પોતાની તક્ષવારથી પાંચ અમીરોને ગત પ્રાણુ બનાવ્યા. ચારે તરફ મોટો હાહાકાર મચી ગયો. મુસલમાનો એક બાળની પાછળ છુપાવા લાગ્યા. એ વીર શિરોમણી રોડોડ સિંહની સામે જવાની કાંઈની હિમ્મત ચાલતી નહોતી. સર્વનાં મોઢાં મ્હાન થઈ ગયાં હતાં.

પરાક્રમથી જે કાર્ય નથી થઈ શકતું તે વિશ્વાસઘાતથી કરવામાં આવે છે. ઉમરાવસિંહનો માળો અર્જુનદેવ મિત્રભાવથી સાર્વત્રના આપવા માટે તેની પાસે ગયો. એ અધમાશ્રમ ઉપર વિશ્વાસ લાવી ઉમરાવસિંહ ન્યાં સહજ અસાવધાન થયો, ત્યાં તરતજ એ નર પિશાચ, વિશ્વાસઘાતી અર્જુનદેવે એક તીક્ષ્ણ છૂરીથી ઉમરાવસિંહની છાતીમાં ઘા કર્યો. એ પ્રમાણે પોતાની માતૃભૂમિથી, પોતાનાં માતૃ પિતાથી અને પોતાના ઇષ્ટમિત્રોથી વિયોગી થયેલો તે શરૂ રોડોડ પોતાનાજ સાળાના હાથથી માર્યો ગયો. તેના બાકી રહેલા અનુયાયીઓની પણ તેના જેવીજ દશા થઈ!

[૫] નીતિ-ધૈર્ય.

કુ ભગવાન સૂર્યનારાયણનો સારથી અરુણ અંધકારને જોરથી હડાવી પોતાનો રથ ધીમે ધીમે આગળ ચલાવતો હતો અને કેદી નાસિરૂદ્દીન મહમદની અંધારી કાટડીમાંથી પણ અંધકારનું સામ્રાજ્ય ધીમે ધીમે કમી ચવા માંડ્યું હતું. તે વખતે જમીન ઉપર પડેલો નાસિરૂદ્દીન જાગ્રત થયો ને ઉડીને બેઠો. કેદખાનાના મજબુત દરવાજા ઉપર તથા ચોતરફ ઉંચી દીવાલો ઉપર દ્રષ્ટિ જતાં તેને પોતાની દશાનું ભાન થયું. બંને હાથ જોડી દુઃખી અવાજથી તે અરપબટ રીતે બોલ્યો—“યા અલ્લાહ ! તારી મરજી !” બોલતાં બોલતાં તેના નેત્રોમાંથી બે ચાર અશ્રુબિંદુ ખરી પડ્યાં.

પોતાની કંગાલ સ્થિતિનો વિચાર મનમાં લાવીને શું તે સૂતો હશે ? પોતે બંદીવાન થવાથી શું તેને દુઃખ થતું હશે ? નહિ. નાસિરને એ દુઃખની મિલકુલ પરવાજ નહોતી. ભવિષ્યમાં તખ્તનશીન થવાય એવા બાદશાહી કુળમાં જ્યારે તેનો જન્મ થયો હતો, ત્યારે દેવના દુર્વિલાસથી આજ તેના લાગ્યમાં બંદીવાસ આવ્યો હતો ! અરેરે ! કેટલી શોકજનક વાર્તા !!

તે દુઃખી હતો એ વાત ખરી; પણ તેને પોતાના અપરાધને માટે આ દુઃખ વેડવું પડતું ન હોતું. તેના સહવાસમાં રહેનારી એક અત્યંત પૂજનીય વ્યક્તિની અયોગ્ય માગણીને લીધે તેને આજ અનહદ દુઃખ સહેવું પડતું હતું. તેનું હૃદય ધ્રુવકતું હતું. કાનમાં જાણે કાંઈ ઉખ્ય તેલ રેડતું હોય એમ તેને ભાસ થતો હતો, મિય વાચક !

તે વ્યક્તિ કોણ હતી તે જાણવા માટે પહેલાં આપણે થોડા ઇતિહાસનું અવલોકન કરવું જોઈએ.

ગુલામવંશનો મુખ્યસિદ્ધ આદશાહ અસ્તમશ આ નાસિરૂદ્દીન મહમદનો પિતા હતો. નાસિરૂદ્દીન ઉર્ફે નાસિર તેના પિતા પ્રમાણે શાંત, દયાળુ ને પાપબીર હતો. સ્વરૂપમાં તે ઘણો સુંદર હતો. નાસિરની માતા કેટલાંક વર્ષ પહેલાં મરણ પામી હતી; પણ તેના મૃત્યુનું કારણ જુદું હતું. લોકવાયકા એવી હતી કે તેને તેની શાક્યે-ફાતીમા બેગમે-ત્રિપ્રયોગ કર્યો હતો !

આ વખતે આદશાહ અસ્તમશ ઉત્તરાવસ્થામાં હતો અને ફાતીમા બેગમ યૌવનના પુર્ણ બહારમાં હતી. વૃદ્ધ અસ્તમશ તેને ગમતો નહોતો ! કેવળ રાક્ષસી મહત્ત્વાકાંક્ષાથીજ તેના ઉપર તેણે પ્રેમ કર્યો હતો; પણ તેનો ખરો પ્રેમ નાસિર ઉપર હતો—તે પોતાના સાવકા પુત્ર ઉપર શીદા થઈ હતી ! સમય જતાં આ વાત નાસિર સમજ્યો હતો; પણ તેણે તે તરફ દુર્લક્ષ્ય દાખવ્યું હતું. એક દિવસ મધ્યરાત્રીના મુમારે કાઠના હરતરપર્શથી નાસિર એકદમ જાગૃત થયો, પોતાના ખાસ મહેલમાં આટલી મોડી રાત્રે પોતાને જાગત કરવાનું સાહસ કોણે કર્યું ? એ જોવા માટે તે ઉઠીને બેઠો થયો. તો તેની સાવકા માતા તેના પલંગ પાસે ઉભી છે, તેમ તેની દષ્ટિએ પડ્યું ને તરતજ તે પલંગ ઉપરથી નીચે કિતરી બે લાથ જોડીને બોલ્યો—“ માદર ! આટલી મોડી રાત્રે આપ પોતે કેમ પધાર્યા ? શું કાંઈ કામ છે ? જે હોય તે ખુશીથી કહો. મારાથી થઈ શકશે તો તે હું અવશ્ય કરીશ. ”

‘નાસિર ! મારે પોતાને તારૂંજ કામ છે, ’

‘ખુશીથી કહો. હું અવશ્ય કરીશ. ’

ફાતીમા બેગમ એક તીવ્ર નેત્રકટાક્ષ ફેંકી નાસિરના બન્ને હાથ પકડીને બોલી—‘નાસિર ! હું તારીજ છું. જીંદગી પર્યંત તારીજ છું મને શરણ લે.’

નાસિર આશ્ચર્ય પામ્યો. બેગમના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવીને સરલ મુદ્રાથી તેણે કહ્યું—‘માદર ! માદર ! આ આપ શું બોલો છો ? આપના બોલવાનો ભાવાર્થ અઘ્યાપિ મારા સમજવામાં આવતો નથી.’

‘નાસિર ! દિલ્લેઆરામ ! મેરે મહોબ્બતકે ગુલશનકે માલિક ! મારી કહર કર ! મારી હાલત પર રહમ કર !’

નાસિર ક્રોધને લીધે નખથી શિખા પર્યંત કંપવા લાગ્યો. તેનાં ફાંટાં બિલાં થયાં. તે બોલ્યો—‘માદર ! માદર મહેરબાન ! આપના દરબજાનું આપને જરાપણુ ભાન છે કે ? અસ્લાહની નજર આગળ આપને ને મારો શું સંબંધ છે, તેનો જરા વિચાર કરી જુઓ ! દિલ્લી પતિ શાહ અલ્તમશનાં આપ બેગમ નથી શું ? અને હું આપનો પુત્ર નથી શું ?’

કામાર્ધીન મનુષ્યને સારાસારનો વિચાર સૂઝતો નથી; તો પછી મદનની પીઠાથી વ્યથિત થએલી ફાતીમા બેગમને તો કેમજ સૂઝે ? તે બોલી—‘ચૂપ કર. નાસિર ! ખુદાને વારતે ચુપ કર.’ ફરીને તે દયામણાં ચહેરા કરીને વળી શંકે આત્મલાઘા સાથે બોલી—‘નાસિર ! મને પ્રેમભિક્ષા દે. દિલ્લીપતિ સમ્રાટ પણુ જેના હાથમાં સમકડા જેવો છે, એવી આ ફાતીમા વિનંત ભાવે તારી પ્રાર્થના કરે છે. કૃપા કરીને એટલી ભિક્ષા આપ.’

‘આમોશ ! આ બદખસલત કમઅદેશ ઔરત ! આમોશ !
નાસિર ક્રોધક્રપિત સ્વરે બોલ્યો—‘ માદર ! તને માદર કહેતાં પણ
મેને શર્મ આવે છે ! જા, અહીંથી તારું કલંકિત મોઢું લઈ આ-
લી જા.’ આટલું કહી નાસિરે તિરસ્કારથી તેના તરફ પીઠ ફેરવી.

‘નાસિર ! નાસિર ! મારા ઉપર દયા કર. મારા ઉપર દયા
કર.’ બોલતાં બોલતાં ક્રાંતિમાનાં તેજા આંસુઓથી ભરાઈ ગયાં.
તે નાસિરના પગમાં પડી નાસિર અત્યંત ચિડાયો. બેગમને દૂર
ખસેડી ધાંટા કાઢી બોલ્યો—‘અસ, તું માતા નહિ પણ કુલટા છે.
પાપિણી ! અહીંથી ચાલી જા. પહેરેગીરને બોલાવું કે તું જાય છે’

‘નાસિર ! નાસિર !’ બેગમ જમીન પરથી ઉઠીને ગર્જના
કરી બોલી—‘આજ તેં મારું અસહ્ય અપમાન કર્યું છે. જાણી-
બુજીને કાળી નાગણના પુંછડા ઉપર પગ મૂક્યો છે. આનો બદલો
હું તને અવશ્ય આપીશ. આનું વેર લઉં ત્યારેજ મારું નામ ફા-
તીમા બેગમ !’

ક્ષણાર્ધમાં તો બેગમ ચાલી ગઈ. નાસિરે તેની પાછળ જોયું
પણ નહિ. નાસિરનું આ દૃત્ય લાજુજ પ્રશંસનીય હતું, પણ ફાતીમા
કાળી નાગણ હતી. શાહજહાં તેના ક્રોધનો બલિ ગયો. ગિયારાને
નસીબે કારાગૃહવાસ આવ્યો ! અરેરે !!!

* * * * *

નાસિર અસ્તમશનો મોટો પુત્ર હોવાથી તેની પાછળ ગાદી
ઉપર આવવાનો તેનો હક્ક હતો; પણ ફાતીમા બેગમનાં કુટિલ
કારસ્થાનને લીધે તેનો પુત્ર ફિરોઝ તખ્તનશીન થયો.

શાહબદા નાસિરને એક વ્યક્તિ ઉપર પ્રેમ થયો હતો. તે વ્યક્તિનું નામ સલિમા હતું. અસ્તમશના અંગરક્ષક એક અમીરની તે કન્યા હતી. ન્હાનપણમાં તે બન્ને એકજ ઠેકાણે રમી-ફૂદી ઉછરેલાં એટલે તેમની વચ્ચે પરસ્પર અત્યંત પ્રેમ બંધાયો હતો. અસ્તમશ આ વાત બાણુતો હતો ને ઉભયનો વિવાહ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી; પણ એકાએક તે મરણ પામ્યો. એટલે તે વાત બંધ રહી. પિતાની પાછળ વાસ્તવિક રીતે જોતાં નાસિરને ગાદી મળવી નહોતી; પણ ફાતીમા બેગમના કારસ્થાનને લીધે તે તેને ન મળતાં બેગમના પુત્રને મળી. નાસિરે તે બાબત જરા પણ ખેદ કર્યો નહિ, કિંવા ગાદી મેળવવા ખટપટ કરી નહિ. ફિરોજ આ વેળા બહો ન્હાનો હોવાથી મર્વ રાજ્ય કારભાર તેની માતા ચલાવતી હતી. તેના હાથમાં રાજ્યસૂત્ર આવતાંજ તે પોતાના માર્ગમાંથી એક એક કાંટો ઉખેડીને કાઢવા લાગી. ગાદી મેળવવા નાસિર છુપી રીતે ખટપટ કરે છે ને દરબારમાંના કાર્યવાહી મંડળને ઉશ્કેરે છે, એવો ખોટો આરોપ તેની ઉપર મૂકીને તેમજ તે સંબંધી ખોટા સાક્ષી-પુરાવા તૈયાર કરીને ફાતીમા બેગમે તેની જાહેર રીતે તપાસ કરી અને ગુન્હો સાબીત થતાં તેને જન્મભર કેદની શિક્ષા ઠરાવી. નાસિર આ પ્રપંચથી અગળજી હતો; પણ આવનાર દુઃખ સહન કરવા માટે તે સદા તૈયાર રહેતો.

“ જે જે કાંઈ બને છે તે સર્વ અસ્લાહની ઇચ્છાથી બને છે. મારા કિસ્મતમાં ન્યારે આ દુઃખ નિર્માણજ થએલું છે, ત્યારે તે ભોગવ્યા સિવાય બીજો ઉપાયજ નથી; પણ મારી સાથે મારી સક્ષિમા દુઃખી થઈ નહિ, એ અસ્લાહનો મારી ઉપર કેટલો બધો

ઉપકાર ! જો તેનું મારી સાથે લગ્ન થયું હોત, તો તે બિચારીના નરીબમાં પણ ખંદીવાસ ભોગવવાનું આવત. સાઈ થયું. તે સુખી રહી. ખુદ ! તેને હંમેશાં સુખી રાખજો અને જો તેના ઉપર કંઈ સંકટ આવવાનું હોય તો તે સધળું મારી ઉપરજ પડવા દેજો. મારી સલિમાને માટે તે હું આનંદથી સહન કરીશ.” આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના અનેક વિચારો નાસિરના મનમાં ધોળાતા હતા.

નાસિર કેદી બન્યા પછી બરાબર સાતમે દિવસે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો. મધ્યરાત્રીને સુમારે તેની બાબુની કાટડીમાંથી એક હૃદયભેદક ચીસ તેના સાંભળવામાં આવી. તરત તે ચીસ સલિમાની હોય એમ તેના મનમાં ભાસ થયો ને તેની છાતી ધબકવા લાગી. એક ન્હાના છિદ્રમાંથી તે બાબુની કાટડીમાં જોવા લાગ્યો, તે તેની હૃદયસ્થદેવતા સલિમા જમીન ઉપર બેશુદ્ધ થઇને પડેલી છે, એમ તેની નજરે પડ્યું. નાસિરનાં નેત્રા આંસુઓથી ભરાઇ ગયાં. તે સુક્રમર સુક્રીની એવી દીન સ્થિતિ જોઇને પોતાના કપાળ ઉપર હાથ મારીને બોલ્યો— ‘સધજો જીલમ વેડી શકાય, પણ હું ખુદ ! સાવકી માતાનો જીવન સહન કરવાને કોઈપણ શક્તિ આન નથી !’

એ શબ્દો તેના મુખમાંથી બહાર પડ્યા ન પડ્યા; એટલામાં જ કાટડીમાં સલિમા હતી, તે કાટડીનું દાર ઉઘાડી ફાટીમાં બેગમ અંદર આવી. સલિમાને બેશુદ્ધ પડેલી જોઇને તે પિશાચિણી ખડ-ખડ હસવા લાગી. ક્ષણવાર પછી તે કાટડીમાંથી બહાર નીકળી નાસિરની કાટડીમાં આવી અને આવતાંજ તેણે પ્રશ્ન કર્યો— ‘નાસિર ! હજી પણ તું મારી માગણીનો ઈન્કાર કરે છે ને ?’

‘હા.’ નાસિરે શાંતપણે જવાબ આપ્યો.

‘નાસિર ! નાસિર ! હજુ પણ સાંજળ—સમજ ! આવી મૂખાંધ ન કર. તું એક વખત હા કહે કે તરતજ આ રાત્રી, આ ધન—દૌલત સર્વ તારૂંજ છે. હું પોતે પણ તારી સેવામાં રાતદિવસ તત્પર રહીશ. નાસિર ! વિલાસ અને એશઆરામનું સુખ ભોગવવાનો આ તારો સમય છે. બધું શું કહું ? આ ઉંમરમાં તું સુખ ભોગવીશ નહિ, ત્યારે ક્યારે ભોગવવાનો ?’

‘આગ લાગો તારા એ સુખમાં ! એનું સુખ ભોગવવા કરતાં હું હજાર દરજ્જે મરણને સાંચું ગણીશ.’ નાસિર તિરસ્કારથી બોલ્યો.

‘યાદ રાખ્ય નાસિર ! યાદ રાખ્ય ! આ રવભાવ અત્યંત ખરાબ છે. હજુ પણ માન. નહિ તો પરિણામ બધું ભયંકર આવશે.’

કિંચિત્ સ્મિત કરીને તેમજ તિરસ્કારભરી દષ્ટિ ફેંકીને નાસિર બોલ્યો—‘ભયંકર ! બધું ભયંકર ! વાહવાહ ! શું મરણ કરતાંએ ભયંકર ! બહુ સાંચું, મને તેની મુદ્દલ પરવા નથી; પણ મારા પરિણામની તારે શામાટે આટલી ચિંતા રાખવી જોઈએ ?’

‘હીક, હીક, ત્યારે હવે ભોગવ આ ઉદ્ધતાઈનું ફળ ! પ્રથમ તો તારી સલિમાનાજ દુકડે દુકડા કરી કુતરાને ખવડાવીશ; ઉભો રહે.’ એટલું બોલી તે રાક્ષસીણી બહાર જવા નીકળી.

નાસિરના અંગમાં કંપારી છટી. તે દીનમુદ્રાથી બોલ્યો—‘માદર ! મારા જીવર દયા કર. દયા કર. મારી સલિમાને ખંદીવાસમાંથી છોડી દે.’

‘દયા !’ વિકટ હાર્ય કરી તે પિશાચિની બોલી—‘મારી

માગણી તું પ્રથમ કબુલ કર; પછી હું તારી ઉપર દયા કરીશ. તે તારા કબુલ થયા સિવાય હું કદી પણ દયા કરનાર નથી !’

‘મા, માદર !’ નાસિર કંપિત સ્વરે બોલ્યો.

‘ખામોશ !’ બેગમે ગર્જના કરી, ‘જો તારી સલિમા જીવતી રહે એવી તારી ઇચ્છા હોય તો ‘પ્યારી’ એવા સુંદર નામથી મને બોલાવ નાસિર !!’

‘હાય ! તેવો શબ્દ ઉચ્ચારતાં પહેલાં મારી આ જીભ તૂટી પડે ! હું પાપાણુ હૃદય સ્ત્રી ! તારા કઠોર હૃદયમાં જ્યારે લેશ માત્ર દયા નથી, ત્યારે તો સર્વસાક્ષી પરમેશ્વર દયાળુ છે !!’

પરંતુ ફાતીમા બેગમની જ્યાં સુધી તારા ઉપર વકદષ્ટિ રહેશે, ત્યાં સુધી ઇશ્વરની પણ તારા ઉપર કૃપા દષ્ટિ થતી શક્ય નથી’ એટલું બોલી બેગમ ત્યાંથી ચાલતી થઈ અને તુરંગનો દરવાજો એકદમ બંધ થઈ ગયો.

તે દિવસે બીજા કાંઈ બન્યું નહિ. બાજે દિવસે રાત્રે ફરીને ફાતીમા બેગમ સલિમાની ડાટડીમાં આવી. બાજુની ડાટડીમાં ગડબડ થયેલી જોઈ નાસિર નિંદ્રામાંથી જાગૃત થયો અને પૂર્વ પ્રમાણે છિદ્રમાંથી જોવા લાગ્યો. તેણે તેમાં શું જોયું ? નિર્દોષ સલિમા રહે છે અને ઘાતકી બેગમ હાથમાં એક દાવો લઈ તેના તરફ જોતી ઉભી છે !

‘સલિમા ! હું તને બચાવીશ.’ બેગમ કિંચિત નમ્ર અવાજથી બોલી—‘પણ પ્રથમ તારે મારી એક સરત કબુલ કરવી પડશે.’

સલિમા સ્તબ્ધ રહી. તેણે મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચા-

યો નહિ. એ જોઈ બેગમ પુનઃબોલી—‘તને અહીં શા માટે બંદી-વાન કરી છે, તે તું જાણે છે?’

‘હા, હું સઘળું જાણું છું.’ સલિમાએ ધ.મા રવરથી જવાબ આપ્યો.

‘જો તું, હું કહું તે સાંભળીશ તો આ ક્ષણેજ હું તને ફેદણાનામાંથી મુક્ત કરીશ.’

‘કહો, આપને જે કહેવાનું હોય તે પુશ્પીથી કહો.’

‘સાંભળ ત્યારે. સલિમા ! તું કસમ લે કે—હું આજથી નાસિર ઉપર પ્રેમ કરનાર નથી અને તેનું નામ પણ મોટેથી લેનાર નથી !’

‘એવા કસમ મારો જન જશે તો પણ હું લેનાર નથી !!’

‘તો પછી કમનસીબ છોકરી ! મરવા માટે તું તૈયાર થા, આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં તું વિના મોતે ન મરે; એવી મારી પ્રજાળ ધમ્મજ હતી; પણ હવે લાચાર !’

હું મરવા માટે તૈયાર છું. જે પ્રાણી જન્મ્યું છે, તે એક વખત મરવાનુંજ છે; તો પછી મરણથી ડરવું શા કામનું ? મારા નાસિર સિવાય સારી આલમમાં મને સઘળું શૂન્ય છે !’

‘સલિમા ! જલ સાંભળ. નાસિર દાનો ? તે તારો નથી, મારો છે. તું જવે છે ત્યાં સુધી તે મારે વશ થતો નથી, પણ તારા મરણ પાછળ એ બ.ત્રીથી ગાંઠાજ થશે !’ એ ક.માંધ બેગમ મહનન આવેશમાં બોલી ઉઠી,

‘કદાપિ નહિ જને ! કામાંધ બેગમ ! નાસિરના પ્રાણ જશે તો પણ તેના હાથથી એવા પ્રકારનું નાચકર્મ નહિ જને !’ નાસિ-

રૂદીન બાબુની કોદડીમાંથી ખૂમ મારી બોલી ઉઠ્યો,—

‘એ...મ ? હીક ત્યારે—’ એમ બોલી એગમે સંકેત દર્શક સંસોટી વ.જ.વી, તત્કાળ ચાર મંજુત બાળ નાસિરને કૃપલાબદ્ધ બનાવી એગમ સામે લાવી દેલા રહ્યા,

‘નાસિર ! બોલ.’ બાળ રહિમાનની ખુદી તરવાર તરફ આંગળી કરી એગમ બોલી—‘સલિમાને ઠાર મારું ?’

‘ના. માદર ! તે નિર્દોષ અબળાને છોડી દે અને મને ઠાર કર !’

‘હડીલા યુવાન ! હજુ પણ તું કબુલ કરતો નથી કે ?’

સલિમાના અંગમાં એકાએક રાક્ષસી બળ આવ્યું. તે બોલી આગ્ર નાસિર ! આ ચાંડાલણીની માગણી માન્ય કરી આપના ઉજ્જવળ કુળને કાળું કલંક લગાડશે નહિ !

‘ચૂપ રહે, દુષ્ટા ! દરયા દઉ કે માથું ? સરફારે શું બુઝ્યો છો ? ઉઝાવી ઘો.’ એગમે છેલ્લો હુકમ આપી દીધો.

એકાએક નરાધમ રહિમાનનો હાથ ઉઘો થયો. સલિમાએ પોતાના નેત્રો બંધ કર્યાં. નાસિરે પણ પોતાના બન્ને હાથે પોતાનું મોઢું ઢાંકી દીધું. માત્ર ત્રણજ પળ ! બંને તેટલો સમય નીકળી ગયો હોત તો સલિમા તેજ વખતે આ નશ્વર જગતનો ત્યાગ કરી પરલોકે પ્રયાણ કરી ગઈ હોત. પણ ઈશ્વરની લીલા વિચિત્ર છે ! તેની કરણા અદ્વિત છે ! એની દયાનો પાર નથી; નહિતો એ રિથતિમાં એકાએક પરિવર્તન શી રીતે થાય ? આખા માંચીને ઉલાડે એટલા વખતમાં કવચધારી દર્શ-પાર ચોદાઓ એકદમ અંદર છુરયા અને તેમાંના એકની તરવાર દુષ્ટ રહિમાનની છાતીમાંથી આરપાર નીકળી ગઈ ! મુલતાના રક્તિયા એગમના નામથી

ક્રાંતિમા બેગમને બંદીવાન કરવામાં આવી ! સલિમા બધી અને નાસિરને અપરિમિત આનંદ થયો !!

શાહજહાં ફિરોજ ન્હાનો હોવાથી ક્રાંતિમા બેગમ રાજ્યકાર-ભાર ચલાવતી; પણ તે જૂદમી હોવાથી ઘણાએક લોકો તેનાથી તદ્દન કંટાળી ગયા હતા. અને આજ કેટલાક દિવસોથી શુભ કારસ્તાનો કરતા. છેવટે એમણે જસુસો દ્વારા સધળી ખાતમી મેળવી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્રાંતિમાને કેદ કરી અને તેના પુત્રને પદચ્યુત કરી રઝિયાને તખ્ત ઉપર બેસાડી.

રઝિયા બેગમે પણ નાસિરને મુક્ત કર્યો નહિ. માત્ર સીંછે તેને રાજગદમાં લાવી નગરકેદમાં રાખ્યો.

ઇતિહાસ કહે છે કે રઝિયા બેગમ પાછળથી પોતાની ખરાબ ચાલને લીધે પદબ્રજ્ઞ થઈ હતી. તેની પછી નાસિરનો ભત્રીજો મસાઉદ ગાદી પર બેઠો. તેણે નાસિરને બંધન મુક્ત કરી ભરૂચની મુબેદારી ઉપર નીમ્યો; પરંતુ તત્કાળ પાછળથી સરદારોએ મસાઉદને પદચ્યુત કરી નાસિરને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો, ગાદી ઉપર બેઠા પછી નાસિરે સલિમાની સાથે મોટા ઠાકથી વિવાહ કર્યો. રાજ પદ ઉપર આરૂઢ થવા છતાં પોતાની ઉપર અદળક પ્રેમ કરનારી સલિમા સિવાય બીજા કોઈ પણ સ્ત્રીનો નાસિરના જનાનખાનામાં પ્રવેશ થયો નહિ. તે હંમેશ સલિમાના લાક્ષ્મીજ રાધિક્ષી રસોધ જમતો હતો અને કુરાનની નકલો બનાવવામાંજ પુરસદનો ટાઇમ વ્યતીત કરતો હતો. એના જેવો દયાળુ અને લલો બાદશાહ શુભામ વંશમાં બીજો એકેય થયો નથી,

(૬) સ્વામીમક્તિ.

“ભાઈ ! મહારાજે તારા બાપ, કાકા, વડિલ બન્ધુ એ સર્વનો અત્યંત અમાનુષપણે વધ કર્યો; મહામ મહારાજે આપેલી થોડી જમીનદારી જતમ કરી અને તને પોતાને તેમજ નિહુલાઈને વાઘની સામે છોડી મૂકવાનો પણ હુકમ કર્યો; છતાં એજ મહારાજના કુટુંબને માટે તુ મને આવું સાહસ કરવાનું કહે છે, તેનો હેતુ શું ? ”

“ જુદેન ! જે બનવાનું હતું તે બની ગયું, હવે તેમાંનું શું છે ? મહારાજે કેટલીક વાર તે કામ બદલ થતો પશ્ચાત્તાપ સ્પષ્ટ પણે બોલી દેખાડ્યો છે. પોતાના માલિકેન્દ્રાજનએ અંતઃકરણપૂર્વક દેખાડેલી દીલગીરી કરતાં સ્વામીલકત સેવકને બીજી જુદી બક્ષીસ શું જોઈએ ? સંતુ જુદેન ! ખરેખર તું અને બીજા અનેક લોકો માનો છો, તેટલા સંભાળ મહારાજ કંઈ દુષ્ટ નથી. તેમના સરખા દિલાવર, જીવને સાટે જીવ દેનાર, ઉદાર મનના બીજા માણસો બહુ થોડા હશે. તેમનામાં જે કાંઈ દોષ હોય તો તે કંઈક વ્યસની અને કાચા કાનના છે; પણ દોષ કાનામાં નથી ? પ્રત્યેક મનુષ્યમાં કાંઈ ને કાંઈ દોષ હોય છેજ. સંતુ ! તને શું કહું ! ગોવાની મુસાફરીમાં જતાં એક દિવસ હું બયંકર તાવ આવવાથી મુર્ચ્છિત થયો હતો. ત્યારે મહારાજ પોતે પોતાનો બ્યાનો ઉભો રખાવી દોડતા મારી પાસે આવ્યા અને માઈ માથું જોળામાં લઈ ખાસ પોતાની સુરઘમાંથી સુવાસીક ઠંડુ જળ તેમણે મારા વદન ઉપર છાંટ્યું. એટલુંજ નહિ પણ મને પોતાના મ્યાનામાં બેસાડી પોતે

ઘોડા ઉપર બેસી આહ્યા. રસ્તે જતાં એક દિવસ મારા સ્કંધ ઉપર હાથ મૂકી તેઓ બોલ્યા હતા કે—“ ખંડોળા! ખરેખર તુંજ મારો વફાદાર સેવક છે. ” પણ જવાદે એ વાત ! આ સમય અધિક બોલીને બેસી રહેવાનો નથી. કહે તું મારું કામ કરીશને ? જો, ના કહિશ નહિ ! આ તારા ભાઈને એટલી ભિક્ષા દે ! દે ! !

“ ભાઈ ! તું બીજું ગમે તે કહે પણ.....”

“ પણ કેમ ? શું હું નીમકહરામ થાઉં ? આજ પર્યંત જેનું અન્ન ખાધું, જેના અન્નથી આ દેહ પુષ્ટ થયો તેની વિરૂદ્ધ ઉઠું ? પોતાનાજ ઘરમાં સજગતા અંગારા મૂકું ? મા—જહેનોને મોગ-લોના જનનાખાનામાં મોકલું ? મારા રાખ્તથી—દેશથી બેધમાન થાઉં ? જા, જા, જેવી આવી તેવી ઘેર પાછી જા, આજ પર્યંત જેમ માતા અંબાએ મને સહાય કરી છે, તેમ તે આજ પણ કરશે. ” એટલું બોલી ખંડોળાએ ઘોડાના પેગડા ઉપર પગ મૂક્યો. ”

“ ભાઈ ! ભાઈ ! રહે ! રહે ! મારી પાસેથી આમ એકાએક ના જા. હું જે કંઈ બોલી છું તે માત્ર તારું મન જોવાને માટેજ. ”

“ શું આ બધું તું મારી પરીક્ષા કરવા બોલતી હતી ? અને શું તારો વિચાર મને મદદ કરવાનો છે ? ”

“ તારા સરખા શુદ્ધ સ્વામીભક્તને તો શું, પણ હરકોઈ માણસે દેશને માટે જીવ આપવો એ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કર્તવ્ય નથી શું ? ”

“ જહેન ! ધન્ય છે તને ! આવ, આવ, એક વાર મારી આ જહેનને—સદ્ગુણી પુતળીને—દેશભક્ત દેવીને મને અત્યંત પ્રેમથી બેટના દે ! ”

કુસળ ચિત્રકારો ! આવો, આવો, રંગનાં પ્યાલાં અને
પાંછીઓ લઇને આવો ! આ દેશભક્ત—સ્વામીભક્ત બન્ધુ
ભગિનીની બેટનું સુંદર—મનોહર ચિત્ર રંગો, પ્રતિભા સંપન્ન કવિઓ
ગાઓ ! ગાઓ ! આ અતિ રકુર્તિદાયક—ઉત્સાહવર્ધક પ્રસંગે એકાદ
સુંદર—પદ—કવિતા રચીને ગાઓ ! વાચક ! તમે પણ તમારી
કલ્પનાશક્તિ પ્રમાણે કરો.

*

*

*

*

સાયંકાળનો મનોહર સમય હતો. આ વેળા સંગમેશ્વરના
રસ્તા ઉપર એક મ્યાનો જતો હતો. મ્યાનાની સાથે વીસ પચીસ
હથિયારબંધ માણસો ચાલતાં હતાં. અંધારૂં થવાની તૈયારી હતી,
તેથી ભોંપ ભોંકો અત્યંત વેગથી રસ્તો કાપતા હતા. શ્રમના
પરિહાર માટે કોઇ કોઇ સ્વારો કે' કે' ગીત લલકારતા હતા. માર્ગ
માં કોઇ માણસ મળે તેને તે પ્રદેશ સંબંધી હકીકત પૂછવા ઉપરાંત
સંગમેશ્વર કેટલું દૂર છે, તથા વચ્ચે કયે કયે રથળે મુકામ થઇ
શકશે વગેરે અનેક બાબતો પૂછી લેતા હતા. બધા સ્વારની પછ-
વાડે ચાલનાર સ્વારને પોશાક ધણી ઉંચા પ્રકારનો હતો. તેની
છાતી વિશાળ હતી. હાથ લાંબા હતા. નેત્ર પાણીદાર હતાં. કમ્બરે
એક તરવાર અને હાથમાં ભાલો હતો. બધા સ્વારોનો તે નેતા
હતો, કેટલીક વાર પછી તેણે પોતાની સાથેના એક સ્વારને કહ્યું—
“માતા ભવાનીની કૃપાથી આપણે અહીં સુધીતો મુખ રૂપ આવી
પહોંચ્યા.”

“અને બહુ તો હવે ત્રણ ચાર મુકામ થશે.”

“હા; પણ આપણે ધારેલા મુકામે પહોંચી જઈએ ત્યાં

પુખી અત્યંત સાવધપણે આંખમાં તેલ રેડીને રહેવું જોઈએ. શત્રુ-
નાં ટોળાં આજકાલ સર્વત્ર સંચાર કરે છે.” તે સ્વારનું આ-
ચન જાણે પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ કરાવતું હોય તેમ ઉપલું વાક્ય પૂરે
પ્રતામાં તો એક તરફથી પાંચસો સ્વારોની ટોળા ‘દીન દીન’
કહેતી લાં આવીને અટકી. મરાઠા સૈન્યમાં આશરે પંદર-વીસ
પણ હતા, ભારે તેમના શત્રુના સૈન્યમાં પાંચસો માણસો હતાં.
હાં કહેતામાં તો કતલ ચાલી. મરાઠામાંથી એક પણ મનુષ્ય
જીવતો રહ્યો નહિ, એવો અસત્યાલાપ કરવાની અમારી ઇચ્છા
નથી. લાગેલાં અકમકની અંદર મરાઠાઓ અત્યંત શૌર્યથી લડતા
હતા. છતાં શત્રુનાં માણસો વધારે હોવાથી તેમનો પરાલવ થયો.
મોઘ લોકો તથા એક બે જખ્ખી થયેલા સ્વારો પોતાને ફાવતી
દેશ તરફ પલાયન કરી ગયા, મુસલમાનો આનો કબજો કરી
પોતાના શિબિર તરફ ચાલ્યા. સંતુ અને ખંડોખાનો આ વાર્તાની
શરૂઆતમાં આપેલો સંવાદ ઉકત ઘટનાના સંબંધમાંજ હતો એ
કહેવાની જરૂર નથી.

*

*

*

*

“સંતુ! તું જો, શત્રુની જાવણી દેખાવા લાગી. જા એકદમ
જા અને મેં કહ્યું તે પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કર. પણ રહે, જતાં
પહેલાં મને એક વાર પુનઃ ભેટ; કારણ કે મારી ને તારી બહુધા
આ છેવટનીજ ભેટ છે.”

સંતુ મુસલમાન શિબિર તરફ ચાલી અને ખંડોખા પોતાના
કામથી બીજા બાણ ચાલ્યો; કારણ કે તે સ્થળ ઉપર શત્રુનો

પુનઃ ધસારે થશે એમ તેની પક્ષી ખાત્રી હતી. તે ત્યાંથી નીકળી પોતાના માવળા સિપાઇઓને આવી મળ્યો. સંતુની મંગમેશ્વર જવાની—વિશેષમાં શ્રી સંભાળ મહારાજની પત્ની યેસુબાઇને બેટવાની ઇચ્છા હતી. ખંડોબાએ શીખવ્યા પ્રમાણે તે દાસીનો વેશ લઈ સૈન્યની અંદર ગઈ. જે કોઈ સ્ત્રી યેસુબાઇની દાસી કંઠીને અંદર જાય તેને અત્યંત ત્રાસ પડતો નહિ. એક ઠેકાણે રાત્રીનો મુકામ થયો હતો, ત્યાં સંતુને યેસુબાઇનો મેળાપ થયો; ખંડોબાની સાથે થયેલી મસલત સંતુએ યેસુબાઇને જણાવી. એટલે તેના હૃદયમાં ખંડોબા ઉપરના અનુરાગમાં વૃદ્ધિ થઈ. સંતુને માટે પણ તેના હૃદયમાં વિલક્ષણ આદર ઉદ્ભવ્યો. તેનો સ્વાર્થત્યાગ જોઈને યેસુબાઇને ધાણું આશ્ચર્ય થયું. તેની દિવ્ય સ્વામીલક્ષિત જોઈને તેનાં નેત્રો કૃતજ્ઞતાથી ભરાયાં. સંતુને પ્રેમથી બેટી તે બોલી—“સંતુ! શું અમારા માટે તું તારો જીવ જોખમમાં નાંખીશ? પ્રત્યક્ષ મૃત્યુના મુખમાં પડવાને શું તૈયાર થઈશ?”

“બાઈ સાહેબ! આપને એમાં એટલું બધું શું આશ્ચર્ય થાય છે? પોતાના રાજને માટે—પોતાના દેશને માટે ખરે પ્રસંગે પ્રાણ પણ આપવા એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે.”

“અને તે પ્રમાણે રાજાએ પણ પેટના પુત્રની પેઠે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ કર્તવ્ય નથી શું? તો પક્ષી હું તને મૃત્યુના મુખમાં કેમ પડવા દઉં?”

“બાઈસાહેબ! જો તેમ હોય તો દસ જણ મરજો પણ દસનો પાળનાર ન મરજો.”

“સંતુ! તું ગમે તે કહે પણ તને ગાઢ સંકટમાં મૂકીને હું

મારો પોતાનો જીવ બચાવું એ મને ઠીક લાગતું નથી. વળી તને કંઈ અકસ્માત નડ્યો તો તારી માતા મને શું કહે ? તારા ઘરનાં માણસો મને શું કહે ? “

“ બાઈસાહેબ ! હું જો આ પ્રમાણે સ્વામીલકિતની તક જવા દઉં તો મારી માતાને કલંક લાગે, તેનો મારી ઉપર અત્યંત પ્રેમ છે; પણ આથી કદાચ તે મારું મોટું ફરીને જીએ નહિ ! ”

યેસુબાઈએ સંતુને સમજાવવાનો પુષ્કળ પ્રયાન કર્યો, પણ બ્યર્થ ! તેણે પોતાની ટેક છોડી નહિ. નિરૂપાયે આવેલા પ્રસંગ ઉપર નજર કરી તેના કલ્પા પ્રમાણે કરવા તે તૈયાર થઈ અને પોતાનો-રાણીનો પોશાક સંતુને આપ્યો અને તેનો દાસીનો પોશાક પોતે ધારણ કર્યો સંભાળની રાણી-મરાઠા રાજ્યની અધિકારિણીને એક વખત ઐરંગઝેબની પાસે લઈ જઈને ઉભી કરવી અને શાખાશી મેળવવી એ આશામાં મુસલમાન સરદારે પોતાના સૈનિકોને મોટા પરોઢીઆમાં મુકામ ઉપાડવાની સૂચના કરી. પ્રથમના સંકેત પ્રમાણે યેસુબાઈ અનેલી સંતુએ પોતાની એક દાસી અરપસ્ય પની છે, માટે હમણાં સાથે આવી શકશે નહિ, એમ એક બીજી દાસીદ્વારા સરદારને જણાવ્યું; પણ ઐરંગઝેબની પાસે જવાની ઉતાવળમાં વ્યાકુળ બનેલા સરદાર આવી ક્ષુલ્લુક વાતમાં કેમ લક્ષ આપે ? તેણે તે દાસી સાથેજ પ્રત્યુત્તર કહ્યોઃ “ અમારે રહેવાની કોઈપણ પ્રકારે સવડ નથી, આપની મરજી હોય તો તે દાસીને સાથે ન લેતાં અહીંજ રાખો. ” સંતુએ યેસુબાઈની સાથે બીજી એક દાસી રાખી અને પોતે શત્રુની સાથે આવી. યુગાઉ ઠરાવ્યા પ્રમાણે ખંડોઆ ત્યાં આવ્યો અને યેસુબાઈને સંગમેશ્વરમાં મહારાજની પાસે લઈ ગયો. સં-

આજી મહારાજ આ ઘટના જાણીને અત્યંત ખુશ થયા. ખંડોળ્યાને ઉત્તમ પોશાક અને પોતાના ગળામાંનો હાર બક્ષિસ આપ્યો. ઉપરાંત કતલ છત્રપતિએ સંતુને પણ વિસારી નહિ. તેમણે તેની માતાને એક ગામ વંશપરંપરાને માટે ઇનામમાં આપ્યું.

રસ્તામાં બહુ સુકામ ન કરતાં સરદાર મોટી મોટી મજલો કરી એકદમ ચારંગજીએ આવી મળ્યો. પોતે કરેલા અપૂર્વ શ્રમના બદલામાં બાદશાહ આલમગિરની પાસેથી કાંઈ ઉમદા બક્ષિસ મળશે એ આશામાં રસ્તામાં તેણે અનેક મનોરથો ચલાવ્યા હતા પણ હાય ! સુકામ ઉપર ગયા પછી જ્યાં તેણે તે મ્યાનો ઉઘાડીને જોયું તો અંદર શું ? પ્રેત ! !

શિયળના સંરક્ષણને માટે સંતુએ પોતાના હાથની વીંટીમાં જડેલી હીરાકણી ચુસી પોતાના બન્ધનું હિત કરવા, રાણીનો છુટકારો કરવા અને દેશનું શ્રેય કરવા તેણે પોતાનો જીવ જતો કર્યો હતો.

(૭) સતીનો શાપ

જામકેસરી રણજીતસિંહનું નામ ઇતિહાસમાં અમર છે. તે ધણો પ્રતાપી રાજા હતો. સીખ પ્રજાનો ઉદય જોઈ આ રાજાના રાજત્વથી થયો હતો; તેમ સીખોનો અંત પણ એ રાજાના અવસાનની સાથે જ થઈ ગયો હતો ! રણજીતસિંહનો પુત્ર કાવ્ય અને સાહિત્યનો ધણો શોખી હતો. મહારાજાએ તેને વટાલી પ્રાંતની હાકેમી આપી હતી. શરૂઆતમાં તેણે સારી છાપ બેસાડી હતી; પણ પાછળથી ખરાબ મિત્રોના પરિચયને લીધે તે એશઆરામી અને સ્વચ્છંદી બની ગયો હતો. ચોમાસા-શિયાળામાં તે વટાલીમાં રહેતો અને ગરમીના વખતમાં દાના નગરમાં રહેતો. દાના નગર વટાલીથી દશ મૈલ ઉત્તર દિશામાં છે. ત્યાં તેણે એક વાટિકા અને રાજમંદિર બનાવ્યાં હતાં. એ એક પહાડી પ્રાંત હોવાથી સ્થળે સ્થળે પાણીનાં ઝરણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મોટી બિયાસ નદી એ પ્રદેશમાં વહન કરી રહી છે.

એક દિવસ કુંવર બિયાસ નદીને કિનારે આવેલા વીરાવલ ગામની પાસે ખેતરોમાં એકલો ફરી રહ્યો હતો; ત્યાં તેણે કેટલીક સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓનું ટાળું જોયું. તે સર્વે પાણીનાં ખેડાં પોતાના શિર ઉપર રાખીને ધર તરફ જતી હતી. રાજકુમાર તેમની પાછળ ગયો. તે એક સર્વાંગના સુંદર કન્યાના રૂપથી વિમોહિત થઈ ગયો હતો. ગામમાં જઈને તેણે ખાત્રી કરી તો માલમ પડ્યું કે તે કન્યા એક ધનાઢય જાતની પુત્રી હતી. કુંવરનો તેની સાથે

વિવાહ કરવાનો વિચાર હતો; તેથી તેણે તે દિવસથી હમેશ વીરા-
વલમાં આવવનો આરંભ કરી દીધો.

ગામના સાદા જમીનદારો કુંવરને ઓળખતા નહોતા. તેણે
દીના નગરના એક સરદારના પુત્ર તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો.
તે વખતે વખત પોતાની પ્રિયતમાના કુટુંબને મળતો હતો અને
તેમને પોતાના ગામમાં તેડી જઈ મોટું આદર-માન આપતો હતો.
થોડાજ વખતમાં તેણે તે જટને વશ કરી લીધો અને પછી વિશેષ
ધામધુમ વિના તે જમીનદારે પોતાની પુત્રીનો તે કુંવરની સાથે
વિવાહ કરી દીધો.

રાજકુંવરના મિત્રોને અને ભૂત્યોને આ જોઈ આશ્ચર્ય થયું;
પણ કોઈ કોઈ બોલી શક્યું નહિ, તે તરૂણ નવ દંપતી સ્વર્ગીય
સુખમાં પોતાના આનંદજનક દિવસો વ્યતીત કરવા લાગ્યાં. એમ
કરતાં દોઢેક વર્ષ તે પ્રેમાલયમાં સ્વપ્નસદૃશ વ્યતીત થઈ ગયું. એક
દિવસ લાહોરથી એક દૂત મહારાજની આજ્ઞાપત્રિકા લઈને કુંવ-
રની પાસે ઉપસ્થિત થયો. કોઈ અગત્યના કામ માટે કુંવરને મહા-
રાજની સેવામાં હાજર થવાનો હુકમ હતો.

દૂતને વિદાય કરીને દુઃખિત અવસ્થામાં કુંવર પોતાની રાણી
પાસે રજા માગવા આવ્યો. રાણીની આંખમાં અશ્રુપાતનો આરંભ
થઈ ગયો. તે ગદગદિત સ્વરે બે હાથ જોડી બોલી-‘આ દારીને
કદાપિ ભૂલશો નહિ.’ એમ કહીને ફૂલની માળા પતિના ગળામાં
નાંખી તેને વિદાય કર્યો.

ખીજે દિવસે કેટલાક સવારોને સાથે લઈ રાજકુમાર વટાલીથી
આણ્યો અને સત્વર અમૃતસરમાં પોતાના પિતાની પાસે આવીને

હાજર થયો. મહારાજા રણજીતસિંહને ભારત સરકારના પ્રતિનિધિને-ગવર્નર જનરલને-મળવા જવાનું હતું; તેથી તેણે મોટી તૈયારી કરી હતી. લાખો રૂપિયાનું ગરીબોને દાન આપ્યું હતું. રાજકુંવરને અમૃતસરમાં આવેલો જોઈ તેણે તરત કોઈ આવશ્યક કાર્યને માટે તેને કાબુલ રવાના કરી દીધો. પછી પોતે અંગ્રેજ અધિકારીને મળવા ગયો. એ સમાહ સુધી એ સુખકર મેળાપ રહ્યો. અંગ્રેજો એ સીખ રાખનો વૈભવ, રાજ્યવ્યવસ્થા અને જનહોજવાલી જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. છેવટે જુદા પડતી વખતે મિત્રતા કાયમ નિભાવવાની સરત કરી રણજીતસિંહ પોતાની રાજવાનીમાં પાછો આવ્યો.

કુંવર કાબુલથી પાછો આવ્યો ત્યારે તેને મુલતાન મોકતવામાં આવ્યો અને તે અવધીમાં એ વર્ષ નીકળી ગયાં. વટાલીમાં પાછા આવવાનું તેનાથી જની શક્યું નહિ. વળી તે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં તેનો પિતા તેની સાથેજ જતો; આથી વીરાવલમાં જઈ પોતાની હૃદયવલ્લભાને મળી આવી તેને આશ્વાસન આપવાનું અશક્ય હતું. કુંવરને ઘણીવાર એમ થતું કે સર્વ ઘટનાનો પિતા પાસે ઉલ્લેખ કરી ક્ષમા માગવી; પરંતુ રાજના રોયની ખીકે ને તેમ કરી શક્યો નહિ.

રાણી જિંદા રણજીતસિંહની વહાલી પત્ની હતી. રાજપુત્રનો વિવાહ પોતાના એક સંબંધીની કન્યા સાથે કરવાનો તેને વિચાર હતો. તે ઘણીવાર વિવાહની વાત કાઢતી, પણ કુંવર તેનો ઈનકાર કર્યો કરતો હતો. લાયક ઉમ્મર થવા છતાં કુંવર શા માટે લગ્ન કરતો નથી, એ પ્રશ્ન રાણીના હૃદયમાં ઉપરિચિત થયો અને તપાસ

કરાવતાં માલમ પડ્યું કે કુંવરે શુભ વિવાહ કરી એક સાધારણ
નટપુત્રીને પ્રેમાર્પણ કરેલું છે. રાણી કુલાભિમાની હતી. તેને એ
વાત રૂચી નહિ. કુંવરની ઉપર તેણે સખ્ત નપતો રાખ્યો.

આ પ્રમાણે વળી એક વર્ષ વધારે વ્યતીત થઇ ગયું. પતિ-
વ્રતા નટકન્યા પોતાના પ્રિયપાત્રનો વધારે વિયોગ સહેવા માટે
હવે અસમર્થ થઈ. તેણે પોતાના પિતાને સર્વ હકીકત કહી અને
તેણે અદલી મહારાજના મહેલમાં જવાનો પોતાનો વિચાર વ્યક્ત
કર્યો. બિચારો જમીનદાર તો બહુજી ડરતો હતો. તેણે પોતાની
પુત્રીને આગામી લયનું બહુ બહુ રીતે સૂચન કર્યું, પણ તે પ્રેમો-
ન્માદિની યુવતીએ તે ઉપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

બીજે દિવસે તે સ્ત્રી રાજમહેલમાં જઈ મનુરણના વેશમાં
કામ કરવા લાગી. તેણે બાગમાં જઈને એક છુટ્ટી સ્ત્રીને પૂછ્યું કે—
'આજકાલ રાજકુમારનો કંઈ સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ છે ?'

છુટ્ટીએ જવાબ દીધો—'રાજપુત્ર તો વિવાહના નામથીજ
દૂર નાસે છે. તે કોઈ પણ આન્તર વેદનાને લીધે સદૈવ દુઃખી અને
ઉદાસ રહે છે.'

એટલામાં કુંવર ત્યાં આવી ગયો. છુટ્ટી એટલું કહેતી કહેતી
ત્યાંથી ચાલી ગઈ. તે મનુરણે કુંવરના પગમાં આશ્રય લીધો. કુંવરે
તેને આબખી લીધી. કેટલીકવાર સુધી બન્ને જણાં રતબંધ અને
અવાક રહ્યાં. અંતે રાણીએ પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી. રાજ-
કુંવર તેનો હાથ પકડી તેને રાજમહેલમાં જ્યાં રાજ બેઠો હતો
ત્યાં લઇ ગયો, હરકોઈ બાબત જ્યારે અસહ્ય થઈ પડે છે, ત્યારે
માણસો—અને તેમાંએ વિશેષે કરીને ખાસ પ્રજાપી પાત્રો સાહસિક

બન્યા વિના રહેતાં નહ ! પ્રેમનો અપ્રતિહત વેગજ સાહમને ઉત્પન્ન કરે છે !

રાજપુત્ર અને તેની પત્ની રાજના પગમાં પડ્યાં. કુંવરે ગદ્-ગદિત સ્વરે રહ્યું—‘આ આપની પુત્રવધુ છે. મને અને એને ક્ષમા આપો.’

રાજાએ કહ્યું—‘કુંવર ! તેં આ સાહસ કયું’ છે. યુવાનીના તરંગમાં તેં અયોગ્ય—યોગ્યનો વિચાર કર્યો નથી; પણ ત્યારે તું વિશુદ્ધ પ્રેમથી જોડાયો છે, ત્યારે મારે તેનો સ્વીકાર કરવા જોઈએ.’

થોડા સમય પછી રાજકુંવરને માટે મહેલનો એક વિભાગ ખાંલી કરી આપવામાં આવ્યો. કુંવર અને તેની રાણી તેમાં સુખથી રહેવા લાગ્યાં. તે દંપતીના સૌજન્યથી સર્વ પ્રસન્ન હતાં; કિંતુ જિંદા રાણીનું પત્થરથી પણ વધારે કડિન દિલ પીગળી શક્યું નહિ. તે સદૈવ પોતાની પુત્ર વધુને પજવવા લાગી. હલકા કુળની કન્યાને તે પુત્રવધુ તરીકે રાખવા કબુલ નહોતી ! તેથી એને વારંવાર નુકસાન પહોંચાડતી હતી. સુશીલ પુત્રવધુ સાસુનો જૂલમ મુંગે મોઢે સહન કરતી હતી ! તે ઉદાર હૃદયથી દુઃખના ધુંટડા ગળી જતી હતી અને કોઈક દિવસ જરૂર સુખની ઘડી આવશે, એમ આશામાં દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી.

કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં તોપો અને બંદુકોના અવાજથી કુંવરને ત્યાં પુત્રજન્મની વધાઈ પ્રદર્શિત થઈ. રાણા રણજીતસિંહે વધામણી લાવનાર સેવકને પોતાના ગળામાંની મોતીની માળા પ્રદાન કરી. વળી હળરો લિસ્ટ્રુકોને અને અનાથોને ધન-ધાન્યાદિની બક્ષીસ આપી.

કુંવર એક મહિનાનો થયો ત્યારે તેની જનેતા તેને તેડીને સર્વની મના છતાં પોતાની સાસુ જિંદારાણી પાસે ગઇ. તેણે તેની પાસે જઇને બાળકને હાથમાં લઇ કહ્યું—‘ માતાજી ! મારી કાંઈ તક-સીર હોય તો તે આ બાળકની ખાતર ક્ષમા કરો. હું આ આપના વંશવર્ધક પુત્રની આપને ભેટ દરે છું.’

જિંદારાણી આંખોમાંથી અગ્નિના કણુ વરસવા લાગ્યા. શરીર કોંઈથી કંપવા લાગ્યું. તેણે રોષાતિશયથી એ ન્હાના બાળકનો પગ પકડી તેને સો ગળ નીચે આવેલા એક વાડામાં ફેંકી દીધો. દાસ-દાસીઓ તો તેનું આ નિર્દય કાર્ય જોઇ રતબ્ધજ થઈ ગયાં. સર્વનાં મોઢામાંથી ‘હાય’ એવો ધ્વનિ નીકળ્યો. રાજપુત્રની રાણી તો તદ્દન બેશુદ્ધ બની અવાક થઇ ગઇ ! જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે મહારાજ રણજીતસિંહ પાસે જઇ પહોંચી. રાજની આગળ તે વખતે હજારો માણસો બેઠાં હતાં. છતાં તેથી જરા પણ સંક્રાંચ ન પામતાં તે વિખરાએલા વાજે, લાલ નેત્રોથી રાજની સામે જોઇ રહી. રાજએ તેના આગમનનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે ઉશ્કેરાએલા અવાજે જિંદારાણીના સર્વ અત્યાચારની વાત કહી અને પુત્રવિયોગથી ખલાવરી બની તે રાજને પૂછવા લાગી—‘ પિતાજી ! માફ બાળક ક્યાં છે ? માફ એ કુમળું ફૂલ ક્યાં છે ? શું નિર્દયી રાણીએ એ ફૂલ ચાળી નાંખ્યું ? લાવી આપો એ બાળકને ? શું તમને મારી દયા નથી આવતી ? શું તમે પણ એ પિશાચિણી રાણી જેવા નિર્દય થશો ? મારો કુંવર ભૂખ્યો થયો હશે ! તેણે ધણીવારથી સ્તનપાન કર્યું નથી. મહારાજ ! શું એ કુંવરને મારી ફુટા સાસુએ

—આપની રાક્ષસી રાણીએ-મારી નાંખ્યો ? હાય હાય ! આ ખાલસા રાજ્યનો પણ પરમાત્મા એ રીતે નાશ કરે ! !

આટલું કહી રણજીતસિંહની એ પુત્રવધુ જમીન ઉપર બેઝાન થઇ પડી ગઇ ! દાસીઓએ તેને શુદ્ધિમાં લાવવા ઘણા યત્ન કર્યા પણ વ્યર્થ ! તેના પ્રાણ પરલોકે પ્રયાણ કરી ગયા ! પુત્રના વિરહથી તે જમીન ઉપર પડતાંજ મરણ શરણ થઇ ગઇ હતી ! જિંદા રાણીની અંતરેઅજાણે ઉતરતા કુળની તેની પુત્રવધુ મરણ તો પામી; કિન્તુ સતીનો શાપ મિથ્યા ન થયો ! ખાલસા રાજ્યનો તરતજ નાશ થઇ ગયો !

[૮] રત્ન પ્રભા.

(૧) હું.

જનો વખત છે. દિશાઓ અંધકારથી ધીમે ધીમે ભયાનક થતી જાય છે. અસ્તાચળમાં જતા સૂર્યનારાયણની રાતા રંગની સુંદર શોભા આકાશના અંગ ઉપરથી દૂર થાય છે અને તે ધીરે ધીરે અંધકારની શ્યામતા ધારણ કરે છે. થોડી વાર પહેલાં જે સ્થળે ગગનમાં લાલ વાદળાંઓ શોભી રહ્યાં હતાં અને ત્યાં સૂર્યદેવ અસ્ત પામવાની તૈયારીમાં હતા; ત્યાં તેની એ પ્રભા અત્યારે તદ્દન ભુંસાઇ ગઇ છે.

સંધ્યાનું અંધારું ક્રમેક્રમે ગાઢ બનતું જાય છે. આજે શુક્લ-પક્ષની દ્વિતીયા છે. ગગનમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો છે; પણ તે છેક ઝાંખો હોઇ વાદળાંઓથી ઢંકાએલો છે અને તેને લીધે અંધારું ઘટવાને બદલે ઉલટું વધતું જાય છે.

આ અંધારામાં થોડોએક સમય વ્યતીત થયા પછી એક શિખિકા નારાયણપુર નામક ગામના તેપાંતરની હદ પાસેના એક મોટા રસ્તા ઉપરથી ધીમે ધીમે માર્ગ કાપતી જતી હતી. પાલખી ઉચકનારાઓ છેક ચાકી ગએલા જણાતા હતા, તેમના શરીરો પરસેવાથી ભીંજાઇ ગયાં હતાં, તેઓ અત્યાર સુધીમાં બહુ થોડું આઘાત હતા, પણ હવે સાંજ પડી જવાને લીધે તેમની આગળ વધવાની ઇચ્છા નરમ પડી હોય એમ લાગતું હતું અને તેનું કારણ એ હતું કે એ પ્રદેશમાં હુંદારાઓની મોટી ખીક હતી. આ વખતે

જામાળા દેશ નવાળ શાષ્ટતખાંના તાખામાં હતો અને દિલ્હીની ગાદી ઉપર મહા પ્રતાપી આલમગીર બાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો.

જો કે શાષ્ટતખાંનો અમલ સખત ગણાતો હતો; છતાં હુંદારાઓને તે યરાયર કાણુમાં લઇ શક્યો નહોતો. જમિન અને દરિયા ઉપર બહારવટીઆઓનો એક સરખો ત્રાસ હતો. પ્રજા તેનાથી કંપી ઉઠી હતી, નવાળ શાષ્ટતખાં પણ તેમના ઉપદ્રવથી કંટાળી ગયો હતો. આરાધનના ચાંચીઆ લોકોને વશ કરવા માટે તે ઘણી વાર તેમની પાછળ ગયો હતો. પણ તેનું કાંઈજ પરિણામ આવ્યું નહોતું. કમલાગ્યે બંગદેશમાં સર્વત્ર હુંદારાનો ત્રાસ હતો. તેપાંતરની હદમાં તો દરરોજ હુંદો થતી હતી. હુંદારાઓની ખ્હી-કથી કોઇ પણ માણસ સાંજને વખતે આ પ્રદેશમાં આવતું નહિ. તેપાંતરનું નામ ત્રણ મોટી દોઢ દોઢ ગાઉની લાંબી સીમોનો એક જોડે સીમાડો થવાથી પડ્યું હતું.

આ હદ બાદશાહનો સમગ્રામ પરગણામાં હતી. મોગલોના વખતમાં સમગ્રામની હદ છેક હુગલી સુધી હતી, અને તેમાં એક સમયે મોગલ અધિકારીઓને રહેવાનું સ્થાન હતું. પાછળથી સમગ્રામ રાજધાની તરીકે બંધ પડ્યું હતું અને થોડા વખતમાં હુગલી ચડતી દશાએ આવ્યું હતું. સમગ્રામની જેમ જેમ પડતી દશા થતી ગઇ તેમ તેમ હુગલી વેપારના બંદર તરીકે ખ્યાતીમાં આવતું ગયું. અમે જે સમયની આ વાર્તા લખીએ છીએ તે વખતે હુગલીમાં શ્રીર મુઝફ્ફરઅલીખાં નામનો એક મહા પ્રતાપી ફૈજાહર શાસન ચલાવતો હતો. નવાળ શાષ્ટતખાંનો તે સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર હતો.

ફોજદારનું કામ દરેક મહેસુલ ઉધરાવીને નવાખ પાસે મોકલવાનું હતું. કોઈ કોઈ વખત આરોઆર દિલ્લી પણ મહેસુલ મોકલવામાં આવતી હતી. એક વાર નવાખ પાસે ત્રીસ હજાર રૂપિયાની રકમ મોકલવામાં આવતી હતી, તે વખતે આ તેપાંતરના સીમાડામાં પચાસ હુંદારાઓએ તે તીજેરી ઉપર હલ્લો કરી બધા પૈસા હુંડી લીધા હતા. નવાખે તે પછી એ હુંદારાઓને પકડવાનો સખળ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. કેટલાક આળસુ તથા હલ્લડી ચાલના લોકોને કેદમાં પુર્યા હતા ખરા; પણ તે લોકોની ટોળી સંપૂર્ણ રીતે પકડાઈ શકી નહોતી,

હુંદારાઓને પકડવાનું કામ ફોજદારને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પણ જ્યારે તેણે તે લોકો નહિ પકડાયાની હકીકત નવાખને લખી જણાવી ત્યારે નવાખે તેને લખ્યું કે:—‘ મહા પ્રતાપી ચાલમગીર આદશાહના સૈનિકા પાસેથી સરકારી તીજેરી હુંડી લે એ ઘણી શરમની વાત છે. તમે હુંદારાઓને પકડી શક્યા નહિ, એ ખાખત નો મને પત્ર લખી મોકલ્યો એ પણ ઘણી ખેદની ખાખત છે. જો આ વાત આદશાહને કાને જાય તો તમારી આવી ખેદરકારી માટે તમને શિક્ષા કર્યા વિના રહે નહિ; પણ મેં રહમ લાવી એવી ખીના ત્યાં લખી નથી. તમારે આ ચોરાઈ-હુંદારાઈ ગએલી સરકારી રકમ ભરી આપવી જોઈએ. ”

ફોજદારે મુંઝે મોઢે પોતાની તીજેરીમાંથી એ બધા પૈસા ભરી આપ્યા હતા. અને તે વખતથી આ તેપાંતરની હદ ઉપર વધારે કડક અંદોજસ્ત રાખવામાં આવતો હતો. જો કે એમ કરવાથી થોડા દિવસને માટે હુંદારાઈ બંધ પડી હતી ખરી; પણ હુંદારાઓ

છાની રીતે હુંડ તથા ખૂન કરી ત્રાસ ફેલાવતા હતા અને એવી ન્હાની ન્હાની વાતો ફેજદારને કાને ન જવાને લીધે પાછું તેઓએ વધારે હિંમતથી પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું.

આજે એજ તેપાંતરની હદમાં થઇને સંધ્યાકાળ પછી ભયંકર અંધારામાં ભોંધ લોકો શિબિકા ઉપાડી ડરતા ડરતા આગળ વધ્યા જતા હતા. આ કિંમતી પાલખી ફેજદાર અલીખાંના મુખ્ય આમિલદાર રાયકમલલોચન ચૌધરીની હતી. ચૌધરી એ વખતે નવાળ શાઈસ્તિખાં તથા ફેજદાર અલીખાં પાસે સાંઝે માન ધરાવતો હતો. તે જહાનાબાદનો એક અધિકારી હતો અને બીજા ફેજદારથી તેની એક પાયરી નીચી ગણાતી, તેના હાથ નીચે એક સો બંદૂકો વાળા તથા બીજા કેટલાક સૈનિકો હતા. તે દેવી પૂજન આદી કેટલીક બાબતોમાં જેમ છૂટે સાથે દાન કરતો હતો; તેમ બીજી બાબતો વિધવાઓ તેમજ વારસહીન મરનારાઓનો પૈસો પડાવી લેવામાં પણ હોંશીયાર હતો; તેણે કેટલીક—ધર્મશાળા વગેરે બંધાવવાનાં પવિત્ર કામો પણ કર્યા હતાં. તે બાદશાહને ભરવાની મહેસુલ બરાબર સમયે ભરી દેતો હતો અને તેથી તેનું બાદશાહી દરબારમાં પણ સાંઝે માન હતું.

આ પાલખીમાં મુસાફરી કરનાર રાય ચૌધરીની એકની એક પુત્રી રત્નમયી હતી. અત્યારે તે પોતાને સાસરે જતી હતી. સાથે પાલખી ઉપાડનારાઓ તથા બીજાઓ મળીને બાર જણ હતા.

તેપાંતર આગળ હુંડારાઓની બીક છે એ કમલલોચન જણતો હતો; પણ તેનામાં અભિમાન હતું કે પોતાના નામથી તે હરામ-

ખોરો ડરી જશે. આટલા સારૂ તેણે પોતાની કન્યા સાથે વધારે માણસો આપ્યાં નહોતાં.

બનનાર વસ્તુને કોઇ મિથ્યા કરી શકતું નથી. ભાગ્યની વાતમાં કદી ભૂલ થતી નથી. કર્મરેખાને તાપે થઇ સાક્ષાત્ ઇશ્વરને પણ કીડા નિમિત્તે આ પૃથ્વી ઉપર અવતાર લેવા પડ્યા છે; પુરૂષ પ્રયત્ન કરતાં ભાગ્ય વધારે બળવાન છે. માનવી સંપત્તિમાં, સત્તામાં કે પદવીમાં ગમે તેટલો શ્રેષ્ઠ હોય પણ તેને ભાગ્યદેવીના પગ આગળ નમવુંજ પડે છે. અદૃષ્ટનું સામર્થ્ય ઘણું વેગથી ધસી આવી વાયુના વંદોળીઆની પેઠે પુરૂષ પ્રયત્નની કમનીય કાંતિને ક્ષણ વારમાં મક્કીન કરી નાંખે છે. આવાં દૃષ્ટાંતો સમાજના ઇતિહાસમાં ઘણાં મળી આવે છે,

આવીં પણ એમજ થયું. કમલલોચન અભિમાની હતો. તેને પોતાના સામર્થ્યમાં પુષ્કળ વિશ્વાસ હતો. તેણે પોતાની શક્તિ ઉપર ભરોંસો રાખી માત્ર થોડાં માણસો સાથે આપી આવા સાંજના વખતે પોતાની પુત્રીને સાસરે મોકલી હતી અને સાસરે મોકલવાનું કારણ આ પ્રમાણે હતું:—

કમલલોચન ઉચ્ચ વ્રાહ્મણ હતો, જેથી તેણે કુળવાન જમાઇ શોધ્યો હતો. હરપ્રસાદ કુળ, રૂપ અને ગુણમાં ઉચ્ચ હોવા છતાં ગરીબ સ્થિતિનો માણસ હતો. એ વખતના કુળવાનોનો મોટો ભાગ લગભગ દરિદ્ર હતો. હરિપ્રસાદ દરિદ્ર હોવા છતાં પોતાના ઉત્તમ કુળ પરંપરા સમજતો હતો અને તેથી સસરાનો આશ્રિત થવામાં કે પોતાની પત્નીને, તેના બાપને ઘેર રહેવા દેવામાં રાજી નહોતો. હરપ્રસાદને એક વૃદ્ધ માતા સિવાય બીજું કોઇ અંગત

સંબંધી નહોતું. તેના બે મોટા ભાઈઓ નાની ઉંમરમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા. એટલે ડોસીનો સંબંધો આધાર હરપ્રસાદ ઉપરજ હતો. તેની મુખ્ય ઇચ્છા એ હતી કે પોતાના એકના એક ચીરંજીવીની પત્ની ઘેર આવી પોતાની સેવા કરે, રસોઈ બનાવે, દેવપૂજાની સામગ્રી તૈયાર કરે, બનાજ ચોખ્ખું રાખે અને અન્નપૂર્ણા સ્વરૂપે ગૃહમંદીરમાં રહે, પરંતુ તેની એક પણ ઇચ્છા પૂરી થઈ નહિ; કારણ કે ધનવાન કમલલોચન પોતાની પુત્રીને આવા ગરીબ જમાઈને ઘેર મોકલવા ખુશી નહોતો. જેટલો તે અભિમાની હતો તેનાથી વધારે તેની સ્ત્રી અભિમાનીની હતી. તે દરરોજ કહેતી કે— “મારી પુત્રી, ઘર લીંપવાનું, વાસણો માંજવાનું, ગુલામડીની પેઠે કામ કરવાનું, રસોઈયણ થવાનું ને ઝુંપડામાં રહેવાનું કિસ્મત લઈને મારે ઘેર જન્મી નથી!” માતાના આવા ખરાબ શિક્ષણથી રત્નમયીની બુદ્ધિ પણ એવીજ વિલક્ષણ બની ગઈ હતી. :

એક દિવસ કમલલોચને પોતાના જમાઈને બોલાવી કહ્યું:— “હરપ્રસાદ! તમે મારા જમાઈ છો એ તમારું મોટું સદ્ભાગ્ય છે, મારે આ એક પુત્રી સિવાય બીજું કંઈ સંતાન નથી. મારા મરણ પછી તમેજ મારી સંપત્તિના ધણી થઈ શકશો. તમને વહિવટનું કામ આવડતું નથી, માટે અહીં રહીને તે બરાબર શીખી લ્યો. હું કંઈ પરાયો નથી. પુત્રી આપીને મેં તમને પુત્ર તરીકે સ્વીકારી લીધા છે. હું પિતાને ઠેકાણે છું. માટે મારું કહેવું માનવું એ તમારી ફરજ છે. મને કુળનું મોટું અભિમાન છે; તેથીજ મેં મારી પુત્રી તમારા જેવા કુળવાનને આપી છે.” અસુરની આ શિખામણ સ્વતંત્ર ત્રિચારના જમાઈને ઠીક લાગી નહિ, તેણે જવાબ આપ્યો

કે- મને પૈસાદાર થવાની ખીલકુલ પ્રત્તિ નથી. ગરીબને ઘેર જન-
મ્યો છું, તેનેજ હું મારું સદ્ભાગ્ય માનું છું. જેમાં લોકોને રંજડવા
પડે, તેમના ખરી મહેનતના પૈસા હુંડી લેવાના હોય, અસત્ય
લુચ્ચાઇ વગેરે અનાતિનો ઉપયોગ કરવો પડે એવા કાર્ય માટે હું
તૈયાર નથી. જન્મથી ઉચ્ચ ભાવનાઓ વાળા પુણ્યમય ઘરમાં હું
મોટા થયો છું, મારા પવિત્ર પિતાના શિક્ષણથી જે મારું હૃદય
ધડાયું છે, તે હૃદયને ન રૂચે તેવી વાત હું મરતાં સુધી કરવાનો
નથી. જે માણસ સાસરાનો આશ્રીત બને છે, તે ઘણો નીચ કહે-
વાય છે. આપના વિચારે પ્રમાણે હું વર્તી શકતો નથી. તે માટે
મને ક્ષમા કરશો, ”

આવો ખુલ્લો દાંતતોડ જવાબ સાંભળી અભિમાની કમલલો-
ચન બહુ ગુસ્સે થયો. તેના મનમાં એમ થયું કે મેં એક મૂર્ખ
માણસને મારી કન્યા આપી છે. ખીજ પ્રકારની મૂર્ખતા હોત તો તો
જાણે ઠીક; પણ આ એવો કમનસીબ છેકે હાથમાં આવતી લક્ષ્મીને
લાત મારવા ચાહે છે. આવા મૂર્ખની પાસે હું મારી એકની એક
પુત્રીને દુઃખ ભોગવવા મૂકા શકીશ નહિ. તે ત્યાંથી હરપ્રસાદ ઉપર
કુદ્ધ થઈ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય ચાલ્યો ગયો ત્યારપછી એક ખીજ
ઘટના એવી બની કે જેને લીધે હરપ્રસાદે સાસરાના ઘરનો હંમેશને
માટે ત્યાગ કરી દીધો.

એ ઘટના આ પ્રમાણે હતી-એક દિવસ રાત્રે હરપ્રસાદ બોજન
કરવા બેઠો હતો. તેની પત્ની રત્નમયી પાસેના એક પલંગ ઉપર ચઢીને
બેઠી હતી. હરપ્રસાદે બેથું કે પોતાની સ્ત્રી, શ્રીમંતની પુત્રી હોવાના
અભિમાનમાં પલંગપર ચઢી બેઠી છે અને પોતે નીચે બેઠો બેઠો જમે

છે ! આં બનાવ તેણે પોતાના અપમાન તરીકે ગણી લીધો. તરતજ જમવાનું બંધ કરી કાંઈક કુદ્ધ અવાજે કહ્યું-’ રત્નમયી ! રત્નમયીએ જવાબ ન આપ્યો.

હરપ્રસાદ વધારે ગુસ્સે થઈ બોલ્યો-’તારે મારી સાથે આવતી કાલેજ આપણે ઘેર આવવું પડશે.

કેમ ? શા દોષથી ?

’દોષ કાંઈજ નહિ. તું મારી પત્ની છે. મેં દેવ, અગ્નિની સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા લઈને તને ગૃહિણી રૂપે ગ્રહણ કરી છે. ’

’તમારા મુખેથી મેં ઘણીવાર એવું સાંભળ્યું છે અને એ સાંભળી સાંભળીને હું હવે છેક કંટાળી ગઈ છું.’

’જ્યાં સુધી હું આ દુનિયામાં હોઈશ, ત્યાં સુધી તને મારી સ્ત્રી કહ્યા કરીશ અને તારે મારી વાતો સાંભળવી પડશે.’

હરપ્રસાદ જો કે ભોજન કરવા બેઠો હતો, પણ થાળીમાંથી જરાએ જમતો નહોતો. તેના હાથમાંનો કાળીયો હાથમાંજ રહ્યો હતો. પત્નીની ઉદ્ધતાઈથી તેને જમવા ઉપર રૂચી રહી નહોતી. એનું મગજ ભમતું હતું. પોતાની શાસ્ત્રવિધિથી સ્ત્રીકારેલી આજ્ઞાનુસારિણી ધર્મ પત્નીના મુખને આવો ઉત્તર સાંભળી તેનું મોઢું ક્રોધથી લાલ બની ગયું. જો દિવસ હોત તો રત્નમયી એ જોઈ શકત. તેનાં બન્ને નેત્રો વાંદની પેડે ચમકતાં હતાં. તેને પોતાનું હૃદય સંયમમાં રાખતાં આવડતું હતું એટલે ધૈર્યથી પત્નીની તીવ્ર વાગ્જવાણા તેણે સાંખી લીધી. હરપ્રસાદ જમતો નથી-એ જોઈ રત્નમયી બોલી-’ એક વખત જમી-લો; પછી જે કહેવું હોય તે કહેજો. ’

કોધાતુર થએલો હરપ્રસાદ બોલ્યો-“ પ્રથમ આ વાતનો ફેંસલો થવા દે; પછી હું જમીશ.”

“ફેંસલો થવામાં માત્ર બે શબ્દોની જરૂર પડે છે. ‘હા’ ને ‘ના’ ની અંદર ઘણી વાતનો નિર્ણય થાય છે.”

“હીક, ત્યારે હું આજ્ઞા કરું છું કે કાલે તારે અહીં રહેવું નહિ. બોલ, સવારમાં મારી સાથે આવીશ કે નહિ?”

કમલલોચનના ગામથી ત્રણ ગાઉ દક્ષિણે કુંદપુર ગામ હતું. હરપ્રસાદનું ત્યાં ઘર હતું.

રત્નમયી બોલી-“ પિતાજીની રજા વિના મારાથી ત્યાં અવાશે નહિ.

‘તારા પિતાએ મારે પગે પડીને તારો હાથ મને સોંપ્યો છે, તેથી તારે મારી આજ્ઞા પાળવી જોઈએ. સ્ત્રીઓને માટે સ્વામી એ પરમ દેવત છે, તે મહાયુરુ છે; એવું શાસ્ત્રોત્તું કરમાન છે.

રત્નમયી એ સાંભળી બહુ ક્રોધે ભરાઈ. તે માત્ર સોળ વર્ષની હતી. ‘તારા પિતાએ મારે પગે પડીને તારો હાથ મને સોંપ્યો છે.’ એ વાક્યથી તે ઘણી ગુસ્સે થઈ બોલી-‘ જો એ પ્રમાણે મારા પિતાએ ન કંઈ હોત તો આજ તમે જમીનદારના જમાઈ થયા નહોત. મેડી ઉપર પક્ષંગે ચડી બેસી રહો છો એ સ્થિતિ નહોત. હું જાને મારા પિતાને આ બધી હકીકત કહી દઉં છું. તમે નક્કી જાણો કે તેનું પરિણામ સાફ નહિ આવે. કુંભાર માથા ઉપર ભાવેલી માટીને પગની નીચે દબાવે છે.

રત્નમયી તે ખંડમાંથી ચાલી ગઈ. હરપ્રસાદ એક મર્મભેદી દાર્દ નિશ્વાસ મૂકી બોલ્યો-‘નારાયણ ! આ બધું શું ? હું આ શું સાંભળું છું ? શું આ મારી પરણેલી પત્ની ! ના, આ ; પાપપુરીમાં

હવે હું અન્ન લઈશ નહિ. આ ઘરમાં હું હવે એક રાત પણ રહી શકીશ નહિ. અત્યારેજ આ નરકસ્થાનનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જઈશ. ”

હરપ્રસાદ જમ્યા વિના, અન્નનો ત્યાગ કરીને ઉઠેો થયો. દુભાતે દિલે આચમન કર્યું. પછી એક ઉપવસ્ત્ર સ્કંધે નાંખી, પગમાં જોડા પહેરી જ્યાં તે બહાર જવા જાય છે, ત્યાં તેણે જોયું. તો તેનો શ્વસુર સામે આવીને ઉભેલો છે. કમલલોચનના મુખ ઉપરના ભાવ દેખીને હરપ્રસાદ સમજ્યો કે પોતાની ગુણીયત્વ પત્નીએ અનેક પ્રકારની વિરૂદ્ધ વાતોથી તેને ઉશ્કેર્યો છે.

કમલલોચન ક્રોધથી જમાઈ પ્રત્યે બોલી ઉઠ્યો—“હરપ્રસાદ ! આ શું હકીકત છે ? માત્ર એક ખેસ નાંખીને તમે આ રાતને વખતે ક્યાં જાઓ છો ?”

હરપ્રસાદ કંપિત સ્વરે બોલ્યો—“શ્રીમંતના ઘરમાં માફ ઠેકાણું થશે નહિ. ધનવાનની બહુ બોલનારી પુત્રી સાથે લગ્ન કરવાથી મારી જીંદગી ઝેર સમાન થઈ ગઈ છે. ધર્મપત્નીની અનુચિત વાગ્ધારા સહન કરીને સસરાને ત્યાં અન્ન લેવું તે આંડાળનું કાર્ય છે. જેને લેશ પણ આત્માભિમાન હોય તે એ પ્રમાણે કરી શકે નહિ. મને આપ રજા આપો.”

કમલલોચન જમાઈના એ સ્પષ્ટ લાપણુથી બહુ ક્રોધી બન્યો. અન્ય કાંઈ હોત તો જાણત કે હરપ્રસાદ યોગ્યજ બોલ્યો છે; પણ એશ્વર્યના મદથી ગર્વિત ચિત્તવાળો, અભિમાની કમલલોચન, જમાઈની મર્મવેદના તત્કાલ માત્ર પણ ન જાણી શક્યો અને ક્રોધભર્યા અવાજે બોલ્યો—“હાથમાં આવેલી લક્ષ્મી જે પગવડે ઠેલે છે, તેના

જેવો આ જગતમાં બીજો કોઈ મૂર્ખ નથી. તમે અવશ્ય માનજો કે તમારે હુંટકાટ કરીને અથવા ઘેર ઘેર ભીખ માગીને હાંદગી પૂરી કરવી પડશે. કુલીનતાના મોહમાં પડીને તમારા જેવા દાંભિકને કન્યા આપી હું પરતાયો છું, પણ હવે એ ભૂલ સુધારવાનો ઇલાજ નથી. હરમસાદ ! યાદ રાખજો કે ભયંકર ખરાબીમાં પડીને તમારે પેટની પીડાથી પુનઃ એક વખત મારા ઘરના દ્વારપર પાછા આવવું પડશે. વળી એ પણ ખાસ યાદ રાખજો કે મારી રનેહના ધન જેવી એકની એક પુત્રીને તમારી ૭૭૫ પૈસાકુટીમાં હું કદી પણ મોકલીશ નહિ.”

હરમસાદ સિંહની પેટે ગર્જના કરી બોલ્યો-‘ક્યારે શું થશે એ જાણ લેવાશે ! તમે પણ એક વાત યાદ રાખજો કે પરમેશ્વરના ન્યાયી સામ્રાજ્યમાં અન્યાય હંમેશા ટકી શકતો નથી. એક સમય એવો પણ આવશે કે તમે જાતે તમારી કન્યાને મારી ૭૭૫ પૈસાકુટીમાં આવીને મૂકી જશો.”

આ બનાવ બન્યા પછી છ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં છે. કમલલોચને જમાઈને પોતાને ત્યાં લાવવા સાડે અનેક પ્રયાસ કર્યા પણ તેમાં તે સફળ થયો નથી. રતનમયી એ છ વર્ષમાં સંપૂર્ણ યુવાવસ્થામાં આવી છે. ગણિત-મંત્રતંત્ર સુવર્ણ સમાન ચળકતા તેના રૂપમાં વસંતના સ્નિગ્ધ સૌન્દર્યનો પૂર્ણ વિકાસ છે. તેની વાણી જાણે વીણાનો ઝંકાર. શરીરના તે સૌન્દર્યને જાતાં જણાય છે કે ભાદ્રપદ માસની બન્ને કાંઠાઓ વચ્ચે ભરેલી નદીમાં તરંગોની લહરીઓ હડે છે.

સમયના જેવો સારો શિક્ષક બીજો કોઈ નથી. સમય સદ્ બોધનો જનક છે. માણસની કાચી શુદ્ધિને સમય પાકી બનાવે છે.

સંસાર ચક્રના પ્રપંચમાં પડીને જે માણસ બધી રમતમાં પરાજ્ય મેળવતો આવ્યો છે, તે આ સમયનાજ પ્રતાપથી જ્યનો માર્ગ શોધી કાઢે છે. શુદ્ધ મન અને શુદ્ધ હૃદય હોવાને લીધે, જેઓ સંસારનાં અનેક નુકસાન ખમતા આવ્યા હોય છે, તેઓ પણ આ મહા ઉપદેશકના પ્રભાવે પોતાની સ્થિતિ સમજી જઈ તે પ્રમાણ વર્તન ચલાવે છે. સમયના બળથી મૂર્ખ હોય તે પંડિત થાય છે, પાપી હોય તે પાપમાર્ગનો ત્યાગ કરીને પુણ્યનો પંથ પકડે છે, દુષ્ટ હોય તે દયાળુ બને છે અને સમયની કઠોર શિક્ષાના પ્રભાવથી દરેક જણને, સંસારમાં કયે માર્ગે ચાલવાથી સુખ મેળવી શકાય તેનું જ્ઞાન થાય છે.

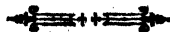
રત્નમયીની હવે એવી સ્થિતિ થઈ છે. છ વર્ષ એટલે અર્ધો યુગ ! એ અર્ધ યુગના અનુભવે તેને ધણું જ્ઞાન થયેલું છે. તે જાણી શકી છે કે બાપના ધરના રાજવેલવ કરતાં ગરીબ પતિને ઘેર દાસત્વ પણ હજાર પ્રકારે સારું છે. તેના યૌવન સુખથી ઉદ્દીપ્ત હૈયામાં જે કાંઈક સંપૂર્ણતા હતી તે આ છ વર્ષમાં નાશ પામી ગઈ છે. તેને જ્ઞાન થયું છે કે પોતાના હૃદય મંદિરને પ્રકાશિત કરનારો, અંતઃકરણરૂપ રત્નમંદિરનો ઉજવળ દેવ હંમેશને માટે હૈયામાં અધિકાર ફેલાવીને જાણે ક્યાંય ચાલ્યો ગયો છે.

ઐશ્વર્યમાં સુખ નથી. વિદ્વાસમાં શાંતિ નથી. સેવકોની પરિચર્યામાં તૃપ્તિ નથી. માતાપનાં વ્હાલસોયાં વચ્ચેનાં સુખ નથી, અત્યંત મૂલ્યવાન અલંકારોથી આનંદ નથી. સારાં કપડાં પહેરવાથી પણ સંતોષ થતો નથી. આ કેવી વિષમ જ્વાળા !

સમયના શિક્ષણથી શિક્ષિત બની અનુતાપથી બળતા હૃદયે,

હૃદયની વેદના એક દિવસ તેણે સાહસથી પોતાની માતા આગળ કહી સંભળાવી. માતાએ તેમાં દશગણું ઉમેરીને એ વાત પુત્રીના પિતાને કીધી. કમલલોચન જેવો મહા પ્રતાપી પુરૂષ પણ સ્ત્રીવશ બનેલો મુઝબ જીવ હતો. આ સંસારમાં અનેક પતિઓની દશા આવાજ પ્રકારની છે ! તો પછી બિચારા કમલલોચનનો શું દોષ કાઢવો ? તેની સ્ત્રીને તેનો વિચાર મેળવતાં વાર લાગી નહિ. રત્ન મયીએ તેની માતાને કહ્યું હતું કે- ‘ઐશ્વર્યનો સાર અને શ્રીમંત કન્યાના સ્વભાવસિદ્ધ અભિમાનની તૃપ્તિ આ સંસારમાં મને સંપૂર્ણ મળી ચુકેલાં છે. એક દિવસ સમગ્રજીવિના મેં જે પાપ કર્યું હતું; તેનું મને આજ બરાબર ભાન થયું છે. દરિદ્ર પતિનું દાસત્વ કરવામાં પણ જે સુખ છે તે શ્રીમંત પિતાને ઘેર રાજપુત્રી પ્રમાણે રહેવામાં નથી. હું મારા પતિને ઘેર જ્યાં ઇચ્છું છું. માટે મને એક દિવસ નક્કી કરીને ત્યાં મોકલો. જે મારી વાત તમે નહિ સાંભળો તો હું જળમાં ડૂબી મરીશ અથવા વિપ બાઇશ.”

કન્યાનાં એ વચનો ગૃહિણીએ પોતાના પતિને કહેલાં હોવાથી કમલલોચન ચૌધુરીએ પોતાના પુરોહિત વાચરપતિ મહાશયને બોલાવી, સાંઝે મુદ્રત જેવડાવી કન્યાને સાસરે મોકલી હતી. પાલખી ન્યારે ‘તેપાન્તર’ ની હદમાં પહોંચી-અધકાર ન્યારે વિશ્વને આસ કરી લેવા લાગ્યો અને પાલખી ઉચકનારાઓ ન્યારે આગળ ચાલતા અટકવા માંડ્યા, ત્યારે એક મોટા વડના ઝાડ તળે પાલખી મૂકી. તત્કાળ સહસા પચ્ચીસ-ત્રીસ હાંટારાઓ તે વૃક્ષ ઉપરથી નીચે ફરી પડ્યા અને ત્યારે તરફથી તેમણે તે શિબિકાને ઘેરી લીધી.

(૨) રત્નમયી.

હુંટારાઓ જ્યારે પાલખીને ઘેરી વળ્યા, ત્યારે તેને ઉપાડનારાઓ જીવ લઇ જેને જેમ ફાવ્યું તેમ નાદા. બહારવટીઓએ તેમને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ; કારણ કે સામેજ મહા વેગવાળી એક નદી હતી. તેમના જાણવામાં હતું કે નજીકના ઘાટ ઉપર કોઈ પણ માછી લોકો નૌકાઓ લઇને તેમના ભયથી આવી શકતા નહિ. એક કિનારેથી સામે કનારે જવાનો માર્ગ અંધ થઇ ગયો હતો અને પૂર્વ-પશ્ચિમનાં જંગલો તો તેમનેજ આધીન હતાં. હુંટારાઓના સરદારે ધાર્યું કે નહાસી જનારાઓ ક્યાં નહાસી જશે ? નદી ઉતરી શકાય તેમ નથી, તેથી આખરે તેઓ પોતાનાજ માણસોના હાથમાં સપડાઇ જશે. વળી જે ચાર જણા પાલખીની સાંથે તરવારો બાંધી આવ્યા હતા તેમાંના બે જણા ભીપણુ લાવે આકાંત થઇ તેજ વખતે એ ઠેકાણે ભૂમિશાયી થયા. તેમનું શોચનીય પરિણામ જોઇ બાકીના બે જણા નહાસવાની ચેષ્ટા કરતાં હુંટારાઓને હાથે કેદ પકડાયા. કમ્મરે બાંધેલી તરવારોનો કાંઇ ઉપયોગ થઇ શક્યો નહિ ! સઘળું કામ સહજમાં પુરું થયું.

રત્નમયી પાલખીનો પડદો દૂર કરીને સઘળી ઘટના જોતી હતી. પોતાના સિપાઇઓને લડતા જોઇ પ્રથમ તો તે કાંટક હિમ્મતવાળી બની હતી, પરંતુ તેનું પરિણામ જોઇને તે ઘણી ભય પામી ગઈ. હુંટારાઓનો સરદાર પોતાના દળનાં માણસો સહિત પાલખી તરફ આવતો જોઇ રત્નમયી એવી સ્થિતિમાં પણ ધૈર્ય રાખી પાલખીમાંથી બહાર નીકળી.

કેવું ભુવન નાહિનીરૂપ ! હુંટારાઓએ પાસે આવીને જોયું તો ચંપકકલિકા જેવી એ દેહજ્યોતિ જાણે ચારે દિશા પ્રકાશિત કરી રહી છે, તે સ્યામતારિકામય નેત્રોમાંથી જાણે અગ્નિ—સ્ફુલ્લિંગ નીકળી રહ્યા છે. લયને લીધે તેના જનને ઓઘ મૃદુ વેગે કપ્યા કરે છે. એ રૂપ જોતાં લાગે છે કે સાક્ષાત્ મહેશ મોહિની ગૌરી પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આ જંગલને ઉજવળ કરી ઉભેલી છે. હુંટારાનો સરદાર રત્નમયાની પાસે જઈ દૃઢ સ્વરે બોલ્યો—‘તું કાણુ છે ?’

રત્નમયાએ પ્રથમ વિચાર્યું કે સાચા પરિચય આપવાની આવશ્યકતા નથી, એક ખોટું નામ આપું, કિન્તુ ખીજ ક્ષણેજ તેણે વિચાર કર્યો કે—તેનો પિતા ફોજદાર સાહેબનો દક્ષિણ હસ્ત છે તેના નામે વાઘ અને બકરી એક ઘાટે પાણી પીએ છે. તેનું નામ કહેતાંજ હુંટારાઓ લય પાનીને પાલખી છોડી દઈ પલાયન કરી જશે.

કિન્તુ રત્નમયાએ જે ધાર્યું હતું તે બરાબર નહોતું. હુંટારાઓ-એ જાણી જોઈનેજ આ પાલખી અટકાવી હતી. છતાં તે સંદેહનું એક વારેજ નિરસન કરવા માટે રત્નમયાએ અભિમાન પૂર્વક કહ્યું—“હું જમીનદાર કમલભોજનરાયની કન્યા છું.”

“ સાચું કહે છે ? કોઈ રોતે છેતરાપડી તો કરતી નથીને ? ”

“ ના એક સામાન્યે હુંટારાઓ સાથે જમીનદારની કન્યા અસત્ય બોલવા માગતી નથી ! ”

હુંટારાનો સરદાર તેના એક સાથી તરફ જોઈને બોલ્યો—
“ ત્યારે તો સાફજ થયું છે. માતા કાલી આપણી મદદમાં છે; છતાં

આ બાળકમાં જે કંઈ વહેમ હતું બાકી છે તે એ બંદીવાન કરેલા સિપાઇઓને પૂછતા દૂર થશે. ”

સરદારના હુકમથી રત્નમયાને બન્ને અંગરક્ષક સિપાઇઓને ફેદ કરીને બીજે કોઇ સ્થળે લઇ ગયા હતા. સરદારે તેના એક સાથીને કહ્યું— ‘તે બન્નેની પાસે જઈ પાલખીમાંની આ રમણીની બરાબર હકીકત જાણી લાવ. ’

તે માણસ આદ્યો ગયો. રત્નમયાએ સરદારને સંબોધી નીડરે સ્વરે કહ્યું— ‘તમારે જોઇએ છે શું ? તમારી હુંડનું કારણ જો મારી આ કિમતી ધરેણીની ખેડીજ હોય તે! તે હું આનાકાની કર્યાં સિવાય તમને ઉઘાડી આપું છું, સિવાય મારા શરીર ઉપરનાં આભુષણો પણ હું આપવાની ના કહેતી નથી. તમે અમને છોડી દો. મારા માણસોને બોલાવી આપો. તેઓ મારા પિતાને ઘેર મને પાછી પહોંચાડી દેશે. ’

સરદાર હસીને બોલ્યો— ‘શું તમને છોડી મૂકવા માટેજ અમે આટલો પરિશ્રમ કર્યો હશે ? આવી સ્પષ્ટ બાળક જાણવામાં કમલ-લોચનરાયની કન્ય વિલંબ થાય છે, એ આશ્ચર્યની વાત છે. મુન્દરી ! તારા અલંકારને માટે આ હુંડ નથી. હું તનેજ આહુધું તારા પિતા કમલલોચનરાયે તેની જામીનદારીના મદમાં મારાં ધરબાર તોડી નાંખ્યાં છે. મારી મિલકત બાળા દીધી છે. એક વરસ દિવસથી મારી ટોળીનાં માણસોને તે ફોજદારના સિપાઇઓની સહાયતાથી દુઃખ દેતો આવ્યો છે. મેં સાંભળ્યું છે કે તેનીજ સલાહથી મારા મસ્તકનું મૂલ્ય ફોજદારે પાંચહજાર રૂપિયા આંક્યું છે. વળી તારો બાપ મારા માથાને ફોજદારના હાથમાં આપી નામના મેળ-

વના અને એ પાંચ હજાર રૂપિયા હાથમાં લેવા મહેનત કરી રહ્યો છે; કિન્તુ તેની એ મહેનત હું નિષ્ફળ કરવા આજ બે માસથી તારા ગામમાં ગસસો રાખતો આવ્યો છું. આજ તેનું ફળ મળ્યું છે. હવે હું તેની કન્યાનું માથું તેને આ હાંટકાટના નજરાણા રૂપે મોકલી દઉંશ.”

રતનમયા તે જાણક વાત સાંભળી મનમાં ને મનમાં કંપી ઉઠી. પછી તે હિંમત રાખીને ધારણાં બોલી—“જો મારા અલંકારોનું તમારે પ્રયોજન નથી, તો પછી મને લઈ જઈને તમે શું કરવા ધારો છો ?”

સરદાર ગર્વથી બોલ્યો—“તેનો આભાસ તો તને પ્રથમ આપ્યો છે. અમે તને મા કપાલિની પાસે આવતી અમાવાસ્યાએ બલિ આપીશું. ત્રણ દિવસ પછી અમાવાસ્યા આવશે. માત્ર ત્રણ દિવસજ તારે હવે જીવવાનું છે. એકાદ પાંડિત બ્રાહ્મણ મળ્યો કે તરત તને મારી નાંખવામાં આવશે. કમલલોચનને પુત્ર નથી—એક તું કન્યા છે. હું જોઉં છું કે તેનો પાપથી મેળવેલો પૈસો કાણ બોમવે છે ?”

રતનમયા આ વાત સાંભળીને તો વધારે જાય પામી ગઈ. આતંકથી તેનું સર્વાંગ અવસન્ન થઈ ગયું. ઘણીવાર મુઠ્ઠી વિચાર કરવા છતાં તે કોઈ ઉપાય જાણ્યો નહિ. મહાકષ્ટે બધી હિંમત એકઠી કરી તે બોલી—“જો હું તમારી સાથે ન આવું તો ?”

સરદાર પિશાચના જેવું વિકટ હાસ્ય કરી બોલ્યો—“રૂપધાં તો તારામાં કાંઈ કમ નથી ! આટલા બધા લોકો મારી પાસે છે અને તું શું મારી આંખમાં ધુળ નાંખીને પલાયન કરી જશે ? શક્તિ હીના નારી થઈ અમારી પ્રાણ શક્તિ સામે ઉભી રહેશે ? દુરા-

શાઓ પણ તારી કાંઈ ઓછી નથી ! સહેલાઈથી તું નહિ આવે તો તારાં હાથ-મોઢું આંધી તને લઈ જવી પડશે !”

રતનમયી દૃઢ સ્વરે બોલી-“સાવધાન ! સતીના શરીરને સ્પર્શ કરવાથી અગ્નિ સળગી ઉઠશે ! અને તેજ અગ્નિમાં તમે સૌ બળી મરશો. ”

” એ વાતનો પછી વિચાર કરીશું. મા કપાલિની રૂંધીરની પ્યાસી થઈ છે. તે દિવસે તેણે મને સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે સર્વાંગ સુદરી સોળ વર્ષની યુવતીના રૂંધીર વિના તેની શોણિતપિપાસા જરાયે તૃપ્ત થશે નહિ ! તારા આવવાથી મારી તે આશા પૂર્ણ થઈ છે અને તે સાથે મારી બહુ દિવસની પ્રતિહિંસા પણ પુરી થઈ છે. ”

” હું બ્રાહ્મણુત્રી કન્યા છું ! તમારે માતાતુલ્ય, અને કન્યાતુલ્ય છું. તમે વિચાર કરી જુઓ કે મા કપાલિની નારીરૂપે, પ્રકૃતિરૂપે, શક્તિરૂપે આ પૃથ્વીમાં અવતરેલી છે. પોતાનું લોહીનું તે કદી પણ પાન કરે નહિ. તમે મને છોડી દો. તમારે પગે પડીને-વિનતિ કરીને કહું છું કે આ વખતે મને મારાં માતાપિતાના સ્નેહનો લાભ લેવા પાછી જવાઘો. હાંદગીમાં મેં કદી કાંઈ પાપ કર્યું નથી એક દિવસ દેવળ સ્વામીની અવમાનના રૂપ એક મહાપાપ કર્યું હતું તે પાપથીજ આજ મારી આ દશા થઈ છે ! હું તમને આ ધરેણું અને બીજાં કાંઈક આપીશ. તમારા માટે મારા પિતાને લલામણુ કરીશ. હું તેમની એકની એકજ પુત્રી છું એથી તેઓ અવસ્ય મારા કહેવાથી તમો સહુને ક્ષમા આપશે. ”

” ના-ના એવી ડાહી ડાહી વાતોથી તું અમને છેતરી સકશે નહિ ! માતા લવાનીએજ તને અમારા હાથમાં સોંપી છે. સ્વમામાંની તેની આજ્ઞા અમે બરાબર પાળીશું. સમય ગુમાવવાની ઇચ્છા નથી.

સીધી રીતે સમજી જઈને તું પાલખીમાં બેસી જા. જે દગો કરીશ તો તત્કાળ તું વધારે દુઃખમાં પડીશ. “

રત્નમયી સરદારના મુખની ચેષ્ટા જોઈને સમજી કે તે આ ખા-
દી ધમકી આપતો નથી. તેણે વિચાર કર્યો કે વધારે બોલવાથી
વધારે અનિદ્રા થશે. તેથી મુંઝે મોઢે સાથે ગયા વિના છૂટકા નથી.
માતા કપાલિની કોઈ એવો દલાળ સૂચવશે કે જેનાવડે હું જલદી
છૂટી શકીશ. જે હું સતી હોઈશ તો આઘશકિત કાલિકા માનાજ
મારા સતીત્વને રક્ષા કરશે.

સરદારના ફરમાનથી જે બે લુટારાઓ રત્નમયીનો પરિચય વળણ-
વા કેદ કરેલા સિપાઈઓ પાસે ગયા હતા, તેઓ પાછા આવી ગયા
હતા. સરદાર રત્નમયીની સાથે વાતોમાં પડ્યો હતો એટલે તેમને બૂલી
ગયો હતો; પણ હવે તેમને ઉદ્દેશીને બોલ્યો-“ કેમ ? શું વળણી
આવ્યા ? ”

“સરદાર ! તે સ્ત્રી જુદું નથી બોલતી. એ કમલલોચનરાયનીની
કન્યા છે. ”

સરદારે રત્નમયી તરફ વળીને કહ્યું-“જા, તું તારી પાલખીમાં
બેસી જા.

રત્નમયીના હૃદયમાં એ સમયે વાદળાંથી વ્યાપ્ત આકાશમાં
વિંજળાના ઝળકારા જેવી એક આશા ઉદ્ભવી. તેણે ધાર્યું કે-નાસી
ગએલા બે સિપાઈઓ આ વાત મારા પિતાની પાસે જઈ કહેશે;
એટલે તેઓ તરતજ માણસો મોકલી મને છોડાવશે; માટે હવે ચિંતા
કરવાની જરૂર નથી.

આશાથી તત્કાળ પ્રસન્ન થઈ શાંત બાલિકા પ્રમાણે રત્નમયી
પાલખીમાં જઈ બેઠી. પાલખી ઉપડાવવા માટે વધારે મુશ્કેલી પડી

નહિ. જે ચાર જણા નહાસી ગયા હતા, તે એજ જંગલના ખીજા ભાગમાંથી હુંટારાઓને હાથે પકડાયા હતા અને એજ ઠેકાણે તેમને પાછા લાવવામાં આવ્યા હતા. પાલખી ઉચકવાનું કામ તેમની પાસેથીજ લેવામાં આવ્યું.

(૩) હુંટારાના હાથમાં હરખસાદ.

કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી છે. ગાઠ અંધકાર ચારે તરફ છવાયો છે. ઉંચે, નીચે, વૃક્ષો ઉપર, બધી દિશાઓમાં, આકાશપટપર સ્થા-
મતાની સાક્ષાત્ લીલા થઇ રહી . કૃષ્ણપક્ષની ચાંદશ અને તેમની વળી આકાશમાં વાદળાંઓ ચડી આવ્યાં છે. વચ્ચે વિજળીના ચમ-
કારા થાય છે. એ થોડીવારની ઉજ્જવળ ન્યોત્રિતિ વડે પૃથ્વી પરનો ભીષણ અંધકાર ધડીવારને માટે નાશ પામી જાય છે ! કુદરતનો આ દેખાવ જોઇને અનુમાન થાય છે કે થોડીજ વારમાં વૃષ્ટિ અને વાવાઝાડું થશે.

આવા ભયંકર વખતે પરસ્પરાથી લીજાઇ ગયેલો એક પ્રવાસી એ જંગલમાં થઇને અંધકારના સમૂહને વેંચતો ચાલ્યો જતો હતો. તે લાંબી મજલ કરી આવેલો હોવાથી તેને ધણો થાક લાગ્યો હતો તેમ જણાતું હતું. કેવળ પુરૂષાર્થ ઉપર આધાર રાખીનેજ તે આ અંધકારમાં ધીમેધીમે આગળ વધતો હતો.

તે એકલો હતો. તેની કાંતિ ગૌર હતી અને તે પાલખી જા-
લિનો હતો. એના સ્કંધ ઉપર લાંબુ યજ્ઞોપવીત હતું. એક તરફ એસ નાંખ્યો હતો. ચાંદલીમાં દેવની પ્રસાદીનું ફૂલ હતું. મોંઢા ઉપર તેજ અને પ્રતિભા વિદ્યસતાં હતાં. શરીર ધણું સુદૃઢ હતું. અને

જોતાંજ એમ લાગતું કે તે બહુ બળવાન છે. તેના હાથમાં એક ન્હાનકડી પોટલી હતી બીજા હાથમાં એક મોટી વાંસની લાકડી હતી. તે હિંમતવાન હતો, છતાં એકલો હોવાથી કાંઈક ભય પામ્યો હતો. અને તેનું કારણ એ હતું કે જે જંગલમાં થઈને તે જતો હતો તે સર્વજન વિદિત તેપાંતરની હદ હતી. ત્યાં હુંદારાનો ડર વધારે છે એ તેના જાણવામાં હતું.

આ આહાણુ કોઈ યજ્ઞમાનને ઘેર ગયો હતો. છુદ્દનું ગોરપદું તે કરતો નહોતો. કોઈ શ્રીમંત આહાણુના પુત્રને ઉપવીત સંસ્કાર કરીને તે પોતાને ગામ પાછો જતો હતો. તેની પાસે કેટલાંક લુગડાં અને દશ રૂપિયા હતા. વળી થોડું અપ્રીણુ પણ હતું. એ પોતે અપ્રીણુ ખાતો નહોતો; પણ તેની માના મંગાવવાથી એ લઈ જતો હતો. અપ્રીણુ ખાનારી પોતાની વૃદ્ધ માતા, એ શિષ્યની પાસેથી મળેલા દશ રૂપિયા કરતાં અપ્રીણુને વધારે કિંમતી ગણુશે; એમ એ જાણતો હતો. એને અપ્રીણુ તથા રૂપિયા બન્ને સાચવવાની એક સરખીજ ચિંતા હતી; કારણ કે એ વખતમાં અપ્રીણુ અત્યારની પેઠે તરત મળતું નહોતું. અને રૂપિયા પોતાની વૃદ્ધ માતાના કોઈ વ્રતના ઉદ્ધાપન માટે વાપરવાના હતા. ગમે તેમ કરી જ બીજો અર્ધો કાસ માર્ગ કપાય તો પોતાના ગામમાં પહોંચી જવાય તેમ હતું; પણ કુદરતની આ રણરંગિણી મુર્તિએ તથા હુંદારાઓના ડરે તેના ચિત્તમાં ભયનો સંચાર કરી દીધો.

તે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યો—“માતાનું વ્રત ઉપર સાફ યજ્ઞમાનને ત્યાંથી શ્રમ કરી આ દશ રૂપિયા એવા એવા હુંદારાઓ એવા અધમ હશે કે બહુ મહેનતે મેળવેલું આ આહાણું ધન પણ લઈ લેશે ? પરંતુ હુંદારા ક્યાંઈ જણાતા નથી—

શા માટે તથા ચિંતા કરે છું ? દુઃખને વખતે ચાલ, પ્રભુનું સ્મરણ
કરું. એ વિપદ નિવારણ મને દુઃખમાંથી બચાવશે.” તેને જ્યારે
કવિનું દશાવતાર સ્તોત્ર બહુ વહાલું હતું. ધીમેધીમે તે અસ્પૃશ્ય સ્વરે
ગાવા લાગ્યો:—

પ્રલયપયોધિજલે ધૃતવાનસિ વેદં
વિહિત વહિષ્ઠ ચરિત્ર મરવેદમ્
કેશવ ધૃત મીન શરીર જય જગદીશ હરે ॥
ક્ષિતિરતિવિપૂલતરે તિષ્ઠતિતવપૃષ્ઠે
ધરણીધરણકિણ ચક્રગરિષ્ઠે
કેશવ ધૃતકૂર્મશરીર જય જગદીશ હરે ॥
વસતિ દશનશિખરે ધરણી તવ લગ્ના
શશિનિકલંકકલ્લેવનિમગ્ના
કેશવ ધૃત વરાહરૂપ જય જગદીશ હરે ॥
તવ કરકમલવરેનરવમદ્ભુત શૃંગમ્
દલિતહિરણ્યકશિપુતનુભૃંગમ્
કેશવ ધૃતનરહરિરૂપ જય જગદીશ હરે ॥
છલયસિ વિક્રમણે બલિમદ્ભુતવામન
પદનસ્થનીરજનિતજનપાવન
કેશવ જગન્નર જય જગદીશ હરે ॥

સહસ્રા એ સુમધુર સંગીત—તરંગમાં અડચણ આવી । કહેવત

છે કે જ્યાં વાધનો ભય હોય ત્યાંજ સંધ્યા થાય. એકએક ચાર માણસો એ અધકારમાંથી જીવંત પ્રેતમૂર્તિની પેઠે બહાર આવ્યા અને તેમણે બ્રાહ્મણને ઘેરી લીધો. પછી તેમાંનો એક જણ ક્ષત્ર સ્વરે બોલ્યો—“કાણુ તું ?”

બ્રાહ્મણે હિમ્મતથી જવાબ આપ્યો—“હું એક વિગ્ર— પ્રવાસી છું.”

“નમસ્કાર ભૂદેવ !” કહી તેમાંનો એક જણ આગળ આવી બોલ્યો—“દેવનો નિવાસ ?”

“કુન્દગ્રામ. પણ તમે કાણુ ?”

“હું ભૈરવ !”

“ભૈરવ ! તેપાંતરની હદના દસ્યુઓનો દલપતિ ભૈરવાનંદ !”

“હા પ્રભુ ! સાધુ-બ્રાહ્મણોનો હું સદૈવનો સેવક છું. આપનું ગમન ક્યાં થયું હતું ?”

“શિષ્યને ઘેરથી આવું છું.”

“ત્યારે તો કાંઈક પાસે દશે પણ ખરું.”

“બ્રાહ્મણ કદી જીકું બોલતો નથી. તમે ચાર જણ છા. હું એકલો છું. હું જાણું છું કે બળ દેખાડવાથી પણ આત્મરક્ષા કે અર્થ રક્ષા કરી શકીશ નહિ; કિન્તુ ફક્ત આ દશ રૂપિયા લેવાથી તારું શું વળશે ભૈરવ ! ? આ મારા માતૃયજનનું એટલું સાધારણ સાધન છે.”

“ભૂદેવ ! હું તમારા પૈસો નથી ચાહતો; કિન્તુ તમને બીજી ચોડીક કાંચન મુદ્રાઓ આપવા પ્રવિષ્ટ છું. બોલ્યા વિના તમે અમારી સાથે આવો.”

“શા માટે ?”

“એક પૂજનનું અનુષ્ઠાન છે. અમે કોઈ સારા બ્રાહ્મણની શોધમાં કાલના ફરીએ છીએ; કિન્તુ અત્યાર સુધી કોઈ મળ્યો નહોતો. કપાલિનીએ આ તેપાંતરની હદમાં તમને મેળવી આપ્યા છે.”

“હું અશુદ્ધનું લઉં છું. શુદ્ધનું યજ્ઞન કરતો નથી. શુદ્ધનું જ્ઞાન પણ લેતો નથી.”

“મા બ્રાહ્મણ નથી તેમજ શુદ્ધ પણ નથી. દેવની પૂજનમાં વળી શુદ્ધ-અશુદ્ધ શું ! વળી બ્રૂદેવ ! હું જાણું છું કે આ કાલિકાની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા એક નરોત્તમ હાકુર નામના તાંત્રિક બ્રાહ્મણે જ કરી છે. મહામારીના લપ્થી ગામ વંગલ થઈ ગયું છે. માની પૂજન કરવા માટે પણ કોઈ અર્ધી રહ્યું નથી; તેથી અમે તેમની પૂજન કરીએ છીએ. કોઈ દિવસ બ્રાહ્મણ મળે છે તો કોઈ દિવસ નથી મળતો; કિન્તુ બ્રૂદેવ ! માતાના મંદિરમાં અમે આજસુધી પ્રવેશ કર્યો નથી. જે પૂજન-અર્ચના કરીએ છીએ તે બદાર ખેસીનેજ કરીએ છીએ.”

“જો હું તમારી સંગે ન આવું તો ?”

“તો તમને યજ્ઞાત્કારથી લઈ જઈશું.”

આ સાહસી બ્રાહ્મણના મનમાં એ વખતે એક કુતુહલ ઉપજી ચયું. એ બ્રાહ્મણ બીજે કોઈ નહિ; પણ આપણો પૂર્વપરિચિત હરપ્રસાદ હતો કે જે કમલલોચનનો જમાઈ અને હુંદારાઓના કાથમાં પકડાયેલી રત્નમયીનો સ્વામી હતો.

હુંદારાઓ તેની સ્ત્રીનું બલિદાન દેવા માટે તેને પુરોહિત બનાવી લઈ જાય છે; એ ઘટના તે જાણતાં નહોતો. સહસ્રા તેના મનમાં એક વાત જન્મી. આ હુંદારાઓના રહેઠાણની આજસુધીમાં કોઈને

માહિતી મળી ન હોતી. તેના સસરા કમલલોચનરાયની જમીનદારીમાં આ હુંટારાઓનું દળ છે; તેથી ફોજદારે તેમને પકડવાનું કામ એને સોંપ્યું હતું. હરપ્રસાદને વિચાર થયો કે એક વખત તેમની સાથે જઈ સધળું શા માટે જોઈ આવવું નહિ ? અહીંથી પલાયન કરવાની મહેનત કરવા છતાં નહાસી જવાય તેમ નથી; તો પછી એવો વૃથા શ્રમ કરી જીવને જોખમમાં શા માટે નાખવું ?

તે આવા પ્રકારની ચિંતામાં જ્યારે નિમગ્ન હતો; ત્યારે એજ સમયે સરદાર હૈરવાનદ બોલ્યો—“ ભૂદેવ ! અમે હવે અહીં વિલંબ કરી શકીશું નહિ. હા કે નાનો શીઘ્ર એક જવાબ આપો. ”

હરપ્રસાદ બોલ્યો—“ ચાલો હું વધારે જવાદ કર્યો વિના તમારી સાથે આવું છું. આવતી કાલે અમાવારચા છે. તમારું કાર્ય પૂરું થયા પછી મને છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરો. ”

“ ઠીક. તે પ્રમાણે કરીશું. ભૂદેવ ! આગળ ચાલો. ” એમ બોલી હૈરવાનદ અને તેની સાથેના હુંટારાઓ હરપ્રસાદને ચારે તરફથી ઘેરીને ચાલવા લાગ્યા અને ભવિતવ્ય વંશ થઈ એક અપૂર્વ ઘટનાને આધીન બની મુગ્ધની પેઠે તેણે એક બીજાણુ કર્મક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો.

(૪) આકર્ષક મિલન.

હરપ્રસાદ ઘેર જઈ માતાના ચરણમાં પડી નમન કરે, મુખી થાય અને મુસાફરીના શ્રમથી થએલી ક્ષતિ દૂર કરે એ સધળું ન થતાં ભવિતવ્યતાને લીધે તેને હુંટારાઓના હાથમાં કેદ પકડાવું પડ્યું !

થોડો માર્ગ કાપ્યા પછી હૈરવાનદે પોતાના એક સાથીને પુકમ કર્યો—“ જલદી એક મશાલ પ્રકટાવી લાવ. આ માર્ગ આપણો

પરિચિત છે; પણ આ પ્રાહ્મણુને તે અપરિચિત છે; માટે એને ધણું કષ્ટ થાય છે. પગમાં કાંઈ આધાત થતાં જો લોહી નીકળશે તો તેથી આપણું કાર્ય કથળશે. ”

હુંટારાઓ એટલે એક પ્રકારે તે વનના રાજા. ગાઠ જંગલની અંદર એક તરફ બનાવેલી પર્ણકુટીમાં તેમણે મશાલ, ચક્રમક વગેરે બધાં સાંહિત્યો રાખ્યાં હતાં. ચક્રમક વડે સુકા કાષ્ટને સળગાવી અગ્નિ તૈયાર કર્યો અને તરત મશાલ પ્રદી. તે મશાલના પ્રકાશમાં પાંદડાંઓથી ઢંકાઈ ગયેલો અભેદ અને દુર્ગમ માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. આવી સ્થાંતમાં પ્રકાશની અંદર ખીજો થોડો માર્ગ કાપ્યા પછી હરપ્રસાદે જોયું તો સામેજ એક જીર્ણ-નૂરેલું બે મજલાનું મકાન દેખાયું. તેની ચારે તરફ મોટાં મોટાં કેટલાં એક વડનાં ઝાડ હતાં. એ મકાનનો થોડો એક ભાગ પડી ગયો હતો. ભીતોમાંથી કોઈ કોઈ સ્થળે ઝળાંઓ ઝુટી નીકળી હતી. બારી-બારણાંઓ લુણાથી ખવાઈ ગયાં હતાં. દીવાલો ઉપરનો ચુનો ધોવાઈને ઉખડી જવાથી ઘણું ઠેકાણું વરસાદના પાણીને લીધે લીલ-શેવાળ બાકી ગઈ હતી.

લોકકથા એવી હતી કે નરોત્તમ ધોવાલ નામના એક પ્રાહ્મણુનું તે રહેવાનું ઘર હતું. એ પ્રાહ્મણુ પૈસેટ્ટી સુખી હશે; એવું આ ખંડેરા ઉપરથી જણાતું હતું. આ ગામનો તે ધણી હતો. ગામ કાંઈ નહાતું નહોતું પરંતુ એક સાલ અણધાર્યો ભયંકર કાલેરાનો રોગ શરૂ થવાથી એકજ અપાંદ ગામ જનશૂન્ય થઈ ગયું હતું. જેઓ અધ્યા હતા તેઓ ભયંતે લીધે પોતાનાં ઘરબાર મૂકી નહાસી ગયા હતા. નરોત્તમ ઠાકુર એ રોગથી સહકુટુંબ મરણ પામ્યો હતો. પાંચ સાત વરસની અંદર તો એ આણસો વિનાનું સ્થાન ઝાડ-પાંદડાંથી ભરાઈ ભયંકર જંગલના રૂપમાં બદલાઈ ગયું હતું. પાછળથી ત્યાં હુંટારાઓ

એ નિવાસ ડર્યો હતો; એટલે ભયને લીધે કોઈ માણસ એ તરફ આવતું નહોતું. નરોત્તમ ઠાકુરના આ જીર્ણ મકાનના ઉપરના ભાગના કેટલાક ઓરડા હજી સારી હાલતમાં હતા. ત્યાં હંમેશા સાયંકાળે દીવો થતો અને સઘળું સાફચુક રહેતું; એટલે એટલો ભાગ હજી માણસોને માટે રહેવા લાયક હતો. બહારના ભાગમાં એક નહાતું દેવમંદિર અને તેની પાસે પરસાળ હતી. આ મંદિરની અંદર પથ્થરની કાલિકા માતાની પ્રતિમા હતી. પરસાળનો ભાગ પણ ઘણો સ્વચ્છ હતો.

ભૈરવાનંદે હરપ્રસાદને એજ દેકાણે ખેસવાની થોડી જગ્યા કરી આપી. તેના હાથ પગ ધોવા માટે એક કોરા માટીના વાસણમાં પોતાને હાથે પાણી ખેંચી લાવી એની આગળે મૂક્યું અને પછી બોલ્યો—“દેવ ! હું હુંટારો છું; પણ નીચ જ્ઞાતિનો નથી. મારી જાત ખારવાની છે. મારા લાવેલા પાણીથી મોટું ધોવામાં આપને કાંઈપણ વાધા આવે તેમ નથી. માતાના મંદિરમાં માટીના એક પાત્રમાં ગંગાજળ છે, તે પીવાના કામમાં લેજો. આજ રાત્રે તમારે એકલું દૂધ પીવું; કારણ કે કાલે તમારે ઉપવાસ કરવો પડશે. અમારા તાબામાં એક બ્રાહ્મણની કન્યા છે. અમે તેને ખાસ કારણથી જાપતામાં રાખી છે. તમારે પીવાનું દૂધ એજ ગરમ કરી દેશે.”

એ જનશત્રય દેવીના મંદિરમાં એક બીનો દીવો બળતો હતો. હરપ્રસાદે, ખીન્ને કોઈ રસ્તો ન હોવાથી પોટલીમાંથી વસ્ત્ર કાઢી પહેરવાનાં કપડાં બદલ્યાં પાણીથી હાથ-મોટું ધોયાં અને મંદિરમાં જઈ સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી આવી ફરી એજ સ્થળે ખેડો. તેણે આવીને બેસ્યું તો એક પાત્રમાં ગરમ દૂધ તૈયાર હતું. તે બહુ થાકી ગયેલો હતો; એટલે દૂધ પીધા પછી શરીરમાં કાંઈક સ્ફૂર્તિ આવી.

હરપ્રસાદ તે પરસાલમાં ખીછાવેલા એક કામળા ઉપર શરીર લાંબું કરી વિશ્રામ લેવા સુતો; પણ તેને નિદ્રા આવી નહિ. તેની પોટલીમાં એનો વહાલો ગ્રંથ જ્યદેવ કવિનું ‘ગીતગોવિંદ’ હતું તે મંદિરમાંનો દીવો પાસે લાવી તેના અજવાળામાં પુસ્તક વાંચવાની શરૂઆત કરે છે, ત્યાં ભૈરવાનંદે આવીને કહ્યું. —“દેવ ! આપ આ ઠેકાણેજ વિશ્રામ કરજો. આપને કંઈ લય નથી. અમે બધા માણસો એક કામ માટે જઈએ છીએ. ચાર કલાક પછી પાછા આવિશું. આપ નિશ્ચિંત થઈને નિંદ્રા લેજો; પણ સાવધાન ! ન્હાસી જવાની ચેષ્ટા કરશો નહિ. જો કરશો તો આક્રમમાં આવી પડશો. આ મકાન ઉપર અમારાજ માણસો ચોકી રાખે છે; એ તમે ખાસ ધ્યાનમાં રાખજો.”

હરપ્રસાદે સહજ શિરઃસંચાલનથી એ ઉક્તિનું સમર્થન કરી ગીતગોવિંદ વાંચવામાં ચિત્ત ગુંથ્યું. હુંટારાઓ મશાલ મળાવી તે મકાનમાંથી નિઃશબ્દ બહાર નીકળ્યા. અંધકારમય પ્રેતભૂમિની નિર્જનતાથી પરિપૂર્ણ એ હુંટારાઓનું આશ્રયકન્દ્ર પુનઃ અંધકારમય બની ગયું.

હરપ્રસાદે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો—“હુંટારાઓએ કહ્યું હતું કે અહીં એક પ્લાહણકન્યા છે ! એ કન્યા કોણુ હશે ? તેને એક વાર જોવાનો સુયોગ શું નહિ મળે ?” મનની અસ્થિરતાને લીધે તે પથારીમાંથી ઉઠી ઉભો થયો. હુંટારાઓને બહાર ગયાને લગલગ અર્ધો કલાક વ્યતીત થયો હતો. તેની વિચારમાળા ફરીને ઉપડી—“મકાનની ચારે તરફ એક વખત જોઈ આવું તો એમાં શું નુકસાન છે ? પણ ખીજીજ ક્ષણે તેને વિચાર આવ્યો કે—મકાનની ચારે તરફ ચોકીનો બંદોબસ્ત છે, એમ ભૈરવાનંદે કહી ગયો છે;

તો પછી શા સારૂ પંચાત કરેલી ? ચાલ, માંડે પુસ્તક વાંચું. આ ઉત્કંઠાથી સહજમાં ઉંઘ આવશે નહિ. રાત પીતશે ત્યારે શયન કરતાં પહેલાં નહિ હોય તો એકવાર પ્રયત્ન કરી જોઈશ.”

નિરૂપાય જની તેણે ફરીથી એ પુસ્તક વાંચવા માંડ્યું. એક પછી એક શ્લોકની આતૃત્તિ કરવા લાગ્યો. એ વખતે તેની પાછળ આવધતાથી મૂકાતાં કાઠનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. તેણે પાછળ ફરી જોયું તો એક અદ્ભુત દસ્ય ! સામે એક સ્ત્રીમૂર્તિ ઉભેલી !

હરપ્રસાદે એ ઘટનાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ વ્યસ્તભાવે પ્રશ્ન પૂછ્યો—“તમે કાણ છો ?”

તે સ્ત્રીએ મોઢા ઉપરનું અવગુંઠન દૂર કરી કહ્યું—“હું કાણ છું, તે શું તમે ઓળખતા નથી ? હું રત્નમયી—તમારી ધર્મપત્ની !”

“રત્નમયી ! તું ! તું આ સ્થળે શી રીતે આવી ? કેવું અદ્ભુત રહસ્ય ! કેવી વિલક્ષણ ઘટના !”

રત્નમયી બોલી—“ધીમે ધીમે બોલો. સઘળા વાત તમને સંક્ષેપમાં કહું છું. હું ટારાઓના ચોકીદારો બહારના ભાગમાં જાગે છે. હું સદર—મુખ્યદ્વાર બંધ કરી આવી છું. માંડે જીવન અત્યંત વિપન્નદશામાં છે.” એ પ્રમાણે બોલી તેણે બહુજ સંક્ષેપમાં સઘળા વાત સારી રીતે જાકવીને તેના સ્વામીને કહી સંભળાવી. તે પછી બોલી—“માંડે બલિદાન આપવા માટેજ તમને પુરોહિતપણું કરવા સારૂ તેઓ પકડી લાગ્યા છે. એ તમારો પ્રકૃત પરિચય અને મારી સાથેનો તમારો સંબંધ જો જાણુતા હોત તો આવા પ્રકારની અવસ્થા કરત નહિ. તેમજ તમારા માંણુ પણ રહેત નહિ. પ્રયોજન હોય તો તેઓ અભિહત્યા કરવામાં પણ અટકતા નથી. આજ

આખી રાત વિચાર કરી તમે ટાંઈ રસ્તો કાઢજો. શું કરવાથી આ-
પણા બન્નેના પ્રાણ બચે તેનો વિચાર કરજો. હું હવે વધારે વખત
અહીં રહી શકીશ નહિ. આ કાલિમંદીરની બાજુમાં જે ન્હાનું
ખારણું છે, તેની ડાબી તરફ એક ઓરડી છે, તેમાં હું રહું છું.
કામ પડે તો અથવા પલાયનની ગોઠવણ કરી શકા તો મને બોલાવી
લેજો. હું ઘણી પાપિણી છું. મહાપાપ મેં કર્યાં છે; તેથી આજ
મારી આવી દશા થઈ છે. મારો બધો અહંકાર હવે દૂર થઈ ગયો છે.”

રત્નમયી બીજું વધારે કાંઈ ન બોલતાં દ્રુતગતિથી મંદિરના
મધ્યભાગમાં થઈને એ ગૃહ તરફ ચાલી ગઈ.

(૫) ભૈરવનો ભયંકર નિશ્ચય.

રત્નમયીને જોતાં હરપ્રસાદ પ્રથમ તો ધૈર્ય હારી ગયો હતો;
કિન્તુ પોતાની તથા રત્નમયીની ભીષણ વિપત્તિનો વિચાર કરી તેણે
મનને પુનઃ વશ કર્યું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે રત્નમયીને ગમે તેમ કરીને
અહીંથી છોડાવવી.

હરપ્રસાદ ક્ષિત્ર ચિત્તે એજ દેવીની મૂર્તિ આગળ સાષ્ટાંગ
નમસ્કાર કરીને મનમાં કહેવા લાગ્યો “મા કપાલિની ! આ શું
કર્યું ? કર્મબંધનથી દોરીને આખરે મને પત્ની-હત્યાના કાર્યમાં
નિયોજિત કર્યો ? મા ! રત્નમયીએ મારી આગળ સાધારણ અપરાધ
કર્યો હતો; પણ તે તો ગણે વખતથી હું ભૂલી ગયો છું. તેને મેં ઉદાર
અંતઃકરણે ક્ષમા આપી છે; તો પછી આ ભયંકર ઘટનાસૂત્ર શા
માટે નિપજાવ્યું મા જનનિ ! મને સાચા માર્ગ દેખાડો. મારી
ધર્મપત્નીની જીંદગીના રક્ષણનો ઉપાય બતાવો.” આ પ્રમાણે જમ-

माताने संभोधी तेलु हृदयभां कांछक हिम्मत धारी. अक्षय्येक
अंतरतम प्रदेशभांथी काष्ठये इत्थु-मामैः-लय पाभीश नदि. " आ
अस, शब्द विनानी, ध्वनिरहित नीडी वाष्पानी शक्ति मिथ्या न
यछ. मनना आवेगथी, लक्षितना उच्छ्वासथी, भातानी सामे जेसी
हीनवदने भलाविधा स्तोत्रनो ते पाह करवा लाग्यो.

नमस्ते चंडिके चंडि चंडमुंडबिनाशिनी ।

नमस्ते कालिके कालमहाभयनिवारिणी ॥

शिवे रक्ष महाकालीम् प्रसीद हरवल्लभे ।

प्रणमामि जगाद्वात्रीम् जगत् पालनकारिणीम् ॥

करालां विकटां घोरां मुंडमालाभिभूषिताम् ।

हरार्चितां हराराध्याम् नमामि हरवल्लभाम् ॥

सिद्धां सिद्धेश्वरीसिद्धविद्याधरगणैर्युताम् ।

प्रणमामि महामायाम् दुर्गा दुर्गतिनाशिनीम् ॥

नीलां नीलधनश्यामा नमामि नीलमुंदरीम् ।

श्यामांगीम् कृष्णकुंतलाम् श्यामवर्णविशोभिताम् ॥

प्रणमामि जगद्धात्रीम् चंद्रशेखरवल्लभाम् ।

शिवदूतीम् शिवाराध्याम् शिवध्येयां सनातनीम् ॥

नारायणीं विष्णुपुज्याम् ब्रह्मविष्णुहरप्रियाम् ।

सर्वसिद्धिप्रदां काली कालभयनिवारिणीम् ॥

પ્રણમામિ જગદ્ધાત્રિમ્ શંભાસુરભિમર્દિનીમ્ ।

રક્તપ્રિયાં રક્તવર્ણામ્ રક્તબીજવિનાશિનીમ્ ॥

સર્વસિદ્ધિપ્રદાં સર્વવિદ્યામંત્રવિશોધિનીમ્ ।

પ્રણમામિ જગત્તારાં સારાં ચ સર્વસિદ્ધયે ॥

તે જનશત્રુ મંદિરગૃહ. તે પાપપૂર્ણ દરેકનિવાસ એ સ્તોત્ર પૂર્ણ થયા પછી કોઈ અન્ય સંજ્ઞવતી મંત્રથી ગાઈ ઉઠેયો. તે નિઃશબ્દ, લયાનક મધરાતને વખતે આ વિદ્વાન બ્રાહ્મણના ગંભીર અને પવિત્ર શબ્દોચ્ચારે એકાએક અધકારમાં વિજળીના અમકારનો ભાસ કરાવેયો. ચારે દિશાઓ ગંભીર ધ્વનિથી ડંપી રહી. તે જીર્ણ મંદિરમાંથી નીકળેલા દેવી સ્તોત્રના ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ-પડવો થઈ તે પાસેના જંગલમાંની વૃક્ષોની ગાદ વટાઓમાં ગુંજી રહ્યો.

ભૈરવાનંદ આવીને એ મંદિરના સામેના ભાગમાં બેસી એક ચિત્તથી સ્તોત્રનો પાઠ સાંભળતો હતો; પણ દરપ્રસાદનું ચિત્ત સ્તવ-નમાં ગુંથાએલું હોવાથી તે જાણી શક્યો નહિ. મંદિરમાંથી મહા-કાલીને નમન કરી તે બહાર આવ્યો ત્યાં જમીન ઉપર વિચારઅરત્ સ્થિતિમાં બેઠેલા ભૈરવાનંદને તેણે જોયો. દરપ્રસાદને જોઈ તે બોલ્યો-“ શું તમે હજી સુધી સુતા નથી ? ”

“ ના. આજ મહાયતુર્દશી છે. આજના શુભ સમયમાં મા-તાની આગળ હું તમારા કૈયને માટે રત્નિ કરતો હતો. ”

“ દેવ ! તમારા બ્રહ્મ-મુખમાંથી નીકળેલા દેવીમંત્રનું આટલું તેજ ! આટલી શક્તિ !! ”

“ તેં શું જાણ્યું ભૈરવ ? ”

“મારા જેવા પાપારીનું મન પણ એનાથી દ્રવી ગયું છે. એટલો સમય હું કોઈ વળનાદના જેવા શબ્દ સાંભળતો હતો. પ્રભુ ! માતા શું મારે બલિ-પ્રદાન ગ્રહણ કરશે ?”

“લક્ષ્મી પોતાની ઇચ્છાનુસાર બલિ આપે છે. જીવદષ્ટિકારિણી જગ-માતા, જગદંબા આ સ્થાવરજંગમની માતૃરૂપિણી છે. હું જ્યાં સુધી જાણું છું ત્યાં સુધી એટલું કહી શકું છું કે જીવહત્યા કરીને જે બલિદાન દેવાય છે; તેને માતા કદી ગ્રહણ કરતી નથી !”

“ના, પ્રભુ ! એ વાત ઉપર હું વિશ્વાસ કરતો નથી. બધાં દુર્ગમ સ્થળોએ અમે હુંડ કરવા ગયા હતા કે જ્યાં પ્રત્યેક ડગલે જીવનની આશંકા અને વિપદની સંભાવના હતી, કિન્તુ એ બલિદાનને લીધેજ અમે એવાં સ્થળોમાંથી કાર્યસિદ્ધિ કરીને પાછા આવેલા છીએ. નવાબની ફાજે અમને કેટલીકવાર ઘેરી લીધા હતા; જતાં તેમના વ્યુહને ભેદી અમે બહાર આવ્યા છીએ. પ્રત્યેકવાર પ્રયાણ કરતાં પહેલાં અમે બલિદાન આપીને જતા હતા, તેથીજ એ પ્રમાણે સિદ્ધિલાભ થતો હતો. ”

હરપ્રસાદ બોલ્યો—“નિર્વાક જ્ઞાનહીન પશુનો બલિ આપવા અને નરહત્યા કરવી એ જેમાં મોટો તફાવત છે ભૈરવ ! ”

ભૈરવે કહ્યું—“પ્રભુ ! નરહત્યા કરવાનુંજ અમારું કામ છે. તમારાં ભણવાનાં શાસ્ત્ર અને અમારાં શાસ્ત્ર એક નથી ! આ મંદિરમાંજ આ દેકાણે જ્યાં હું બેઠો છું ત્યાં માતાની સંમુખ કેટલાંએ નરબલિ અપાઈ ચૂક્યા છે !”

“ભૈરવ ! તને એક વિનંતિ કરી કહું છું કે નરહત્યાના આ બીપણ સંકલ્પનો ત્યાગ કર. નરહત્યા કરતાં નારી હત્યા વધારે

ભ્યાનક પાપ છે ! માતા આશક્તિ નારીરૂપે શક્તિના અંશરૂપે આ પૃથ્વીમાં અવતરી છે. પ્રત્યેક સ્ત્રી એ શક્તિના અંશનો વિદ્યસ છે. પ્રત્યેક વિવાહિતા રમણી માતારૂપે પ્રજાને સરજે છે. માતા કદીયે પોતાના રક્તનું પાન કરે નહિ !”

“દેવ ! હું સઘળું જાણું છું; કિન્તુ મોહવશ અભાગી જીવ ઘણીવાર મૂલ્યવાન બોધ પણ સંમજી શકતા નથી. અમારો સ્વાર્થ ઘણીવાર અમારાં કામ અને જ્ઞાનને ટાળી દે છે. આજ શત્રુ મને વિચાર કરવા દો. કાલે હું તમને કહીશ. દેવ ! સાંભળો. મા ભવાનીને એક સ્ત્રીના લોહીથી શાંતિ પમાડવાનો મારો વિચાર છે. એ વિચાર મારી રાજપુત્રીથી મેં કર્યો નથી; પણ દેવીએ સ્વપ્નામાં દુરમાન્યાથી કર્યો છે. તેણે દયા કરીને એ સ્ત્રીને અમારી પાસે લાવી પણ આપી છે. અમારો નાશ કરવાની જે મહેનત કરે છે, તેનીજ એ કન્યા છે; એટલે વેર લેવાનો આવો સરસ અવસર મળ્યા પછી એને તમારા બોધથી હું કરીને છાડી દઉં એ બને કેમ ? તેનો મને નિરાંતિ વિચાર કરી લેવા દો.”

ન્યારે હરપ્રસાદે જોયું કે લાગણી વિનાના આ પાખંડીઓ સાથે વધારે બોધવામાં કાંઈ સાર નથી; ત્યારે તે સચિંતમુખે પોતાના સ્થાન ઉપર જઈ બેઠો. ભરવ પણ બોદ્યા ચાલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો.

ચિંતા અને શ્રમને લીધે હરપ્રસાદ એજ સ્થળે પથારીમાં સુઈ ગયો; પણ તેને ઉંઘ આવી નહિ. તે આંખો બંધ કરીને પડ્યો રહ્યો અને એવી સ્થિતિમાં કાંઈ કાંઈ વિચારો કરવા લાગ્યો—પોતાની ધર્મપત્નીની જીંદગી જોખમમાં અને પોતે પણ મહા સંકટમાં ! શું ઉપાય કરવો ? બળ દેખાડવાથી કાંઈ લાભ થાય નહિ—તેથી તો નહું

અંકટ ઉભું થાય, શાસ્ત્રકારોએ બળથી ન બને ત્યાં કળ-કૌશલ્યથી સત્તુનો નિપાત કરવાનું કહ્યું છે, પણ એ કૌશલ્ય કેવા પ્રકારનું હોય; તે મને કાણ કહે ?

દૈવીશક્તિમાં વિશ્વાસ ધરાવનાર વિદ્વાન હરપ્રસાદે બધી જવાબદારી દેવના હાથમાં મૂકી. જે દયાવતી દેવીએ તેને આકસ્મિક રીતે અહીં ખેંચી આવ્યો હતો અને જેણે આ વિલક્ષણ ઘટના ચક્ર પેદા કર્યું હતું; એજ દેવી તેને આ આક્રમણમાંથી બચવાનો ઇલાજ બતાવશે. હરપ્રસાદ બીજા મંત્રને જપતો જપતો નિદ્રાધીન થઈ ગયો. તેણે એક સ્વપ્ન જોયું. જગન્માતા રૂદ્રાણી સ્ત્રીનું રૂપ લઈને અલય આપનારો હસ્ત લાંગાવી અલય આપી રહી છે અને ગંભીર સ્વરે કહે છે કે:—“તને લય નથી ! સતીનું અનિષ્ટ કાણ કરી શકે ? હુદારાઓના નાશનો સમય આવ્યો છે. સ્ત્રી મારો અંશ છે, મારા પોતાના રૂધીરનું પાન કરવાની મને કદાપણ ઇચ્છા હોય નહિ. મોટી રાત્ર જ્યારે તું મારી પૂજામાં બેસે, ત્યારે તારા મનમાં જે કલ્પના થાય તે કલ્પના પ્રમાણેજ તું કામ કરજે. તારી આશા સિદ્ધ થશે !”

મહાશક્તિની એ આદેશવાણી સુતેલા હરપ્રસાદના હૃદયમાં એસંદી ગઈ. તરતજ તેની નિદ્રાનો લંગ થયો. એ સ્વપ્નવાણી હજુ પણ મેઘચંદ્રની પેઠે તેના કર્ણપ્રદેશમાં પ્રતિધ્વનિત થતી લાગી. હરપ્રસાદના હૃદયમાં એક વખત નવતન શક્તિ આવી. તે ફરી ઊઘ્યો નહિ. શય્યાનો ત્યાગ કરી ઉઠીને બેઠો. આ વખતે પૂર્વદિશા પ્રકાશિત થઈ હતી. કમગ, કાયલ વગેરે પક્ષીઓ બોલવા લાગ્યાં હતાં. હવાની ધુસરજોતિ, ગત રાત્રીના અંધકારથી બ્યાસ પ્રકૃતિની ઉત્તેજ

મૃતિને લોઢાનાં તેત્રાની સમક્ષ પરિસ્કૃટ કરતી હતી. સ્નિગ્ધ પ્રભા-
નવાયુએ આવીને તેના મૃદુ, સ્વેદવાળા લલાટ પ્રદેશને સ્પર્શ કર્યો.
લલાટમાં થોડાં થોડાં પરસેવાનાં બિન્દુઓ નીકળતાં હતાં, તે એ
સ્નિગ્ધ સમીરના સ્પર્શથી ધીરેધીરે દૂર થવા લાગ્યાં. હરપ્રસાદ તેના
અવસન્ન શરીરમાં નવી શક્તિ પામ્યો.

(૬) મદદ અને મુક્તિ.

રાત-દિવસનો ક્રમ ઢોઢની રાહ જોતો નથી. પ્રભાત ગયું.
ઉજવળ મધ્યાહ્ન પણ પોતાનું કર્તવ્ય જાળવીને ત્રીજા પ્રહરને
જગતનો ભાર આપી ઢોઢ અજાણ્યા રાજ્યમાં આલ્યો ગયો. ફરી
સંધ્યા આવી. પ્રકૃતિને આપી રહેલો સમુજ્જ્વલ સૂર્ય પ્રકાશ એ
દિવસને માટે અસ્તાચલમાં ગયો. ફરીને હરિતવર્ણની પ્રકૃતિ અંધ-
કારમય જની ગઈ. અમાવાસ્યાની તે રાત્રી હતી. તેમાં જનસમાગમ
શૂન્ય નિર્જન વનસ્થળી-નરઘાતક દસ્યુઓનું નિવાસસ્થાન, એટલે
અંધકારે વધારે ભીષણરૂપ ધારણ કર્યું હતું.

રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર પૂજની ગોઠવણમાં ગયો. બીજા પ્રહરે
પૂજ હતી. એ હુંટારાઓની પૂજની ગોઠવણ અંગઢીન નહોતી.
ઘૈરવ સરદારે આખો દિવસ ફરીને તેની સુવ્યવસ્થા કરી હતી. ધુપ,
દીપ, નૈવેદ્ય, ગંધ, પુષ્પ અને સિંદુરઅંદનનો અભાવ નહોતો. અનેક
જવા-કુસુમ એકઠાં કર્યાં હતાં. અસંખ્ય અપરાજિતા પુષ્પ-પાત્ર
હિપર સંજોગત થઈને નીલજ્યોતિ છવરાય છે. પુષ્પપાત્રમાંના અપ-
રાજિતાથી માતાવા શરીરનો રંગ ખીસી નીકળ્યો છે અને કરેણના
પુષ્પથી તેના કમલસાંચિત ચરણની રક્તપ્રભા પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ખાંડા, ખપ્પર અને વધ કરવાનાં અનેક સાધનો તૈયાર છે. તે દાક્ષીણના મધ્યભાગમાં મત રાત્રે લૈરવ હરપ્રસાદની સાથે ન્યાં બેસાને કથોપકથન કરતો હતો, તેજ દેઝણે જરાજર સાન્નિધ્યમાં વધનું કાર્ય થવાનું છે. હુંદારાઓ ત્યાં ચારે તરફ ગોઠવાઇને બેસી ગયાં છે. જેઓ અગ્રેસર હતા તેઓજ ત્યાં બેઠા હતા. બાકીનાઓ જુદેજુદે સ્થળે ચોકી કરવા નિયુક્ત થયા હતા. માતાની સામે મોટું કાચનું પાત્ર હતું; તેમાં થોડી મદિરા ભરેલી હતી. તેની પાસે એક તામ્ર-કળસ હતો. તેમાં પણ ઘણી મદિરા ભરી હતી. હુંદારાઓની પૂજામાં ફેટલોક પ્રકાર શાસ્ત્રસમંત અને ફેટલોક પ્રકાર ઈચ્છા સં-મત હોય છે. માતાની પૂજા થયા પછી નૈવેદ્યમાં મુકેલી સુરા તેઓ ખૂબ પીએ છે. હરપ્રસાદને એટલા માટેજ તેમણે કહ્યું હતું કે પ્રથમ પૂજા વખતેજ આ સુરા માતાને આપણુ કરવી.

હરપ્રસાદ એ વાતમાં અસંતુષ્ટ નહોતો. તેણે આ પહેલાં એજ સુરાપાત્રમાં અશીષુ નાંખ્યું હતું. એ કામ કરતી વખતે તેના હૃદયમાં કાંઈએ ધીમેથી કહ્યું હતું કે—“તારા રક્ષણનો આથી બીજો કોઈ ઉપાય નથી. તેનાથી સઘળા બેલાન રહેશે-કાંઈ મરી જશે નહિ. તારા ને રત્નમયીના ઊવનનાં પૂતેથી રક્ષા થશે !” પાકંકને રમરણમાં હશે કે હરપ્રસાદ યજમાનને ઘેરથી તેની માતાને માટે ફેટલુંક અશીષુ લઈને આવતો હતો. તેના એ યજમાન સારી રિથ-તિનો હતો. નવાખના દરબારમાં તે ચાકરી કરતો હતો. હરપ્રસાદ વર્ષમાં બે વખત તેને ઘેર જતો હતો. તેની જુદા માતા દરરોજ થોડું થોડું અશીષુ ખાતી હતી; તેથી તે યજમાન પાસેથી અશીષુ લાવતો હતો. બીજો કાંઈ ઉપાય ન બોલાથી હૃદયમાં રહેલ અસ-

રીજી અને નિર્વાક દેવવાણીની પ્રેરણાથી તેણે એ અશીરનો ગોળા સુરાપાત્રમાં પ્રથમથી નાખી દીધો હતો.

સમય લંબાવવાના હેતુથી સર્વવિધ શાસ્ત્રીય અનુદાન સહિત તેણે પૂજન કરવાનો આરંભ કર્યો. નૈવેદ્ય અર્પણ થઇ ચૂક્યું— સુરાપાત્રનો ઉત્સર્ગ કરાયો. હરપ્રસાદ આનંદિત ચિત્તે એ પાત્ર ભૈરવાનંદની પાસે રાખી આવ્યો, ભૈરવાનંદ અને તેના સંગીજનો મધ પીવા લાગ્યા. હરપ્રસાદ પૂજનમાં નિયુક્ત ગંભીર સ્વરે મંત્રો-વ્યારણ કરી કેવળ ઉપયુક્ત અવસરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

ભૈરવાનંદ તેના એક સંગીજનને કહેવા લાગ્યો—“આ વખતનો મધ ખૂબ સારો છે. તેનો નિશો રાત્ર થઇ ચૂક્યો છે.” આ વાત હરપ્રસાદના કાન ઉપર ગઇ. તે હજી એક સુયોગની અપેક્ષા કરવા લાગ્યો. શક્તિ પૂજના મંત્રમાં સ્વયં સરસ્વી બ્રહ્મ વાસ કરે છે. જો સુપંડિત બ્રાહ્મણના મુખમાંથી એ સમસ્ત મંત્ર અને સ્તોત્ર ઉચ્ચારિત હોય તો અતિ પાપાંડીના હૃદયમાં પણ એક વખત ઉત્તેજના ઉપસ્થિત થવા પામે. તેનું પ્રમાણ આ હુંદારાનો સરદાર ભૈરવાનંદ ગતરાત્રે હરપ્રસાદના મુખમાંથી નિકળતો મંત્રધ્વનિ સાંભળીનેજ એક વખત લક્ષિતયુક્ત થઇ ગયો હતો.

હરપ્રસાદનો કંઠસ્વર ધણે મુમધુર હતો. તેની ઉચ્ચારણ પ્રણાલી પણ અતિ સુંદર હતી. જંઠારમય કંઠસ્વરના સ્વાભાવિક માધુર્ય અને ગાંભીર્યના મિશ્રણથી મંત્રમાં એક પ્રકારની ઉત્તેજના આવી હતી. એ ઉત્તેજના-બળે આસાવામુથી અક્ષિત બનીને અતિ તેજોમયી થઇ હતી. સ્તોત્રની આવૃત્તિનો એ ગંભીર મંત્રવાદ પંચ-મથી ક્રમે ક્રમે સમમ સુધી ચડ્યો હતો. હુંદારાઓ મંત્રમુગ્ધ બન્યા

હતા. સહુ એક ચિત્તથી તે મંત્રપાઠ સાંભળતા હતા. એ વખતે ભરવાનંદ બોલ્યો:-“કેમ ? અધા મંત્રમુઘ્ધ બની ગયા ? સુરાપાત્ર કાણુ આપશે ?”

તત્કાળ એક જણે અગ્રેસર થઇ ફરીને એક પાત્ર ભરી સરદારને આપ્યું તેના સંગીઓએ પણ મઘ પીધું. પછી તેઓ બોલ્યા: “અમે તો પીધું; પણ તે ચોકી ઉપર છે તેમને માટે ક્યાં ?”

ભરવાનંદ બોલ્યો:-“જેઓ બહારના લાગમાં હોય, તેમને અમાને સુરા આપી સૌ સાથે મળીને તેનું પાન કરો.”

સરદારનો આદેશ થતાં કાલાહલ કરતા અને ટેલતા ટેલતા તેઓ બહાર ચાલ્યા ગયા. બહારના લાગમાં એક ન્હાનું આંગણું હતું. તે આંગણામાં તેઓ કુંડાળું વળીને બેઠા. પહેરેગીરે હતા, તેઓ એ કુંડાળે ચાલ્યા. મદિરાની લ્હાણી થવા લાગી.

પૂજના દાલાનની સામેની પરસાળમાં ભરવાનંદ એકલો બેઠો હતો. હરપ્રસાદ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:-“મારી પૂજા સંપૂર્ણ થઈ છે. બલિ ક્યાં છે ?”

ભરવાનંદ એ પ્રશ્નથી ચમકી ઉઠ્યો. તે નિશાના ઝાંકમાં બલિની વાત એક રીતે બુલી ગયો હતો. તે વ્યસ્તભાવે બોલ્યો:-“હા, બલિ ! એ બલિનો સમય શું થઈ ગયો છે ?”

“સારે શું નથી થયો ? તેને આજ ઉપવાસી રાખેલ છે ને !”

“હા,”

“આજ સવારમાં તેણે સ્નાન કર્યું છે ?”

“હા.”

“નવાં શુભવસ્ત્ર અને પુષ્પમાળા વગેરે તેણે પહેરેલ છે ?”

“કોઈ આવતની તૂટી નથી રાખી પ્રભુ !”

“એમ હોય તો હવે તેને અહીં લાવો. હું તમારી મંગલ કામના માટે, તમારા શત્રુ—નાશ માટે સંકલ્પ કરી પૂજા કરી રહ્યો છું. તમે માતાનું એ ચરણામૃત અને નિર્માલ્ય ગ્રહણ કરો.”

ભૈરવ એ મંદિરના સોપાને એસી અત્યંત લકિત લાવથી હરપ્રસાદે આપેલા ચરણામૃતનું પાન કરી ગયો. તેનાં આપેલાં પુષ્પ અને બિલિપત્ર ગ્રહણ કરી માથે ચડાવ્યાં ને પછી કપડાંને છોટે બાંધ્યાં. તેને જવા માટે ઉઘત થએલો વેળે હરપ્રસાદ બોલ્યો—
“ઉભો રહે. આ મઘ માતાને પ્રત્યક્ષ લાગે નિવેદિત કર્યું છે. માતાની મૃતસંજીવની શક્તિ તેમાં રહી છે. તેનું જરાપણ પાન કરીશ તો તેથી તું હંમેશાને માટે વિજેતા થઈશ.”

એમ બોલી હરપ્રસાદે એક ન્હાનું મારીનું વાસણ પૂરું ભરી ભૈરવને તે અપીણ મિશ્રિત મધ પીવા માટે આપ્યું. ભૈરવ દેવીનો પ્રસાદ ઉદરમાં સ્થાપી ટેલતો ટેલતો બીજે રથજા ચાલ્યો ગયો. પછી એક અવગુંડનવતી રમણીને સાથે લઈ તે પાછો આવ્યો. અને અતિ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—“ભૂદેવ ! હવે જે તમારું કર્તવ્ય હોય તે કરો. મારાથી વધારે વખત રાહ જોવાય તેમ નથી.”

હરપ્રસાદના હૃદયમાં પ્રલયના જેવું તોફાન ઉઠ્યું. તેની ધર્મ-પત્ની, જગદંબાના બલિરૂપે તેની સામે હાજર હતી. હરપ્રસાદ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો:—“આ વખતે પ્રત્યુત્પન્નમતિત્વ—સમય સાવધપણું યુમાવી દેતાં મારે વિપત્તિમાં પડવું પડશે. આ સમયે સાહસ સહિત કામ નહિ કેરું તો આ લોકિકાના મનમાં સંદેહ જન્મશે શક્તિરૂપા મા કપાલિની ! મારા હૃદયમાં બળ દે. મારી છ-હવાનું જડતાથી રક્ષણ કર માતા !”

તત્કાલ આત્મસંવરણ કરી પુરોહિત થએલો હરપ્રસાદ દઢ વરે અવચુંકનવતી રત્નમયીને ઉદ્દેશીને બોલ્યો:—“ તે આજે સ્નાન કયું છે ? ”

રત્નમયી અરકૂટ સ્વરે બોલી:—“ હા. ”

“ તું ઉપવાસી છે ? ”

“ હા. ”

“ ભગવતી તારી ઉપર અતિ પ્રસન્ન છે. માતા તારા પવિત્ર રૂધીરનું પાન કરવા માટે આતુર છે. તેનું શન્ય ખાંપર આજ તારા શાશ્વિતથી પરિપૂર્ણ થશે. તને દીક્ષા મળી છે ? તને શક્તિના બીજમંત્રનું જ્ઞાન છે ? ”

રત્નમયીએ સ્વમવશ મોહમુગ્ધ જીવની માફક અરકૂટસ્વરે કહ્યું. “ ના ! ”

હરપ્રસાદ ભૈરવાનંદને ઉદ્દેશી બોલ્યો—“ તું જરા દૂર ખસીને ઉભો રહે. તારાથી બીજ મંત્ર સાંભળી શકાય નહિ. ”

ભૈરવ પગથીયાં ઉતરી આંગણમાં જઈ ઉભો રહ્યો. હરપ્રસાદ રત્નમયીના કાન પાસે મુખ ઝાવીને બોલ્યો—“ કાંઈ ભય નથી તારે. આ સહુ ભયાનક માદક દ્રશ્યમાં છે. તું મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર કેવળ તેનો મર્મ સમજીને ‘હા’ કે ‘ના’ માંજ આપજો. પછી જે કાંઈ કરવા જેવું હશે તે હું કરીશ. ” એટલું કહી હરપ્રસાદ ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો—“ મંત્ર બરાબર સાંભળ્યો છે ? ”

રત્નમયી તે વખતે અવચુંકન દૂર કરીને બોલી:—“ હા. ”

“ એ મંત્રનો તારે અત્યારે એકસો આઠ વાર જપ કરવો પડશે. બૂલી નહિ જવાયને ! ”

“ ના—”

“ તારા હાથમાંનું એ રક્ત-વસ્ત્ર પરિધાન કર. જા આ મંદિરના આબુના ભાગમાં. ”

રત્નમયી તત્કાલ બોલ્યા ચાલ્યા વિના એ ઢેકાણે જઈ વસ્ત્ર બદલાવી પાછી આવી. તે રક્તાંગર પરિહિતા, ચંપકકાંતિકાંચિહિતા, સુન્દરી રત્નમયીની રૂપપ્રભા તે વખતે સોગણી ઉન્નવળ થઈ ઉડી હતી. હરપ્રસાદ નિર્નિમેષ દૃષ્ટિથી એ મૂર્તિને ધારી ધારીને સંપૂર્ણ જોઈ રહ્યો. પછી તેણે કહ્યું—“ માનવ દેહ ધારણ કરીને સાત દે અસાત દશામાં અનેક પ્રકારનાં પાપ થાય છે. તું આ બીજમંત્રનો જપ કરીશ એટલે તારો દેહ પવિત્ર થશે. શું તું વિવાહિતા બ્રાહ્મણ કન્યા છે ? ”

રત્નમયી ઉચ્ચસ્વરે બોલી:—“ હા. ”

“ તારો પતિ જીવે છે ? ”

આટલા સંકટમાં પણ રત્નમયી એક મૃદુ હાસ્ય કરી બોલી—“ હા. ”

“ તું મારી પાસે બેસ. ” એટલું કહી હરપ્રસાદે સિંદુરના પાત્રમાંથી સિંદુર લઈ. તેના સીમંત પ્રદેશ સેંચામાં પૂર્યું. પુષ્પ-માળા વગેરેથી તે રાતા વસ્ત્રને ધારી રહેલી નારી મૂર્તિને વધારે સુશોભિત કરી. તેના કપાળમાં રક્તચંદન ચર્ચ્યું. સામે સિંદુર ચંદન ચર્ચિત કંઠોર ધારવાળું અગ્નિદાન દેવાનું ખડગ હતું. તે ખડગ ઉપાડી ધીરેથી તેના માથાને તેણે સ્પર્શ કરાવ્યો. તે પછી એ બોલ્યો:—“ હવે પૃથ્વી ઉપર પડીને જગન્માતાને પ્રણામ કર. ”

રત્નમયી દેવી પ્રતિમાની સામે જમીન ઉપર ઝુકીને પડી.
હરપ્રસાદે કહ્યું—“ બોલ:—

નમામિ સર્વમાંગલ્યે શિવે સર્વાર્થસાધિકે ।

શરણ્યે ઝ્યંબકે ગૌરી નારાયણી નમોસ્તુતે ॥

રત્નમયી અરદ્રદરવરે એ પ્રમાણે બોલી.

હરપ્રસાદ બોલ્યો:—“ સ્વામી જીનો મહારુદ્ર છે. ૬૪ દેવતા
- છે. તું મનમાં ને મનમાં તારા સ્વામીની મૂર્તિને યાદ કર. ”

રત્નમયીએ તે પ્રમાણે દેખાવ કર્યો. પછી હરપ્રસાદ બોલ્યો:—“
બીજાં ત્રે જે હમણાં તને મેં બોલી દેખાડ્યો છે, તેની આગ્રત્તિ
સહિત એકસોને આઠવાર માતાના નામનો જપ કર. અને આ મા-
રી પાછળના આસન ઉપર બેસ. ”

રત્નમયી, હરપ્રસાદની પાછળના તેણે કહેલા આસન ઉપર
જઈને બેઠી. હરપ્રસાદ નિશ્ચિત મને હોમની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો.
સહસા એ સમયે બહારથી “ મારો-મારો, બાધો-બાધો ” એવો
બીપણુ કોલાહલ ઉડ્યો. સરદાર ભૈરવ એ સાંભળી પડતો-આખ-
ડતો તે તરફ જવા લાગ્યો.

હરપ્રસાદે એજ વખતે રત્નમયીને સંબોધન કરીને કહ્યું—“
રત્ન ! શું થઈના છે, તે સમજાવું નથી, છતાં એટલું જણાય છે કે
જગન્માતાએ આપણા તરફ દયા દષ્ટિ કરી છે. ” રત્નમયી પણ
આવા બીપણુ કોલાહલનું કારણ સમજી શકી નહિ. તે નિર્વાક બની
સ્વામીના મોઢા તરફ જોઈ રહી,

હરપ્રસાદ બોલ્યો—“ તને આવી દેરલા દિવસથી કેટલું કરી
રાખી છે ? ”

“ ચાર દિવસથી. ”

“ તારી સાથે કેટલા રક્ષકો હતા ? ”

“ ચાર. ”

“ પાલખી ઉપાડનારાઓ કેટલા હતા ? ”

“ આઠ. ”

“ રક્ષકોમાંથી કોઈ ન્હાસી ગયા પામ્યા હતા ? ”

“ ગરાબર સ્મરણમાં નથી. નં જે જણા પ્રથમ ન્હાસી ગયા હતા; તે આખરે લુંટારાઓને હાથે પકડાઈ ગયા હતા. ”

“ તારી સાથે કોઈ સ્ત્રી-સેવિકા હતી ? ”

“ હા. ”

“ તે ક્યાં છે ? ”

“ તેની કાંઈ લકીકત હું જાણતી નથી; છતાં તે આ મહા-નના દ્વાર સુધી આવેલી મેં જોઈ છે. ”

હરપ્રસાદ પ્રસન્ન મુખે બોલ્યો:—“ માતા જગદંબાએ આ-પણી ઉપર પ્રસન્ન થઈ આ ઘટના ઘડી છે. તું જાણતી નથી; પણ હું અનુમાનથી કાંઈક જાણી શકું છું. તારી સાથેની તે દાસી કોઈ-પણ ઉપાયે પકાચન કરીને તારા પિતાને આ માઠા વર્તમાન કહી શકી છે. તારા પિતા કેજદારની પાસેથી સેનાની સહાયતા લઈને તારો ઉદ્ધાર કરવા માટે તથા આ હૈરવાનંદને ગિરફતાર કરવા માટે અહિં આવી પહોંચ્યા છે. મને જણાય છે કે તેને લીધે આ સ્થળે એસાચારે એક લોહીની ગંગા વહેશે. આ ઉપયુક્ત અવસર છે. ચાલ, આજણે અહીંથી પકાચન કરી જઈએ. અને કોઈ સુમ સ્થાનનો આશ્રય લઈએ, પછી જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ કરીશું. આ

જીર્ણ મકાનને બીજું કોઇ આરાયું છે? અને એ આરણ્યની કુંચી ક્યાં રહે છે, તે તું કાંઇ જાણે છે?”

રત્નમયીએ પ્રથમથીજ તે કુંચી હસ્તગત કરી હતી. તે તેણે તેના સ્વામીને બતાવી. હરપ્રસાદ કાંઇ પણ બોલ્યા વિના સહધર્મિ-ણીને સાથે લઈ જતાવળી ગતિથી તે સ્થાન છોડી ચાલ્યો.

(૭) નવી વ્યવસ્થા.

હરપ્રસાદ રત્નમયીનો હાથ પકડી ત્વરિત ગતિથી એ જીર્ણ મકાનના દાર વાટે બહાર નીકળી જંગલમાં પ્રવિષ્ટ થયો. અતિ કષ્ટે લગભગ થોડો માર્ગ કાપ્યા પછી દુર્ભેદ જંગલમાં આગળ વધવાતું તેને અતિ દુઃખકર જણાવા લાગ્યું. એ જંગલના રસ્તાઓ તે બન્નેને અપરિચિત હતા. રજની એ પ્રહર વીતી ગઈ છે. ચારે તરફ કાળજી જેવો અંધકાર છે. માર્ગ ઓળખવાને માટે કોઇ ઉપાયજ નથી. આગળ વધવાનો માર્ગ અંધ છે અને પાછા જ-વામાં મોટું સંકટ છે.

પ્રકૃત ઘટના શું બની તે બન્નેમાંથી એકેય જણ જાણી શક્યાં નહિ. રત્નમયીની જીવન-રક્ષા થઈ છે, તે અકાળ મૃત્યુથી ઉદ્ધાર પામી છે; એ વિચારથી હરપ્રસાદ ધણો પ્રકુલ્લિત છે. જે ભક્તિમાન છે તે સોળ આના ભગવાનની કૃપા ઉપર નિર્ભર રહે છે. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રત પंडित, ચિર, ધીર અને સુવિવેચક હતો. તે મનમાં તે મનમાં બોલ્યો. “જે કંઈ બન્યું છે, તે એજ ભગવાનની કૃપાથી બન્યું છે. મૃત્યુના મોઢામાંથી રત્નમયી જે ઉદ્ધાર પામી છે. તે એજ ઋષિકેશની અનુકંપાથી ઉદ્ધાર પામી છે. હું પણ ઘટના ચ-

ક્રમાં પડીને એજ પ્રજ્ઞની કૃપાથી જમ્મી ગયો છું. તિયાગવિરોધા
હૃદિસ્થિતેન, યથા નિયુક્તોસ્મિ તથા કરોમિ.

હે પ્રજ્ઞ ! હે જનાર્દન ! હે મધુસુદન ! તમે મારા ચિત્તને જે
કામમાં નિયુક્ત કરશો; તેજ કામ ઉપલક્ષ્ય રૂપે હું કરીશ. ”

અર્ધકાશ માર્ગ કાપ્યા પછી તે જાનને બહો અમ જણાયો.
આગળ ચાલવાનું બંધ કરી તે અર્ધકાશ વેળિત જંગલમાં એક મોટા
વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ માટે તેઓ ઉભાં રહ્યાં. રત્નમયોના વિચાર
અવશ્ય વિભિન્ન પથગામી હતા. તે મનમાં ને મનમાં વિચાર દરતી
હતી:—“ માફા જનાવમાંથી ઘણીવાર જે સારા જ નાવ જાને છે તે
મારી આ ઘટનાથી રજાટ પ્રત્યક્ષ થાય છે. હું સ્વામીની પરિત્યક્તા
છું. અનુત્તમચિત્તે હું એ પતિ દેવતાનો આશ્રય મહાજ્ઞ કરવા જતી
હતી. સાંભળ્યું છે કે મારાં સાસુજીની આજ્ઞાથીજ સ્વામીએ મારા
ત્યાગ કર્યો છે, એકાકિની અવાચિત રીતે સાસુજીને જે જવાથી
કેવા પ્રકારનો આદર પામત, તે તો બરાબર કહી શકતી નથી;
કિન્તુ સ્વામી જ્યારે મને સાથે લઈને જાય છે; ત્યારે એ વિષયમાં
આજ્ઞાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, વિધિયક બાલુજ આજ્ઞુત છે
ગમે તેમ કરીને એ વિધાતા અનનુબૂત, અપ્રત્યાશિત ઘટના ચક્રનો
યોગાયોગ કરે છે, તેને જાણવાની અત્તાન માણસોમાં કાંઈ શક્તિ
નથી. સ્વામી જે સંપૂર્ણ રૂપે મારા પ્રતિ સ્નેહહીન થયા નથી;
તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તેમજે કાર્યકલાપ છે. કેમકે પોતાનું જીવન
વિષન્ન કરીને તેમજે મારા આ ક્ષુદ્ર જીવનની રક્ષા કરી છે. એ
અપ્રત્યાશિત અસંભવ ઘટના મહામાં નાંખીને, દરિયી જળમંડળે ને

મારા ઉપર બાળ્યક્રમે સુપથે લાવી મૂક્યું છે; તે નથી સમજાતું કે કેટલો કરણામય છે ! ”

પ્રકૃતિમાં ગાદ અધિકાર હતો. તે વિશાળ જંગલના અંદ્રાત-પ સ્વરૂપ અનંત નીલિમા મંડળને અલંકૃત કરીને અસંખ્ય તારા અળકતા હતા. ઢાટી ઢાટી તારાઓના ન્યોતિર્મય શરીરમાંથી નીકળી રહેલાં સ્નિગ્ધ કિરણોથી વનપથનો સંતાપમય બીપણ બાવ જાણે અનેક રીતે આક્રોષે જતો હતો. સ્યામળપક્ષવ મંડિત દુમરા-જિની શાખા-પ્રશાખા ઉપર હીરક ઝેણી જેવા અસંખ્ય ખઘોત અળકતા હતા, મધરાતને વખતે આ નૈશ્યપ્રકૃતિ જાણે કાઈ એક અપૂર્વ પરિવ્રજ વિરાટ ગાંભીર્યથી પરિપૂર્ણ થઈ રહી હતી.

બન્ને જણાં ઘણી વાર સુધી નિસ્તબ્ધ બાવે તે વૃક્ષ નીચે ઉભાં રહ્યાં; કારણ કે તે વખતે બન્ને વિચારના વમળમાં પડી ગયાં હતાં. કેટલીક વાર પછી હરપ્રસાદ મૌનભંગ કરી બોલ્યાં:—“ રત્ન-મયી ! હવે ઉપાય શું ? ”

“ શેનો ઉપાય પ્રભુ ? ”

“ રાત્રીનો શેષ પ્રહર પુરો થવા આવ્યો છે. હવે થોડો વખત આજ રોકાણે રાહ જોવાથી પ્રભાત થશે. ઉપાના પ્રકાશમાં તે વખતે આ વનના માર્ગ સારી રીતે જોવાશે; પણ તે પછી શું ઉપાય કરવો ? ”

“ આપના આ પ્રશ્નનું રહસ્ય હું સમજી શકતી નથી. ”

“ તે રહસ્ય સમજવાથી તને દુઃખ થશે. ”

“ શું ? ”

“ મારી માતાએ તારો ત્યાગ કર્યો છે. ”

“ એક દિવસ યૌવનના પ્રથમ વિકાસમાં સમગ્રજીવિના જે અપરાધ મેં કર્યો હતો. તેની ઓટલા અનુતાપથી પણ શું ક્ષમા નથી? તમે મારા ભગવાન, મારા ઇશ્વર છો. હું ભગવાનને બોલતી નથી. તમને બોલું છું. ભગવાનને કદી બોલ્યા નથી; તમને નિત્ય બોલું છું. ઓટલા માટે હું હાથ બેઠીને તમારી પાસે પ્રાર્થના કરું છું.”

“ હું માફી આપું; પણ મારી માતાએ કઠોર પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે અમારા મક્કનમાં તારા આવવાથી તે અન્નજનનો ત્યાગ કરશે. ”

“ ઓટલો ગુસ્સો છે એમને? હું તેમના પુત્રની વાડ છું. તે માતાસ્વરૂપ છે. તેમના પગમાં પડીને હું ક્ષમા માગીશ. અશ્રુજળથી એમના ચરણ ધોઈશ. શું તેથી પણ તેમને દયા નહિ આવે? ”

“ પણ તે સિવાય એક બીજી અડચણ છે, રત્નમયી ! ”

“ શી અડચણ? ”

“ માતાની આજ્ઞાથી મેં દિવસવાર દારૂપરિવ્રલણ કર્યું છે. ”

“ તેથી હું તિલ્લમાત્ર દુઃખિત નથી. તમે માનુષકન સંતાન છો. માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં મહાપાપ છે. અને તેનું ઉત્કર્ષન કરવામાં મહાપાપ છે, હું શુદ્ધ છું. મારા જંગી તમને ઘણીએ મળશે. તમે કુળવાનના પુત્ર છો, તમે એકને બેઠે દશ વિવાહ કરી શકો. નારાયણવાણી અને કમળા બંને રાખી રહ્યાં છે. ભવાનીપતિ ઉમા અને સૂર્યુનીને લઈ ધર કરી રહ્યા છે. એજ પ્રમાણે અમે બંને તમારા ચરણની સેવા કેમ ન કરી શકીએ? ”

રત્નમયીની એ યુક્તિપૂર્ણ વાતોએ હરપ્રસાદ જેવા શાસ્ત્ર પંડિતને હાલી દીધી. હરપ્રસાદ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી એટલે-

“રતનમયી ! મેં માતાની આજ્ઞાથી તારે ત્યાગ કર્યો :છે; કિન્તુ મારા ચિત્તક્ષેત્રમાંથી તારે હજી ત્યાગ થવા પામ્યો નથી. તું જો એક કામ કરી શકે તો ઉપરિથત ક્ષેત્રી બુધી બાળતની રક્ષા થાય.”

“કયું કામ ?”

“અત્યારે હું તને મારા પિતાની લગિનીને ઘેર જઈને રાખવાની ગોઠવણ કરીશ.”

“લોકો શું બોલશે ?”

“લોકનિંદા કરતાં હું મારી માતાના ગુરુસાતો વધારે બચી રાખું છું.”

“પણ તમને જોયા વિના હું તે ઠેકાણે રહી શકીશ નહિ; આ દીર્ઘકાળનો વિરહ સહન કર્યો છે, હવે વધારે સહન નહિ થઈ શકે સ્વામિન ! જોયા ન હોત તો કાંઈ નહિ; પણ—”

“વચ્ચે વચ્ચે તારી પાસે હું આવી જઈશ.”

“એ વાત મારે અસ્વીકૃત નથી; કિન્તુ તમે નારાયણ અને નિનગી સાક્ષીએ મારી સાથે વિવાહ કર્યા છે. તમે સ્વમુખે સહસ્ત્ર વાર બોલ્યા છો કે હું તમારી ધર્મપત્ની છું. સંભવ છે કે હું તમારી તજરે અપરાધિની ગણાઈ. સ્વીકાર કરું છું કે એક સમયે કહવાં વચ્ચેથી તમારા હૃદયને દુઃખ ઉપજાવી મેં મહાપાપ કર્યું છે; કિન્તુ હું તમારા સિવાય બીજા કોઈને બાણતી નથી. મારે મિથ્યા અહંકાર નાશ પામી ગયો છે. તમે મને માફ કરો અને જો ક્ષમા નહિ કરો તો પણ શું હું મારા પત્નીત્વનો દાવો છોડી દઈશ ?”

હરમુખ રતનમયીની એ ઉક્તિના મુગ્ધમાં એક પ્રજ્વળ યુક્તિ નોર્ધ મુકુટ. લેણે ન્યાયશાસ્ત્ર વાંચ્યું હતું. તરતજ ન્યાયના સૂક્ષ્મ

વિચારે જોયું. અનમયી જે કહે છે, તે બરાબર છે. શાસ્ત્રમતે રત્ન-
મયીએ તેનો કે તેની માતાનો કાંઈ એવો અપરાધ કર્યો નહોતો કે
આવા પ્રસાદની ક્ષેત્ર શિક્ષા તે પામ્યા કરે. જે એમ હોય તો
સ્મૃતિ મિથ્યા થાય-શાસ્ત્ર મિથ્યા થાય.

પૂર્વની ઘટના કેવી હતી, તે એક વાર ખુલાસાથી નહિ કહીએ
તો પાકક પાકિકા સમજશે નહિ. માટે શાથી એ વાત બત્તી ? હર-
પ્રસાદની માતા શાથી તેની પુત્રવધુ ઉપર એટલી ગુસ્સે થઈ ? તે
આખતનો ઉદ્દેશ કરીએ.

વાયકાએ સ્મરણમાં રાખવું કે આપણે બસા વર્ષ પહેલાંના
બંગાળાની અને બંબાળીઓની કથા કહીએ છીએ, આપણી વાર્તાનો
નામક હરપ્રસાદ બિદ્યાવૃત્તિ કરનારો લોબી બ્રાહ્મણ નહોતો પણ
પંડિત બ્રાહ્મણ હતો. તે માનુલકત સંતાન હતો. તેને જીતરીગએલે
મોટે પાછો આવેલો જેમ માતાએ પૂછ્યું-“ કેમ પરત આવ્યો આ-
વ્યો પ્રસાદ ? કેમ વધુને સામે ન બેતો આવ્યો ? ”

હરપ્રસાદને જીવનમાં કદી પણ ખોટું બોલવાનો અભ્યાસ
નહોતો. માતાની સામે એ ખોટું બોલીને શું કરે ? તે પતિપત્નિની
વચ્ચે જે કાંઈ બન્યું હતું તે વિસ્તારથી માતાને કહી સંભળાવ્યું.

હરપ્રસાદનો પિતા ધણી તેજસ્વી બ્રાહ્મણ હતો. તેનું નામ
રમાપ્રસાદ સ્માર્ત ચુકામણી. તે જેવો તેજસ્વી હતો, તેવીજ તેની
પત્ની તેજસ્વિની હતી.

હરપ્રસાદની માતા તેની પુત્રવધુના આવા આચરણની વાત
સંભળીને બોલી-“ ઠીક. એ ત્યાંજ રહે. તેનું કેટલું બળ છે તે
જોઈ લઉં. પ્રસાદશ્રી ઓઝરી થઈ એટલે અભિમાનમાં કાંઈ દેખી

હકતી નથી ! મારા પુત્રનું અપમાન ! હરપ્રસાદ હું તારી મા છું. અનેક છોટા વેડીને તને ઉઠેયો છે. મારો આદેશ છે કે તું કમલ-લોચનરાયની કન્યાનું નામ તારા મોઢે લાવીશ નહિ. જો તે મારે ઘેર આવશે, તો હું અન્નજળનો ત્યાગ કરીશ. હું હવે તારો ખીજો વિવાહ કરીશ. મનમાં ધાર કે કમલલોચનની કન્યા મરી ગઈ છે !”

જેવું કહ્યું હતું તેવુંજ કર્યું. સ્માર્તચુડામણીની પત્નીએ સહ-જમાં એ કાંધ ત્યાગ્યો નહિ. તેણે એક પાડોસી સાધારણ માણસની કન્યાનું નક્કી કરી તેની સાથે પુત્રનાં ખીજવારનાં લગ્ન કર્યાં. આટલે સુધી પહેલાંની વાત છે. આજ એ વાતને છ વર્ષ વીતી ગયા પછી હરપ્રસાદની સાથે આકસ્મિક રીતે રત્નમયીનું મિલન થયેલું છે.

(૮) ઘેર,

પાંડ્યાઓથી છવરાએલા, અંધકારસમાચ્છન્ન વૃક્ષ નીચે ઉભો રહી હરપ્રસાદ ફરીને મંલીરસ્વરે બોલ્યો:—“ રત્નમયી ! ”

“ કેમ પ્રશ્ન ! ”

“ કેવી મધુરવાણી ! હરપ્રસાદનું દ્રામણ અંતઃકરણ એ ભક્તિ-સ્નેહથી સ્તિમ્બ સંબોધને ફરીને મમતાની વિમળધારાથી ઉલ્લસિત થઈ આવ્યું. એ પૂછું યૌવનથી બન્ને કિનારા વચ્ચે શોભતી ગંગા જેવા રત્નમયીના રૂપે તેના હૃદયમાં કાંઈક ચાંચલ્ય ઉત્પન્ન કર્યું. એના સમુજ્વળ રૂપના મોહને તે અટકાવી શક્યો નહિ. જે રત્ન-મયીનો તેણે અત્યંત દુષ્ટથી, કુશળતાપૂર્વક ઉદ્ધાર કર્યો, આવી પહોંચેલા મૃત્યુથી બચાવી, જેમાં તેણે આત્મસમર્પણ કર્યું; તેના તે હાંખા સમયને મોઢે ત્યાગ કરે એ રીત ક્યાંની ? એ સાંધાતિક વાતને વિચારતાં તેના હૃદયમાં વૃદ્ધિકદંશનની તીવ્ર વેદના થવા લાગી,

તમને કુન્ન-કંઈ, શોક, તાપ, આનંદ-ઉદ્વેગ ગમે તે થાય; કિન્તુ સમય તમારા માટે રાહ જોતો નથી. આ નિયમાનુસાર વિ-યોગીના દિવસો પણ વ્યતીત થાય છે. નાયકની હૃદયસંબંધ, પ્રેમા-લિંગનથી મુગ્ધચિત્તા, મિશનમંદિરાના મદથી મદાન્વિત નાયિકાની સુખમયી રાત્રીનું પણ પ્રભાત થાય છે. રાગીના દિવસો પણ વ્યતીત થાય છે. ભોગીના દિવસો પણ વ્યતીત થાય છે. આ પ્રમાણે હર-પ્રસાદ અને રત્નમયીના હૃદયમાં એક પછી એક બીપણું જંઝારાત ઉડતા હતા. એ સમય પણ ચાલ્યો ગયો. તે ભયંકર અંધારી રાત્રિના અંત સાથે ગગનપાત્ર ઉપર પતેલા પ્રકાશ થઈ રહ્યો. અંધકારમય પ્રકૃતિની કૃષ્ણવસ્ત્રથી શોભા નાના વિલય થયો અને ઉપાના પ્રકાશથી રંગિત સમુજ્જ્વળ પ્રતિભાત લોકલોચનની સંમુખ શોભી રહી.

આ વખતે બાબ્બાકર્ના ફિરજોથી ઉજ્જ્વળ ઉપાના સુખાવર પ્રકાશમાં હરપ્રસાદે રત્નમયીના સુંદર મુખ તરફ ફરીને જોયું. રત્ન-મયી રડતી હતી. હરપ્રસાદનું હૃદય વિંધાયું. તેનાથી વધારે સહી શકાયું નહિ. એના હૃતપિંડને દયાવીને કાઈ બીપણું શક્તિ તેને સંવેગે પીકવા લાગી. તે બોલ્યો:—“રત્ન! હવે શું કર્તવ્ય છે?”

“કર્તવ્ય તમારી પાસે! મને સાથે લઇ જાઓ.”

“ના, તે નહિ થાય. તને હું મારી ફાઈને ઘેર રાખી જઈશ. તે પછી કાઈ જોગ્ય સમય જણાશે, એ વખતે તને મારે ઘેર લઇ જઈશ.”

“જો આ રીતે તમારા મનમાં મને નિશ્ચયિત કરવાનું હતું; તો શા માટે ઉદ્ધાર કર્યો? આસન્નમન્યુના મુખમાંથી શા માટે

ખચાવી ? માતા કપાલિની મારા હૃદયનું શોણિત પીવાને ખપ્પર
 બધને બેઠી હતી; તમે તેની શોણિતતૃષ્ણા નિવારવામાં શાં આટે
 અડચણ ઉત્પન્ન કરી ? માતાના તે હસ્તગત ખડગની મદદથી મારી
 જ હતો શાં માટે ન કરી નાંખી ? સ્વામિનું ! દેવતા ! હવે મને
 મારું લાન આવ્યું છે. મારા ઇષ્ટનું મને લાન થયું છે. પૃથ્વીની
 અતુલ સુખસંપદ મને તો પણ હું મારા ઇષ્ટનો ત્યાગ કરીશ નહિ.
 ધેં હવે સ્વામીને જાણ્યા છે. પતિસેવાના મર્મનું મને લાન થયું છે.
 જીવનનું પ્રકૃત કર્તવ્ય શું છે, તે હું સમજી છું. હું તમને છોડી
 શકીશ નહિ. હાથ આવેલો હીરો ગ્રામીણ નહિ. તમે જેને વિવાહ
 કરી લાવ્યા છો, તેને તમે તમારું હૃદય સોંપી દો, સ્વર્ણાલંકાર
 મંડિતા કરો. સોહાગની રાજરાણી બનાવી રાખો. હું તેથી ગ્રંથપિણ
 બેઠ કરીશ નહિ. જરા પણ અડચણ નાખીશ નહિ. મારી ઇચ્છાથી
 આનંદપૂર્વક તેની દાસી બની રહીશ; છતાં તમારો લાગ નહિ કરી
 શકું. ઉપાના પ્રકાશથી રંજિત આકાશથી પર શ્રી નારાયણ બેઠા
 છે. આ અભ ઉપર તેમનું અખંડ ઉજળું વેકુંડ છે. તેઓ મારા
 મનની વાત જાણે છે. પ્રભુની સાક્ષીએ હું સ્વામીને ત્યાગીશ નહિ.
 અને મારો ત્યાગ કરશે તો તેનું તમને પાતક લાગશે. હું અહંકા-
 રિણી છું, અજ્ઞાન છું, કટુભાષિણી છું, અથવા ગમે તેવી છું; પણ
 હું અભિમાનથી કહું છું કે સતીત્વના ગૌરવવડે મારું અંતઃકરણ
 ઉજળું છે. મને છોડી દેશ નહિ.” તે સ્વામીને પગે પડીને રડતી
 રડતી બોલવા લાગી—“ મહિયરમાં મારા માટે સ્થાન નથી. હું
 અભિમાન અને સ્વેચ્છાથી તે સ્થળને છોડીને આવી છું. જો મને
 તમારો ચરણમાં શરણ નહિ આપો તો આ પૃથ્વીપર મારે સ્થીર

થયાનું સ્થાન નથી. મને ઊગારો. વધારે દુઃખ ન આપો-તિરસ્કાર ન કરો. હું તમારી ધર્મપત્ની છું.”

હરપ્રસાદ કાંઈ બોલતો નહોતો; પણ તેનાથી રહેવાયું નહિ. તેની આંખમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તે રત્નમયીને હાથ ઝાલી બોલ્યો:—“ભવિતવ્યતાના વહનને બીજું કાંઈ અટકાવી શકતું નથી. રત્નમયી ! તારે લીધે માતાના ક્રોધાગ્નિમાં પડવું પડે, માતાના દ્રોહી બનવું પડે તો તે કયુલ છે. હું તારો આ જીવનમાં કદી ત્યાગ નહિ કરું મારી સાથે ચાલ.

માર્ગે ચાલવામાં હવે કાંઈ હરકત થાય તેવું નહોતું. પ્રભાતનો પ્રકાશ ઉત્તરણ થવાથી વન ભૂમિના માર્ગે સ્પષ્ટ દેખાતા હતા. હરપ્રસાદ જંગલ પાર કરીને એક નાના ગામમાં દાખલ થયો. ત્યાં લેકિને પૂછતાં માલમ પડ્યું કે એ ગામથી તેલું ગામ બે કોસ દૂર છે. એ રસ્તાવાટે તેણે કદી પણ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. બધી મહેનતને અંતે તેણે એક સિખિકા મેળવી. તિરસ્કૃતા, જમીનદાર કન્યા રત્નમયી આનંદથી તેમાં બેઠી અને શ્વસુરવાસ તરફ ચાલી. કિસ્મત તેના તે માર્ગમાં બીજું કાંઈ વિઘ્ન લાવી શક્યું નહિ. હરપ્રસાદ તે ડોળાની સાથે ત્રિપાદની પેઢે ચાલતો હતો. મતસરીની સમસ્ત ધદના જાણે તેના ચિત્તક્ષેત્રમાં બીપણુ સ્વપ્નવત્ પ્રતીકમાન થતી હતી.

દૈવસૃજિતે અદ્ભુત ધદના ચક્રને આધિન થઈ હરપ્રસાદ પત્નીને લઈ ઘેર પહોંચ્યો, ત્યારે નવ કે દશ વાગ્યાનો સમય થયો હોતો.

હરપ્રસાદની માતા કેટલાક દિવસથી પુત્રના કાંઈ અખર ન

મળવાથી વધારે ચિંતાતુર હતી. એ વખતે દેશમાં ટપાલનો કાંઈ જોડાખસત ન હતો. માણસો દ્વારા સમાચારનું આદાન-પ્રદાન ચાલતું હતું.

હરમસાદની નવવિવાહિતા દિતીય પત્નીનું નામ પ્રભાવતી હતું. તે સુંદર હતી. કિન્તુ રત્નમયીના જેવી સૌંદર્યવતી નહોતી, પ્રભાવતી સાધારણ જુદરમની કન્યા હતી. રત્નમયી મુખમાં ઉછરી હતી. પ્રભાવતી ગરીબ સંસારની છાયામાં મોટી થઈ હતી. રત્નમયી જમીનદારની કન્યા હતી; કિન્તુ તેથી થું થયું ? ભગવાને પ્રભાવતી ના હૃદયમાં કેટલાક સદગુણોનો સમાવેશ કરી દીધો હતો. તે સુંદરી શ્રેષ્ઠ રત્નમયીમાં નહોતો.

પ્રભાના ગુણનું વર્ણન થોડું કરીએ. તે વહેલી પ્રત્યુષમાં જન્માનો ત્યાગ કરી ઉઠતી. ઘરમાં એક ખેડુત અને એક દાસી હતી દાસી ઘરમાં દાર સાથે રાખતી, વાસણ માંજતી, ગાયો વગેરે ઢોરોનું કામ કરતી. અને પ્રભા દરેક કામમાં તેને સહાયતા કરતી. દાસી તેને કામ કરવા ના કહેતી; છતાં પ્રભા માનતી નહિ. સાચુ તેને માટે ખટપટ કરે; છતાં તે કાન હિપર હાથ દેતી નહિ. તે વિચારતી કે પોતેજ ગૃહની ગૃહિણી છે. તે સમગ્ર કામ તેને નિત્ય કર્તવ્ય હતું. હાલ વખત સારો હોવાથી આકર રાખવાની શક્તિ છે પ્રજા દશાનીવાત કરી સકાય તેવી નથી નં કદી ખરાબ પડતી. ક્ષતિ આવે અથવા આ જુની ખાઈ ચાલી જાય, તો ધરનું કામ કાણુ કરે ?

હરમસાદના ગૃહ દેવતા પ્રાધરની નીત્યસેવા માટે કાંઈક ખેતર પ્રાધરનો બંદોબસ્ત હતો. સારા પવિત્ર દિવસોએ દસ ખાર

બ્રાહ્મણેને જમાડવામાં આવતા હતા. ઠાકુર મંદિરનું કામ પ્રભા
પોતાના હાથેજ કરતી હતી. સાસુ તેથી બહુ સંતુષ્ટ થતી. ઠાકુર
કે દેવનું કામ ખીજના હાથથી કરાવવાનો રિવાજ ન હોતો, અને
કરાવે તો મનને પસંદ પડે તેવું પવિત્ર થતું નહોતું.

પ્રભાની ઉમ્મર સોળ વર્ષની હતી. એટલે કિશોર યૌવનના
સુખમય સંધિસ્થળમાં તે પરમ સૌન્દર્યવતી હતી. તેનું સુખવતું
સ્થાન વર્ણવું સરીર જાણે પ્રસ્ફુટિત સુગંધ ભર્યા વાસંતી કુસુમ
જેવું હતું કે વિદ્યાતાએ એક વિશેષ ધ્યાન આપીને તે સુરોળ,
સુમાર્જિત, અપૂર્વ, કાંતિમય શરીર બનાવ્યું છે.

હરપ્રસાદ પ્રભાને સારી રીતે ગાખતો હતો. તેનો એ રનેહ
પ્રભાના રૂપના આકર્ષણને લીધે નહોતો, યુથુને લીધે હતો.
સ્વામીની સેવા કરવામાં તે બહુ નિપૂણ હતી. સ્વામીના મુખને
રમે તેવા ખાણાદિ પદાર્થો બનાવવામાં તે સિદ્ધ હસ્તા હતી.
શરમથી સંકેત્યાતી લજ્જાવતી-શનમણીની લતા જેવી, મેઘથી
છવાંમેલા ચંદ્રમા જેવી, તે અર્ધા બુમલામાં મુખ છુપાવીને ચાર
તરફ બુમતી-ફરતી અને તે જોઈને હરપ્રસાદ ધણો સંતોષ
પામતો હતો.

હરપ્રસાદનું વાસલવન બે માળનું હતું. તેનો પિતા અવસ્થાપત્ર
બ્રાહ્મણ પંડિત હતો. ઉપર ત્રણ મોટા સયનખંડ અને ઠાકુરજીની
ઝોરડી હતી. નીચે ત્રણ ઝોરડામાં એક લંડારગૃહ, ખીજે જમવા
બેસવાનો ઝોરડો અને ત્રીજે ખાલી હતો. રસોડું સ્વતંત્ર માટીનું
બનાવેલું હતું. એક તરફ માથેને બાંધવાનું સ્થાન હતું અને બહાર
એક તરફ ચીમંડપ હતો.

પ્રભાવતી સ્નાન કરી દેવસેવાના કામમાં લામતી અને અક્ષી પાકશાળામાં પ્રવેશ કરતી. પ્રથમ કાકુરજી માટે રસોઇ બનાવતી; અને તે દેવપ્રસાદને જમતી વખતે એ ઉપયોગમાં લેતી. દેવેનું નૈવેદ્ય તૈયાર કર્યા પછી એ બીજી રસોઇ બનાવતી અને સ્વામીને જમવા આપતી. સ્વામી જમી રહ્યા પછી ચાકર, ખેડુત, દાસી વગેરેને પરિતોષરૂપે ભોજન કરાવી પોતે જમતી અને એ રીતે પાકશાળાના કામથી પરવારી કપડાં બદલાવી સાસુની સેવામાં ધ્યાન આપતી.

એ વખતે ધાન્યનાં ખેતરોથી સ્યામ, ફળ-જળથી પૂર્ણ સુવર્ણની આ બંગાળભૂમિ હાલના જોટલી ગરીબ શ્રીહીન થયેલી નહોતી. નવાબ શાયરતખાનું શાસન હતું. ચોખા બહુ સોંધા હતા. ચોખા સોંધા હોય તો સધળું ધાન્ય સોંધું હોય. પ્રત્યેક બંગાળીને ઘેર ઘી-દૂધની છૂટ હતી. દરેકને ત્યાં ગીશાળામાં બે ચાર ગાયો રહેતી. સાંધારણ ગૃહસ્થના ઘરમાં પણ ચાર પાંચ શેર દૂધ રહ્યા કરતું. તેમાંથી દહીં, માખણ, ઘી વગેરે બનતું. તાળ દૂધ અને ઘીને લીધેજ તે વખતે બંગાળીઓ કાંતિ-લાવણ્યમય દેહ લઈને વિચરણ કરતા. તે વખતે વિશ્વાસ નહોતા. ફેશન નહોતી. અને વિવિધ નામ-વાળાં સુવર્ણનાં આભૂષણોનો ચક્રચકાટ નહોતો. સહૃદયતા, આત્મિયતા, કુટુંબવત્સલતા, પરોપકારપરાયણતા, સરળતા, સાદુતા, દેવ બાહ્યજીને વિષે ભક્તિ અને ધર્મમાં અનુરાગ વગેરે હતાં. હાય, માતા ! બંગાળી ! એ વખતની તારી તે ગૌરવની બાબતો છાંડીને ક્યા પારે તું આજ આ કંગાલ દશાએ આવી પહોંચી છે ?

સંખ્યાકાળે ગૃહિણી બંગાળીમાં ખેસીને માળા ફેરવતી હતી. મોટે દર નવી વહુ પ્રભાવતી ખેડી હતી. ગૃહિણી માળામાં મન

રાખી શકતી નહોતી. દીર્ઘકાળથી પુત્રદર્શનના અભાવને લીધે તેનું ચિત્ત બ્યથ થઇ રહ્યું હતું. બણીવારે તે બોલી:-“ વહુ ! સંતાનની માતા થવામાં જોટલું સુખ છે. તેટલું દુઃખ પણ છે. મારે કંઈ પાંચ દશ નથી. આ એકજ માત્ર અધકાશમય ગૃહમાં પ્રતીપ છે. લગભગ એક મહીનો થયો. મારા પુત્રના કાંઈજ સમાચાર નથી ! ”

અરુકુટ સ્વરે પ્રભાવતી બોલી:-“ માતા ઈશ્વરજી આપણો બેલી છે. આજે નારાયણને નેવેલ ધરાવ્યું છે. કંઈ ભય નથી ! ”

એકાએક એ વખતે ઘરમાં પ્રવેશ કરી હરપ્રસાદે મધુર અવાજે કહ્યું:-“ માતા ! ”

આ રોહિણી સંજોરે બહાર દિવસથી સાંભળ્યું નહોતું. માથા અસ્તકે ચાલી ઉભી થઈ તે કબી થઇ. પુત્રને જોતાં જપ-તપ સૂલી જવાયાં, એક ક્ષણે ઉપાસના આપતાં તે બોલી “ ભાઈ તારી શુદ્ધિ કેવા પ્રસન્ન છે ? આટલા ગંધા દિવસ રહેવાય ? ”

માતાના ચરણમાં નમીને હરપ્રસાદે બોલ્યો- “ એક અણ-ધારી આદતમાં પડી જવાથી આટલો વિચળ થયો છે. એ આદતની વાત બણી બાપણુ છે ! લગભગ આ વખતે મારું રક્ષણ કર્યું છે, હું તમને પછી એ સઘળી હકીકત કહીશ. તમારા માટે હું એક વસ્તુ લાવ્યો છું માતા ! ”

“ કંઈ વસ્તુ ? ”

“ તમારી પુરાતન દાસી ! ”

રત્નમયી ધરના દાર પાછળ ઉભી હતી. હરપ્રસાદે તેને એ દે-કાણે રહેવાનું કહ્યું હતું. હરપ્રસાદની વાત સાંભળી રત્નમયીએ અવ-

શું કિંતુએ, બય-સ'કાચપૂર્ણુ' મુખે, બય-સ'કાચપૂર્ણુ' હૃદયે સામુ-
ચરણની રજા માથે ચડાવી તેને નમન કર્યું.

મોઢા ઉપરનો ધુમટા એ સમયે અર્ધા ખુલ્લો થઇ ગયો હતો
ગૃહિણીએ તેની તરફ દષ્ટિ કરી; પણ કાંઈ ખોલી નહિ. તે ઉ-
ચ્ચભાવની હતી. શ્રીમંતની છોકરી આ રત્નમયીએ પોતાના પુત્ર
અપમાન કર્યું છે; એ ખીના તેના હૃદયમાં નવા લાવથી જગમગ
થઈ. તેણે મોટીવહુને 'ગિરાયુમતી થા' એવા આશીર્વાદ આપ્યો
પણ પુત્રને ક્રોધપૂર્વક કહ્યું—“આ કમલસોચનરાયની કન્યાદે ? એ
આપણે ઘેર પુનઃ શામાટે લાવ્યો પ્રસાદ ?”

“તમારી સેવા કરશે માતા !”

“મારી સેવા માટે સેવકાની ઉણપ નથી. હું એનું મોઢું જો-
ઈ ચૂકતી નથી. એક દિવસ પુત્રવંદુ કરીને હું તેને ઘરમાં લાવી હત
માટે તે ખુશીથી અહીં રહે; પણ તેનાથી હું ઘર ચલાવીશું ના
જે મારા પુત્રનું અપમાન કરે તેનું આ ઘરમાં રથાન રહેજું નહિ !

“હરપ્રસાદ કાંઈ બાલ્યો નહિ. તે ત્યાંથી આવ્યો ગયો.” ગૃહિણી
કરીને માળા લઈ જપવા બેઠી. તેણે રત્નમયીને હાથની આંગળી-
દસિરાથી આગો કરી કે ‘રસોડામાં જા’ પણ તે ત્યાંથી જઈ ના
અનુમતિ નેત્રે સાસુના ચરણ પકડી બેઠી.—“માતા ! પુત્રીએ
મધિની હાથ તો શું માતા તેને ક્ષમા ન કરે ? એક દિવસ અન્ન
નતાથી મેં જે પાપ કર્યું હતું; તેનું પ્રાર્થિત આટલા બધા દિવ
કર્યું છે; તોપણ શું મને માફી નહિ મળે ?—માતા ! અત્યારે
બીજારણુ થઈને તારી તરફ તમારે બારણું આવી પું. મારો જ
આલ્યો ગયો છે. હવે ત્યાગ ન કરશો માતા !”

રત્નમયીના મોઢા ઉપરનું આવરણ એ વખતે એકાએક દૂર થઇ ગયું ગદિછીએ જોયું તો પરિત્યાગ કરેલી વહનું રૂપ રાજરા-હીના જેવું દેખાયું. માળામાંથી તેનું ચિત્ત ઉખરી રત્નમયીના મુખ તરફ ગયું. આંખમાં આંસુ વેંદ તેનામાં કાંઈક દયા ઉદ્ભવી.

પ્રભાવતી આરણ્ય પાસે ઉભી રહીને રત્નમયીની અપૂર્વ ક્રાંતિ જોઇ રહી હતી. તે મનમાં ને મનમાં બોલી;—“ સપત્ની—શોક રૂપવતી જણાય છે ! ”

રત્નમયીના અપૂર્વ સૌન્દર્યથી તેમજ તેની આંખમાં આંસુ બેવાથી ગદિછીનું હૃદય કાંઈક પીગળ્યું હતું. એટલે તેણે પ્રભાને બોલાવી કહ્યું—“ નથી વહુ ! આને ઉપર લઈ જા. એના સંબંધમાં હું પાછળથી વિચાર કરીશ. અત્યારે મને થીરીવાર ઇશ્વરનું નામ—સ્મરણ કરવા દે. ”

હરપ્રસાદે એ સંવળું જાળ્યા પછી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું—“ હરિ, હરિ, બચી ગયા ! ”

રત્નમયીનો હાથ પકડી પ્રભા, તેને ઉપર લઇ ગઈ. જાણે મમતાએ રનેહનો હાથ પકડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. ઉત્તર દીપશિખા પાસે જાણે તેજોમય વિદ્યુત ચમકતી હોય એમ જણાતું હતું.

(૯) પ્રભાનું પ્રભુત્વ.

રત્નમયીનો તે સારો કે નરસો દિવસ પસાર થઇ ગયો. પોતાની શોકમય પ્રભાવતીનો એક જહેનના કરતાં અધિક રનેહ મળવાથી તે દિવસ સારો અને સ્વાસ્થ્યનો અનાદર મળવાથી નરસો. હાની—લાજનો સાધારણ વિચાર કરતાં તે સમજી કે છેક તુકસાન થયું નથી. માળો,

માર, તિરસ્કાર વગેરે સહન કરી રવામીના ઘરમાં પડ્યા રહેવાથી અપનો સમય કોઈ વખતે આવશે અને સાસુની કૃપા મેળવાશે એમ તેણે ખાતું.

હાલના સમયની છોકરી હોત તો આવો તિરસ્કાર અને અપમાન વેડવાને બદલે તે વિપ્રાપ્ત કરત અથવા કેસીસીતમાં કપડું ખોળી બગાડી નાંખત; કિન્તુ આપણે જસો વરસ પહેલાંના બંગાળાની વાત કરીએ છીએ. તે વખતની બંગાળાની કન્યાઓમાં સહનશીલતાનો એક મોંઝો સદગુણ હતો અને સામાન્ય બાળકમાં આપણાં જેવું ભયંકર નિંદનીય પાપ પુણ્યમય બંગસંસારમાં પ્રવેશ થતા પામ્યું નહોતું.

રૂપના ગૌરવથી ગર્વિષ્ટા રત્નમયા અત્યારે હવે જમીનદારની કન્યા રત્નમયી નથી. તેના પાપના પ્રાચલિત સાથે દિવ્ય જ્ઞાન ઉલ્લસ્યું છે. તે જેટલા પ્રમાણમાં અભિમાની અને અસહિષ્ણુ હતી; તેના પ્રમાણમાં અત્યારે કાંઈ નથી, તે હવે સમજી છે કે જે હિન્દુ નારીની સહિષ્ણુતા પૃથ્વીના જેટલી નથી; તે એક પશુ તુલ્ય છે; આથી તે અનુરાગ, વિરાગ સમજી બોલ્યાઆલ્યા વિના સહન કરવા લાગી. તે મનમાં પ્રિયારત્ની હતી કે;—“દશાની દાસી બનીને સ્ત્રીઓને ધણું ધણું રહેવું પડે છે. પ્રકૃતિના ક્રમમાં જેમ વર્ષા અને વસંત છે, તેમ હિન્દુઓમાં વિરાગ, અનુરાગ, અનાદર, રતેહ બધું જ છે. જે સહન કરે છે તેને જ પરિણામે જીવ છે, નારીનાં એ શ્રેષ્ઠ ગુણ સહિષ્ણુતાના લાભથી હું ફરીને સાસુની પાસે આદર મેળવીશ. ફરીને એજ સંસારની હું પ્રાપ્તિ મુદ્ધિથી ચઢશ.”

માણસને જો કોઈ અસાધ્યું અવસાન ન મળે તો તે કદીયજી

વી શકે નહિ. બાળક જેમ રમકડું લઈ ખેલ્યા કરે છે તેમ માણ-
પણુ આશાને રમકડું બાળી દુઃખ કપટ બધું મૌનમુખે સહન કરે
રત્નમયી આટલા દિવસ નીરાશાનીજ ઉપાસના કરતી આવી છે;
નતુ હવે આશા કરવાનું શીખી છે. અત્યારે તે ગંભીર અધિકાર-
પ્રકાશ જેવા પામી છે છતાં તે આશામાં એક પ્રધાન સમસ્યા
તે શોક્ય પ્રભાવતી હતી. પ્રભાનું સરલતામંડિત મુખ જોઈ તેના
નમાં ધણીએક પ્રીતિ જન્મી છે પ્રભાના હૃદયના નિષ્કપટ વ્યવહાર-
થી, તેના પ્રાણુપાથરતા સ્નેહભાવથી તે સમજી હતી કે પ્રભાનું હૃદય
જુદું ઉદાર છે. સપત્નીના સમાગમથી તે દેવરૂપિની પ્રભાવતી
રા પણ દુઃખિત બની ન હોતી ચિંતિત થઈ નહોતી. ઉલટી આ-
ગ્રીતા બની હતી તે વિચારતી હતી કે સ્વામી તેમના બન્નેનો છે
અમ્મો સ્વામી ઉપર એક સરખો હક છે. રત્નમયીનો સ્વામી ઉપર
કે સરખો હક છે. રત્નમયીએ સ્વામી ઉપર પ્રથમ અધિકાર મેળવ્યો
જો તે તેના સ્વામીનો ભાગ પોતાને આપીને ઉદ્દેગ વિના રહી
કે છે. તો પોતે પણ તેમ શા માટે ન સહી શકે ?

અમારા આ વિશ્લેષણ કરતાં પ્રભા અને રત્નમયીના કથોપ-
ખાની પાકકા એ પ્રભા ચરિત્રનો વધારે સારો પરિચય પામી
કશે. બીજા દિવસની મોડી રાતે ઉભય એક એકાંત આરડામાં ખેસી
જે વાતચીત કરતાં હતાં તેનો કેટલોક ભાગ અમે પાકકાને સંભ-
વવાની ધમ્મજા કરીએ છીએ.

હરખંસાદ રત્નમયીના પુનરાગમન પહેલાં જ્યારે મુસાફરીમાંથી
છો આવતો, ત્યારે પ્રભાવતીજ તેના શયનખંડને પ્રકાશિત કરતી
તી; કિન્તુ રત્નમયી જે દિવસ પ્રથમ અહીં આવી તે દિવસ બહા-

રત્ની મેડીના બીજા એક ભાગમાં તેણે શયન કર્યું. એક પત્નીને ખુશી કરવાથી બીજાનું મન દુભાશે એમ ધારી વિવેકી બુદ્ધિમાન હરપ્રસાદે બહારના ખંડમાં તે દિવસે શયન કર્યું હતું. તેની માતાએ બ્યારે પૂછ્યું “તું તારા ઓરડામાં ન સુતાં બહાર શા માટે સુતો છે ?” ત્યારે હરપ્રસાદે બોલ્યો—“બાણો છા કે રાત્રે ધણીવાર સુધી શાસ્ત્રા લોચના કરવી એ મારો ચિરમ્બ્યાસ છે. એ સ્ત્રીઓ જેના ધરમાં હોય તેને શાસ્ત્રાભ્યાસમાં વ્યાઘાત આવે છે.”

હરપ્રસાદની માતા રોપપરાયણા હોવા છતાં બુદ્ધિમતી હતી ! તે એ સામાન્ય ઉત્તરમાં પુત્રની વિવેકપરાયણતાનો પરિચય પામી. તે વેળા મોટી વહુ રત્નમયીની ઉપર તેને એક પ્રકારની સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ. તે આટલા દિવસ બાઈ નહોતી એ બુદ્ધાત્મક છે પ્રભાવતી જે ઓરડામાં સુતી હતી તે ઓરડો રત્નનો હતો. હરપ્રસાદ એકને છોડી બીજાને આદર કરી તે ઓરડામાં સુતો નહિ, એ યોગ્ય કર્યું. ગૃહિણી એ માટે પુત્રના બ્યવહારથી વિરક્ત ન થતાં ધણી ખુશી થઈ. તે એ સંબંધમાં બીજા કાંઈ સત બોલી નહિ.

બ્યારે રત્નમયીએ સાંભળ્યું કે હરપ્રસાદ ધર્મસંકટમાં પડવાથી બીજા ખંડમાં સુતો છે, ત્યારે તે સ્વામી ઉપર બહુ ઉદાસ થઈ તેની એ ઉદાસિનતા પોતાને માટે નહોતી; પણ પ્રભાને માટે હતી. ધરમાં તેનું એ વખતે કાંઈ શાસન નહોતું. હરપ્રસાદે સ્વેચ્છાથી આ ગોડવણ કરી હતી, તેમાં ફેરફાર કરવાની તેનામાં તાકાત નહોતી.

રાતના દશેક વાગ્યા હતા. કુદરત અંધકારથી આસ્ર હતી; છતાં હરપ્રસાદના શયનખંડમાં દીવો બળતો હતો. તે ઉજવળ પ્રદીપશિખાનો પ્રકાશ વિપ્રુત પ્રભા જેવી રત્નમયીના મોઢા ઉપર પડતો.

હતો. પ્રભાવતી તેની સામે બેસીને એ રૂપજ્યોતિ જોઈ રહી હતી.

રત્નમયી પણ પ્રભાના મોઢા તરફ ઝીણી દૃષ્ટિએ કાંઈક જોયા કરતી હતી. દીવાલ ઉપરના ઉન્નત અરિસામાં તથા સ્વચ્છ પાણીમાં ઘણીએ વાર રત્નમયીએ પોતાનું મુંદર સ્વરૂપ જોયું હતું; પરંતુ પ્રભાના મુખ તરફ જોઈને તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે તેના સરલતા ભર્યા મુખ ઉપર એવી જ્યોતિ છે, એવું સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય છે કે જે પોતાનામાં નથી; તે આદર પૂર્વક પ્રભાનું મુખ પકડીને બોલી—
“મારા મોઢા તરફ એકી ટકે જોઈને તું શું વિચાર કરે છે પ્રભા?”

પ્રભા તેના તાંબુજરજિત ઓઞક ઉપર સરલ હાસ્ય ભરેરી વિકસાવીને બોલી:—“જહેન ! તારા આ રૂપનો વિચાર કરે છું—મેં જ્યારથી તને જોઈ છે ત્યારથી મનમાં ને મનમાં વિચાર કરે છું કે—”

પ્રભા આગળ કહેવા જતી હતી, પણ હૃદયમાંથી વિચાર હોઠ આગળ આવી અટકી ગયા.

પરંતુ રત્નમયી વાતને ઉઠાવવા દે તેવી ન હોતી. તે બોલી—
“શું વિચાર કરે છે પ્રભા ?”

પ્રભાને જવાબ આપ્યા વિના હવે ચાલે તેમ નહોતું. તેણે કહ્યું—“તું આવી સુંદરી, વળા તારી વાણી આવી મીઠા છતાં સવામી મારા જેવી કુરૂપાને કેમ પરગ્યા એ મારાથી સમજતું નથી.”

રત્નમયી હસતી હસતી બોલી—“તું એ હકીકત એક વખત સ્વામીનેજ પૂછી લેજે. મારા કરતાં તેનો તેઓ વધારે સારો જવાબ આપશે. પ્રભા ! તને એક વાત પૂછું છું. મારી આગળ છપાવીશ તો મહિને ?”

“ શા માટે છૂપાવું બહેન ? ”

“ ત્યારે શું તું સ્વામીને ચાહે છે ? ”

“ ચ્હાવું કેને કહેવાય તે હું બરાબર જાણતી નથી; છતાં એટલું કહું છું કે જ્યારે તેઓ મારી સમીપે હોય છે, ત્યારે મને બહુ આનંદ થાય છે. તેઓ બહારગામ જાય છે; ત્યારે મને મમતું નથી અને રડી જવાય છે. તેઓ આદર કરે છે; છતાં હું અભિમાન કરતી નથી. તેઓ તિરસ્કાર કરે છે ત્યારે તેને આદર તું બીજું કોઈ સ્વરૂપ સમજું છું. અને મનમાં કાંઈ આણતી નથી. ”

“ તો પછી તું આટલી બધી સુખી શાથી છે ? ”

“ તેમની સેવામાં મારું સુખ છે. તેમના ઘરના દાસીના કામમાં પણ મને રાણીપણાનું જ્ઞાન થાય છે. એમને કાંઈ દુઃખ થાય, ત્યારે મને બહુ રડવું આવે છે, હું નારાજ્ય આગળ વિનંતિ કરીને કહું છું કે:—“ હે પ્રભુ ! એમને સુખમાં મૂકજો, નિરાગ મનથી એમને જે પીડા એમને થવાની હોય તે બધી મને આપજો. ”

“ બહેન તું એક આદર્શ પત્ની છે. મારામાં સૌન્દર્ય છે, પણ સદ્ગુણ નથી, સમજણ છે, પણ વિવેક નથી. ભાવસા છે, પણ આત્મત્યાગ નથી. તું મનમાં મારું લગાડીશ નહિ. મારા જેવું સૌન્દર્ય તારામાં નથી એમ તું કહે છે; પણ સ્ત્રીઓને જે સદ્ગુણોની જરૂર છે, તે સદ્ગુણો તારામાં છે. વળી એક વાત તને પૂછવી છે. ”

“ કંઈ વાત ? ”

“ તારો સ્વામી હું પડવી જેવા આવી છું મારા ઉપર તું

આટલી બધી લાગણી શા માટે રાખે છે ? આટલો બધો પ્રેમ શા માટે કરે છે ? ”

પ્રભાવતીએ મૃદુ હાસ્ય કરી કહ્યું—“ તારા ઉપર હું અસુધા શા માટે કરું ? અનેક માણસો અનેક કામનાઓ વડે પરમેશ્વરની સેવા પૂજા કરે છે; તેઓ શું પરસ્પર ઇર્ષ્યા કરે છે બહેન ? તારી કામના લઈને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું સ્વામીની સેવા કર. સ્વામિ સોહાગિની થા. તારો અભિષ્ટ મનોરથ તું તારા દેવની પાસેથી માગી લે. મારામાં એવી શક્તિ નહોતી તો હું એને અર્થે શા માટે દુઃખ કરું ? ”

રત્નમયી મનમાં ને મનમાં બોલી—“ આ પ્રભા મનુષ્યરૂપે ખરેખરી દેવી છે. તેના જોટલું ઉચ્ચ હૃદય સ્ત્રીઓમાં મેં કદી ક્યાંય પણ જોયું નથી. ” રત્નમયીએ આવેગમાં પ્રભાવતીના મોઢા ઉપર વ્હાલ કર્યું. તેને જાતી સાથે ચાંપીને એ બોલી—“ આવ પ્રભા ! આજે આપણે આ નારાયણ વિનાના ખાલી મંદિરમાં હૃદયે હૃદય જડી સુખ સ્વપ્નમાં રાત્રી પૂર્ણ કરીએ. ”

તે રાત બન્નેએ એવાજ વિચારોમાં પૂરી કરી. ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં એક નવી ઘટના ઉપસ્થિત થઈ. પ્રભા અને રત્નમયીની વાત છોડી દઈ આપણે એ અપૂર્વ ઘટનાની વાત હવે ચલાવીશું.

(૧૦) અગત્ય.

હવે પ્રભા પરાક્રમમાં શય્યાનો સ્થાન કર્યો છે. પ્રભાત કૃત્ય આટલી તે એના બહારના ખંડમાં ખેસી સાંખ્ય સૂત્રની આલોચના કરે છે. એ વખતે એક પાડોશીએ ઉર્ધ્વશ્વાસે દોડી આવી ખબર આપ્યા—“ પ્રસાદલાઈ ! સર્વનાશ થયો. નવાળની ફોજ આપના ઘર તરફ આવે છે. ”

વાત સાંભળી હરપ્રસાદ આશ્ચર્ય ચક્રિત થઇ ઉઠ્યો. તે એક બ્રાહ્મણ પંડિત હતો. તેને ઘેર નવાખની ફોજ શા સાડે આવે ? હરપ્રસાદ પોથી બંધ કરી તરતજ ઉડીને ઉભો થયો.

એ વખતે બે સિપાઇઓએ તેના ધરના આંગણમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં એક જણ દિન-દુરધાની હતો અને બીજો બંગાળી હતો. એ વખતે બંગાળીઓ આવા અશક્ત નહોતા. અનેક બંગાળીઓ નવાખ અને બ્રાહ્મણની ફોજમાં સૈનિકા તરીકે તેમજ સેનાપતિ તરીકે કામ કરતા હતા.

બંગાળી સિપાઇએ જોયું કે તેની સંમુખ એક ખુલા માથાનો, કાંચન લાંબિત દેહવાળો, તેજઃ પુંજ બ્રાહ્મણ પંડિત ઉભો છે, તે મૂર્તિ જોતાંજ મનમાં એકવાર લક્ષિત ભાવ પેદા થાય. સિપાઇ તેને પ્રણામ કરી બોલ્યો:—“ પ્રભુ ! આપનું નામ શું હરપ્રસાદ ભદ્રાચાર્ય ? ”

હરપ્રસાદ સિપાઇનો આવો વિનયન પ્રભાવ જોઈ કાંઈક ધૈર્ય પામ્યો. તેણે કહ્યું:—“ હા, મારું નામજ હરપ્રસાદ ભદ્રાચાર્ય; કિન્તુ તમારે અહીં આવવાનું પ્રયોજન શું છે ? ”

“ આપના નામનો એક સમન્સ—ફકો છે. ”

“ તમે નવાખના દરબારમાંથી આવ્યા છો ? ”

“ ના, અમે સત્ત્રામ સરકારના ફોજદાર સાહેબના દરબારમાંથી આવ્યા છીએ. આજ મધ્યાહને ફોજદાર સાહેબનો દરબાર થશે. એ દરબારમાં આપને આપનાં જી સહિત હાજર થવું પડશે. ”

વાત સાંભળતાંજ હરપ્રસાદ કંપી ઉઠ્યો. ફોજદારના દરબારમાં તેને શા માટે એકાએક બોલાવ્યો હશે ? પત્નીને સાથે લઈ

તે જલું એ કંઈ ઓછું જોખમ ભરેલું નથી; કારણ કે તે થણું
યાનક રચાન છે. નથી સમજતું કે અદૃશમાં આ વખતે કાંઈક
વી વિપત્તિ આવવાની હશે !

હરમસાદને આવો ચિંતાતુર જોઈને સિપાઈ બોલ્યો:—“ આ
કો ખંભાળીમાં લખેલો છે. અને તે આપના નામનો છે. ”

હરમસાદ તે લઈને વાંચવા લાગ્યો:—તેમાં સખ્યું હતું:—“ મુખે-
રના મહા માન્ય ફોજદાર મીર અલીખાં સાહેબ સત્તરામમાં એક
રખાર ભરવાના છે. એ દરખારમાં તેમાંતરની હદના દસ્યુ ભેર-
નાંદનો ન્યાય થશે. તમને જણાવવાનું કે ફોજદારના આમિલદાર,
મલ્લોચનરાય ચૌધરીની કુલજતાથી એ દુષ્ટ હુંદારો પકડાયો છે.
મા હુંદારાને પકડવાના કામમાં કમલ લોચનરાયના જમાઈ તમે-
રમસાદ ભટ્ટાચાર્ય તથા તમારી પત્ની રત્નમયી મુખ્ય સાક્ષી રહે-
શા. તમને આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. તમે સરકારના સાક્ષી રહે-
શો. ફોજદાર સાહેબના હુકમનો અમલ કરશો. પરદાનશીનના,
થોપયુક્ત સંમાનના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરી તમારા પત્નીની સાક્ષી
રાશો. ”

દેશના માલિક—દંડ મુંડના કર્તા ફોજદારના હુકમને અમલ
રવાની ક્ષમતા કાઈનામાં નહોતી. તે વખતે ફોજદારની સત્તા હાલના
ભાગીય શાસન કર્તા કરતા વધારે હતી. હરમસાદને આવેલું
ખાણ વાંચ્યા પછી કંઈક શાંતિ થઈ. વિશેષે કરીને તે દરખારમાં
નમીનીનો પિતા આવવાનો છે, તેથી ભયનું કારણ કાંઈજ નથી.

હરમસાદે સિપાઈને ખેસવાનું આસન આપ્યું. ઘરમાં આવતાં
હેલાં સિપાઈઓએ પોતાના ઘોડાઓ, એક ઝાડની ડાળી સાથે

ખાંધ્યા હતા. એટલે તેઓ તે આસન ઉપર બેસી વિશ્રામ કરવા લાગ્યા.

હરપ્રસાદ જે ગામમાં વાસ કરતો હતો, તે ગામથી સપ્તગ્રામ માત્ર ત્રણ કોસ દૂર હતું. ગામમાં એક—એ પાલખી મળતી હતી. હરપ્રસાદ તરત આકરને પાલખી લાવવાનો આદેશ કરી અંદરના ભાગમાં ગયો.

એ વખતે રત્નમયી અને પ્રભાવતી ત્રાડમાં કપડાં ધોવા ગયાં હતાં. હરપ્રસાદના ધરના બગીચામાં વિવિધ પ્રકારના ફૂલ ખાતે હતાં. અને ઉદ્યાનની મધ્યમાં કાક્યક્ષુ ન્યાયે નિર્મળ જળથી ભરેલ એક તક્ષવ હતું. આ સ્વચ્છ જળાશયને તટે સમીપના એક વૃક્ષ નીચે રત્નમયી પ્રભાનો હાથ પકડી કહેતી હતી:—“ બહેન ! તું કાંઈ જાદુ મંત્ર જાણુતી હોય એમ લાગે છે. મારા પતિને તે તારે વશ કર્યા છે. વળી મારી દશા પણ એવી કરી છે કે તને છોડવાની મને ઇચ્છા થતી નથી. બોલ, પ્રભા ! કયો મંત્ર જાણવાથી સ્વામીને વશ કરાય ? ”

બંનેની વચ્ચે આવીજ મતલબની બીજી ધર એક વાતો થાત; પરંતુ તેમાં એકાએક વિઘ્ન આવ્યું. ધરનું કામકાજ કરનારી દાસીએ આવી બપોર આપ્યા કે:—“ તમે બંને જલદી ઘરમાં જાઓ. માંજ તમને બોલાવે છે. ”

બંને ત્વરિત પગલે ઘરમાં ગયાં. જોયું તો હરપ્રસાદ તેની જળની પાસે નિવિષ્ટ ચિત્તે કથોપકથન કરે છે. તે બંનેએ ઉપર જઈ કપડાં બદલાવવા માટે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. ક્ષણેક પછી હરપ્રસાદ એજ ઓરડામાં દાખલ થઈ બોલ્યો—“ રત્નમયી ! નવાપના દરબારમાંથી સદેશો આવ્યો છે. ”

રત્નમયા એકાએક ચક્રિત થઇ બોલી—“ શેનો સંદેશ ? ”

“ આજ ભેરવાનંદનો વિચાર થશે. તું અને હું એની વિરૂદ્ધમાં પ્રધાન સાક્ષી છીએ. ફાળદાર સાહેબનો મધ્યાહ્ન પહેલાં આપણને સમગ્રામમાં હાજર થવાનો આદેશ છે. તેમના સિંપાઇઓ બહાર ખેંસી વિશ્રામ કરે છે. પાલખી લાવવા મેં નોકર મોકલેલ છે. તું જલદી તૈયાર થા. ”

હરપ્રસાદ તે ઓરડામાંથી બહાર ગયો. રત્નમયા નીચે આવી તેની સાસુ જે ઓરડામાં બેઠી હતી; તે ઓરડામાં ગઇ ને સાસુના ચરણમાં નમી બોલી—“ માતા ! આશીર્વાદ આપો. અમે મોટી વિપદના મોઢામાં જલ્મએ છીએ. ”

માતા પ્રસન્નમુખે બોલી—“ જે આપણા ઘરમાં નારાયણ હોય અને તેમની સેવા આપણે આજ સુધી ભક્તિપૂર્વક કરી હોય તો તમને કોઈપણ વનતની વિપદ ન થાઓ. ”

રત્નમયા સાસુની પદ્ધતી લઈ પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરવા લાગી, એ વખતે સાસુ બોલી—“ મોટી વહુ ! ”

“ રત્નમયા પાછી ફરી ઉભી રહીને બોલી—“ કેમ માતા ? ”

“ સાંભળ્યું છે કે દરબારમાં તારા પિતા હાજર થશે. દરબાર સંબંધી કામ પૂરું થયા પછી તું તારા બાપને ઘેરજ જાવો. આહી આવવાનું પ્રયોજન નથી. ”

વાત સાંભળી રત્નમયા ચક્રિત થઇ ઉઠી. તે મનમાં વિચારવા લાગી—“ સાસુજીનું અંતઃકરણ છેક પાપાણનું છે ! આટલું કયું-પણે પડી મારી જાગી, રડી, હીનતાનો સ્વીકાર કર્યો; છતાં તેમનું વજ્જ

જેવું કઠોર હૃદય કામળ થયું નહિ. તો પછી સુખની આશા ક્યાં રાખવી ?” તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે દલતા સાથે અશ્રધારા લુછી નાંખી ઉપર ચાલી ગઈ અને સાશ્રુનયને પ્રભાવતીને આલિંગન કરી બોલી—“ જુદેન ! તારા નેમનું સ્મરણ આ જીવનમાં હું કદી પણ બૂલીશ નહિ, મને રજા આપ જુદેન !” આટલું કહી તે ઘણા વખત સુધી રડતી રહી.

પ્રભાવતી પોતાના પાલવના છેડાથી રત્નમયીની વિશ્લેષણ આંખો લુછતી લુછતી કહેવા લાગી—“ જુદેન સાસુજીએ જે હમણાં તને કહ્યું તે મેં અશ્વરસઃ સાંભળ્યું છે. તેઓ હવે વૃદ્ધ થયાં છે. તેમના બોલવાનું કાંઈ એક સરખું ધોરણ નથી; મને પણ આવી રીતે ઘણું કહે છે; છતાં હું એ વાત મનમાં લાવતી નથી. જુદેન ! આ તારૂં જીવન છે, તું પુનઃ જરૂર આવજો. હું દારી જતી તારી પદસેવા કરીશ ને તું રાણીરૂપે આ ઘરમાં રાજ્ય કરજો.”

રત્નમયી પ્રભાની આ પ્રભુતાભરી વાતનો કાંઈપણ જવાબ આપી શકી નહિ. તે તેને નજીક લાવી રડવા લાગી. આ અશ્રુએ ભાષાનું કામ કરી પ્રભાને સમજાવ્યું કે તેની ઉપર તે ઘણું વંદાલ રાખે છે.

હરપ્રસાદ એકાએક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ અપૂર્વ દશ્ય જોઈ તેની આંખમાં પણ આંસુ આવ્યાં. એક રાતની અંદર સપત્નીઓમાં આટલો બધો સ્નેહભાવ ? શું પાતે ઉભાગ દેવદુર્લભ રત્નો મેળવી શક્યો છે ? તેણે કહ્યું—“ રત્નમયી ! પાલખી આવી ગઈ છે, માટે ચાલ.”

કાંઈપણ બોલ્યા વિના રત્નમયીએ તે આરડાનો લાગ કર્યો અને

નારાયણના મંદિરમાં જઈ તેમને નમન કર્યું. પછી સાસુની પદ્મલ્લી માથે ચઢાવી તે પાલખીમાં બેઠી.

હરપ્રસાદ પણ એક ડોળામાં બેઠો. નવાખના સિપાઇઓની વચ્ચે તે પાલખી અને ડોળા ગામનો માર્ગ વટાવી બહાર નીકળી. માણસો હરપ્રસાદને નવાખના સિપાઇઓ સાથે જોઈ લયથી દૂર હટી જવા લાગ્યા.

જે સમયની આ વાત આપણે કરીએ છીએ, તે સમયે સત્ત્રામ વેપાર રોજગારનું એક મુખ્ય સ્થળ હતું. સરસ્વતિ નદી એ વખતે પણ સલિલસ્રોતની સંપત્તિથી વિભૂષિત હતી. સત્ત્રામ શહેર મોટી વસ્તીવાળું હતું. રસ્તા, ઘાટ બગ્ગર વગેરેની તેમાં પૂર્ણતા હતી. એ વખતે સમગ્ર બંગ દેશમાં એ શહેર મુખ્ય મનાતું હતું. વળી મોગલ સરકારની તેમાં મુખ્ય અદાલત હતી. એ વેબવ અને સંપત્તિથી પૂર્ણ સત્ત્રામના તાબામાં કેટલાક ગ્રાંતો પણ હતા.

નવાખના ઉપાલંબથી ફોજદાર એ હુંટારા ભેરવાનંદને પકડવાનો ઢણ દિવસથી પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. કિન્તુ હજી સુધી તેની એ કામના પૂર્ણ થઈ નહોતી. રત્નમયી જે સમયે ભેરવાનંદના હાથમાં સપડાઈ, તે સમયે તેની એક દાસીએ ત્યાંથી ન્હાસી જઈને ભેરવાનંદના ગુપ્તસ્થળની કમળલોચનને ખબર આપી હતી. અને કમળલોચને એ શુભ વર્તમાન આપવાના બદલામાં દાસીને એક સુવર્ણ મહોર ધનામ તરીકે આપી હતી.

કમળલોચનરાય ફોજદારનો પ્રધાન આમિલદાર હતો. બસો સિપાઇઓ હંમેશા તેની આજ્ઞાને આધીન રહેતા તેમાં પચાસ થોડે સવારો અને બાકીના પગે ચાલકારા હતા. ભેરવાનંદની ખાતમી

મળવાથી કમલલોચન મનમાં ઘણો ખુશ થયો. તેને જાણતો પકડાય તો દશ હજાર રૂપિયા રોકડા, પદ્મહિ એને ખીંજી દેનામ મળવાની આશા હતી. દારીના મોઢાની વાત સાંભળતાં તેની ખાતી થઈ કે મહા બળ્લવાન હુંટારાને પકડવાની અને દુઃખમાં સપડાએલી પોતાની કન્યા રત્નમયીનો ઉદ્ધાર કરવાની આ એક ઘણી સારામાં સારી તક છે. તત્કાળ પોતે અગ્રસર થઈ સો માણસો સાથે હજી હુંટારાઓને પકડવા ચાલ્યો. રસ્તો દેખાડનાર દારી હતી. કેવી સ્થિતિમાં તેણે ભેરવાનું દના મકાનને કળંગે ક્યું તેની હકીકત વાચકને અગાઉ વાંચી છે.

વ્યક્તિગતભાવે કમલલોચનને તેમાં વધારે મુસાબત પડી નહિ. કારણ કે તેનો જમાઈ હરપ્રસાદ સુરાની સાથે સૌને અશીર્વા આપી ચૂક્યો હતો અને એમ કરીને તેણે તેઓની મહેનતનો બચાવ કયો હતો. ભેરવનું દળ જે વ્યવસ્થિત હોત તો કમલલોચનને વધારે વિદગળા પડત અને હુંટારાને પકડવાને બદલે પોતે પકડાઈ જત.

હંસારતે સમયે કોળદારના દરબારમાં માણસોનો સારો જમાવ થયો હતો. કોળદાર મીરઅલીખાં ન્યાય કરવા બેઠો હતો. તેની બન્ને તરફ રાજ્યના મોગલ અમલદારો હતા. એક તરફ કમલલોચનરાય હતા તેની પાસે હરપ્રસાદ બેઠો હતો. પાસે એક ખીજો ખંડ હતો. તેમાં ઓઝલ સંપૂર્ણ સંચવાય એ રીતે રત્નમયી બેઠી હતી.

લોકો ભેરવને મોટો જાદુગર તથા કાષ્ઠી ન જાણતા તેવો માનતા હતા ગરીબ માણસો એને ઘણો વખાણતા હતા. શ્રીમંતો એને શત્રુ ગણી તેનો નિશ્ચય કરતા હતા; કારણ કે તે અનામીનો નાથ અને શ્રીમંતોનો શત્રુ હતો દરબારમાં એક તરફ સિંચાઈઓની

દેખરેખ નીચે કેદીની દયામાં લૈરવનાથ ઉભો હતો. ફોજદાર મીરઅલીખાં ઘાંટો પાડી બોલ્યો:—“હુંટારા લૈરવ ! આ મારા પ્રધાન અમલદાર કમલલોચનરાયની કન્યાને તેં જૂલમ કરી હુંટી હતી ? સાચે સાચું કહે—જે એ સત્ય બોલીશ તો ધણી ભયંકર સજા કરવામાં આવશે. લૈરવાનદે જોયું કે હરપ્રસાદ અને રત્નમયી તેના ગુન્હાના સાક્ષી તરીકે પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિત છે; તેથી તે મરતક નીચું રાખી સવળી વાતનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યો. રત્નમયીને કાંઈ સાક્ષી તરીકે બોલવું પડ્યું નહિ.

ફોજદારે ઘાંટો પાડી આજ્ઞા કરી—“તારા બેય હાથ કાપી નાંખવામાં આવશે. તારી સ્વતંત્રતા આજથી હાથ લેવામાં આવશે. અને તને જન્મકેદની સજા કરવામાં આવે છે.” આ ભયંકર શિક્ષા સાંભળતાં સૌનાં હૃદય કંપી ઉઠ્યાં; કારણ કે ફોજદાર મીરઅલીખાં એક સખત શાસનકર્તા ગણાતો હતો. તેનો આદેશ મિથ્યા થયો હોય એમ કદી કામએ જોયું નહોતું.

એકાએક એ સમયે ત્યાં બીજો એક વિલક્ષણ બનાવ બન્યો ! અવગુંડનવાળી રત્નમયી સહસા સભાની મધ્યમાં ઉપસ્થિત થઈ બોલી ઉઠી:—“જનાબ ! વસ્તવિક રીતે આ મુર્કદમાનું વાદીપણનું કામ મારું છે. હજુરના દરબાર આગળ મારી એક વિનંતી છે જનાબેઆલી ! લૈરવાનદે મને કેદમાં રાખી હતી છતાં મારી સાથે તેણે માનથી વર્તન ચલાવ્યું હતું. એણે ધાર્યું હોત તો મારી ઉપર જૂલમ ગુજારી શકત પણ તેણે કાંઈ અયોગ્ય પગલું ભર્યું નથી. એને કેદમાં ન નાંખશો, તેમજ અંગહીન ન બનાવશો. કૃપાકરી મારી આટલી વિનંતિઆનમાં લેશો, ફોજદાર સાહેબ !”

ઉત્તેજના અને ચાંચલ્યથી રત્નમયીનું અવગુહન સહસા થોડું ખસી ગયું. ઉજવળ અપ્સરા સમાન તેની ચુંદર કાંતિ ફેંજદારની દૃષ્ટિએ પડી. એ સૌન્દર્ય જોતાં તેના સરીરમાં વિદ્યુતનો એક તીવ્ર પ્રવાહ પ્રસરી ગયો. એ મનમાં બોલ્યો—“કેવું સુંદર રૂપ ! આ કમલલોચનરાયની કન્યા જેવી સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી મેં બીજી કદાચ પાળી નથી !”

તે રત્નમયીને સંબોધન કરીને બોલ્યો;—“ તમારી એક વાત કમ્બલ કરવાનું હું સ્વીકારું છું; પણ બીજી વાત કમ્બલ કરતો નથી. તમારી પ્રાર્થનાથી તેના હાથ કાપી નાંખવામાં નહિ આવે, કિન્તુ મળ અને રાત્ર્યની શાંતિના શત્રુરૂપ એ હુંદારાને આજીવન કારાગારમાં તો રાખવામાં આવશેજ. આ સંબંધમાં સરકાર તરફથી” જે દશ સદસ મુદ્રા પુરસ્કારરૂપે જાહેર થઈ છે, તે તમારા પિતાને ધનામ તરીકે આપવામાં આવશે અને તેમની પદોન્નતિ પણ કરવામાં આવશે.”

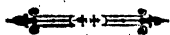
રત્નમયીએ આ પહેલાંજ પોતાના મોઢાનું અવગુહન વ્યવસ્થિત કર્યું હતું. ફેંજદારનો એ આદેશ સાંભળી તે એક સલામ કરી પોતાને રથાને ચાલી ગઈ. રત્નમયીની એ ઉદારતા અને ક્ષમા ગુણ જોઈને સભા સકળ વિરિમત થઈ તેને ધન્ય ધન્ય કહેવા લાગી અને હરખસાદે પણ વિચાર્યું કે જાણે તે દાંબિકા રત્નમયીની ચિતાભસ્મ-માંથી એક દેવી પ્રતિમા રત્નમયીનું રૂપ લઈને આ ધરા ઉપર વિચરણ કરે છે.

ફેંજદારની આગ્રાથી સભાનું કામ પૂર્ણ થયું. જનપૂર્ણ સભા ક્રમશઃ જનશૂન્ય થઈ પડી. ફેંજદારે તેના કર્મચારીઓને રજા

પાપી. તે દરબારગૃહમાં કોઇ રહ્યું નહિ—દેવળ. કમલલોચન, હર-
સાદ અને રત્નમયી રહ્યાં.

ફોજદાર મીર અલીખાં પ્રસન્ન મુખે કમલલોચનરાયને ઉદ્દે-
શિને બોલ્યો—“તમે ધન્ય છે ! કમલલોચનરાય, તમે આવી રૂપવતી
ન્યાના પિતા છે. આવું અપૂર્વ રૂપ મેં કદીપણ જોયું નહોતું.
માના શરીરના સૌન્દર્ય કરતાં મનનું સૌન્દર્ય અધિક છે. તમે હવે
પુખ્તેથી સિધાવો.”

ખીજું કોઇ ન બોલતાં ફોજદાર અતિ ચિંતાતુર મને, વિકળ
કુદરે દરબાર ગૃહનો ત્યાગ કરી ગયો.

(૧૧) મીરઅલીની મોહાંધતા.

ફિર્દોસી કાવ્યે કહ્યું છે કે:—“ સ્ત્રીઓનું રૂપ અને મદિરાનો
નેશો અતિ અનર્થ ઉપરિચિત કરે છે. રૂપ, તે નાણું દેવને સમતાન
પનાવે છે. મદિરાનો નેશો સહજમાં ઉતરી જાય છે; કિન્તુ રૂપનો
નેશો સહજમાં ઉતરતો નથી, બલકે દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતો
જાય છે.”

કવિની આ ઉક્તિ યથાર્થ છે. જગતમાં એનાં પ્રમાણો દુઃખ
જ નથી. તાજે દાખલો—આ ફોજદાર મીર અલીખાં.

દુર્દાનત હુંદારા બેરવાનંદનું દમન જો ન કરી શકાયું હોત
તો ફોજદારને માલિકમુલક સુબેદાર શાયસ્તખાંની આગળ લાંછિત
રહ્યું પડત. છતાં અસંભવિત ઉપાયથી તેને હરતમત કરી તે જોટલો
ખુશી ન થયો તેટલો કમલલોચનરાયની કન્યા રત્નમયીની ઉજવણ
તિતિ જોઇ ખુશી થયો.

ખંચાળ દેશનો એક વિભાગનો દંડમુકનો કર્તા ફાજદાર મીર અલીખા તેના પ્રકાશ-સમુજ્જવળ ઓરડામાં બેસી ગંભીર ચિંતામાં નિમગ્ન થઇ ગયો હતો. તેની પાસે કોઈ હતું નહિ. કેવળ તેની આગાની અપેક્ષા કરતો એક અનુચર દ્વાર પ્રાંતમાં બેઠો હતો. સામે રૂપાના પાત્રમાં રક્તાંશુદુલ્ય કાંતિવિશિષ્ટ, રૂપ તરંગ સમુજ્જવળ, ચિત્તને સંતોષ દેનારી, ગુલાબવાસિત જસરાઈ સુરા હતી. પ્રચૂર સક્ષિલપૂર્ણ સરોવરના જળમાં જેમ કાંઈ પદાર્થ નાખતા તેનું પાત્ર ચંચળ થઇ ઉઠે છે; તેમ મીરઅલીના હૃદયની સ્થિતિ: આજે બની રહી છે. તેમાં તરંગો ઉપર તરંગો ઉઠીને પુનઃ તેમાંજ વિલીન થઇ જાય છે.

મીર સાહેબ સ્વહસ્તે સામેના પાત્રમાંથી રક્તાંશુદ સુરાનો એક ખ્યાલો ભરી પી ગયો. ધીમે ધીમે નિશા જનમતાં તેણે જોયું કે અસંખ્ય દીવાઓના પ્રકાશથી સમુજ્જવળ તે ખંડ સ્વપ્ન રાત્ર્યમાં પરિણત થઇ ગયો છે. એ ખંડમાંના ગુલાબમાંથી જે મધુર સુગંધ બહાર આવે છે, તે મનને ઘણો આનંદ આપે છે. તરતનાં ખીલેલાં માલતી-પુખ્તોની માળાની સુગંધ જાણે મદિરાની વાસથી પૂર્ણ હોય એમ લાગે છે. તેના બંને કાનમાં છૂપાએલા ઇસ્તાંબુલનો સુગંધ ઘણો મિષ્ટ છે. તેનો એ નિર્જન વિશ્રામખંડ જાણે બિહિસ્તમાં પરિણત થઈ ગયો છે; કિન્તુ હાય ! એ બિહિસ્તની અધિષ્ઠાત્રી દેવીરૂપે કોઈ સુંદરી ત્યાં ઉપસ્થિત નથી !

મીર અલી મનમાં તે મનમાં વિચાર કરે છે:—“ કેવું સુંદર રૂપ તે રાયદુહિતાનું. આટલો સમય હું અભિમાન કરતો હતો કે મારા રાણીવાસમાં જે સર્વ શ્રેષ્ઠ સુંદરીઓ છે, તેજ ખુદાની દુનિ-

યામાં અત્યંત રૂપવતી રમણીઓ છે; કિન્તુ કમલલોચનરાયની એ પરમ રૂપવતી કન્યાને જોયા પછી મારો એ અહંકાર દૂર થઇ ગયો છે !

કાન સુધી લાંબાએલાં કેવાં સુંદર તે નલિન-નયન ! કેવી સુંદર તેની તે અપૂર્વ કાળી બ્રમર, કૃષ્ણ દેશરાશિ ! કેવી સુંદર વાંકડી બે.બુ. ! કેવી તે અપૂર્વ લાજ લય સંકુચિત અવનત દષ્ટિ ! કેવો મનોહર રક્ત રાગમય કુસુમકોમલ ગંડેશ ! કેવી મરાલગંજિત શુભ્ર લાંબી ગ્રીવા આવી સુંદર બીજી દોઢી હોય ! ? યા ખુદા ! મહેરબાન ! મને આ શું કર્યું પ્રભુ ! આ મોટા પ્રદેશનો હું દોષ દાર છું—મારા ચિત્તને આટલું શક્તિહીન શામાટે કર્યું પ્રભુ ! ?

કાજદાર સાહેબે ફરીથી શિરાઝીનું પાન કર્યું. રૂપનો નિશો વધારે થઇને તેના મસ્તકમાં પડેાંચી ગયો તે અસ્ફુટ સ્વરે બોલવા લાગ્યો:—“ કમલલોચનરાયે મને એક વખત કહ્યું હતું કે તેના જમાઇએ તેની કન્યાનો પરિત્યાગ કર્યો છે ! જો એ સાચું હોય તો આ સુંદરી શ્રેષ્ઠતાને મેળવતાં વધારે કષ્ટ થશે નહિ, એમ મને લાગે છે. મારી એક સામાન્ય ઇચ્છા અપૂર્ણ રહે તો હું પ્રત્ય મર્યાવી દઉં. તો પછી આવી મોટી ઇચ્છા કે જેને માટે મારાં આહારનિદ્રા, વિલાસ-વ્યસન, સંગીત, રાજકાર્ય પણ સારાં નથી લાગતાં, તે શું અપૂર્ણ રહેશે ? મારી અવ્યાહત સ્વાધીનશક્તિ ઉપર કલંક લાગશે ? ના, તે હું દોષ પણ રતે સહન કરી ચકીરા નહિ !

મીરઅલીએ આવા અણબુત વિચારોથી અધીરા બની, તેના નવારણને માટે શિરાઝીના એક પ્યાલાનું પાન કર્યું; કિન્તુ તેનાથી તેના હૃદયની જ્વાળા ઓછી થઇ નહિ. બહુ ઘૂંતશક્તિથી અગ્નિની

પેઠે વધારે મહાવેગ કરી ગઈ હતી. તે એ ઓરડામાં ફરતો ફરતો મનમાં મનમાં બેસવા લાગ્યો—“હાય ! હું કેવો મૂર્ખ ! મારી અવ્યાહત શક્તિમાંજ મને આટલો સંદેહ ! આ કમલલોચનરાયને મેં રદ આમિલદારનું પદ આપ્યું છે. તેને આશા આપી છે કે સત્વર અંતિમ રનાઈથી તેને ‘રાજા’ નો દલ્દલાળ આપવામાં આવશે. જ્યારે આટલી મહત્વવાની હું તેના ઉપર કરું છું, ત્યારે શું તે મારી સામાન્ય માગણી નહિ રવીકારે ? અને જો નહિ રવીકારે તો તેને હું સર્વનાશ કરી નાંખીશ ! કપટની જાળ વિસ્તારીને તેને ભેરવ લુંટારાની પેઠે કેદમાં નાંખીશ. એક દિવસ તેને રમ્તાનો બીમારી કરી દઈશ.

મીરબલીખાં તેના તે સુખસ્વપ્નનો ખ્યાલ સંપૂર્ણરૂપે ચરિતાર્થ કરી શક્યો નહિ, તેથી ઘણો બહાવરો ખની ગયો. ચિત્તને શાંત કરવા તેણે રક્તાંબુદ્ધ જેવી શિરાઝી સુ-દરીની સંવર્ધના કરવા માંડી. પછી ઘાટો પાડી બોલ્યો—“કાણુ છે ?”

એક અનુચર બરણા પાસે બેસી ઝાંકાં ખાતો હતો તે બિચારો ઘણું વખતથી ખુદાવિંદના કાંઈ કામની ફરમાયશ ન થવાથી આલસ્ય જડિત નેત્રે તંદ્રાસુખ ભોગવતો હતો. ફાજદાર સાહેબની હાંક સાંભળી તે ચમકી ઉઠ્યો અને આંખો લુછતો-ચોળતો ઓરડામાં દાખલ થઈ જમીનસુધી નીચોતમી એક સલામ કરી ઉભો રહ્યો.

ફાજદારે કહ્યું—“અત્યારે અહીં એક સિપાઇને હાજર થવાનું કહે. બહુ જરૂરી કામ છે.”

અનુચર એ વખતે સિપાઇને બોલાવવા ચાલ્યો. પાસે ઘણાએક સિપાઇઓ હતા; કિન્તુ તેમને કર્તવ્યબ્રષ્ટ કરવાની આજ્ઞા નહોતી, એજ મહેલની હદમાં એક તરફ પહેરેગીરોને રહેવા માટેનું

સ્થાન હતું. ત્યાં જઈ તે અનુચર એક સરદારને સાથે તેડી ચાલ્યો.

ફાજલાર સાહેબના ખંડમાં પ્રવેશ કરી જમીન સુધી નીચો નમી તે સરદાર બોલ્યો—“જનાબ બંદો હાજર છે, હુકમ કરમાવશો!”

ભીરઅલીએ કહ્યું:—“ નેયામત ! આજ રાત્રે તને એક જરૂરી કામનો બાર સોંપું છું ! આ સમગ્રામમાં સદર આમિલદાર કમલ-લોચનરાયનું મકાન તું જાણે છે ?”

“જાણું છું જનાબ ! જે દીવસ પહેલાંજ હું તે રાયસાહેબના મકાન ઉપર હજુરેઆલિનો પત્ર પહોંચાડી આવ્યો હતો. ”

“બહુ સારું. તું અત્યારેજ રાયસાહેબને સમાચાર આપ કે કોઈ જરૂરી કામને માટે હું તેમને આ સમયેજ મળના હચ્છું છું. તું અત્યારેને અત્યારે તેમને અહીં આવવાનું કહે. ”

સિપાઈએ ફરી સમજાવી કહ્યું—“ રાતના ૭ મેં કાલ પુરો થતા આવ્યો છે અત્યારે—”

ભીરઅલી કોધથી ગર્જના કરી બોલ્યો—“ સુપ તો મારા તાબાના એક સાધારણ સિપાઈની સલાહ લેવા હું હચ્છું નથી. તને જે આજ્ઞા કરી છે તે પ્રમાણે તારે અત્યારેજ વર્તવાનું છે. જે કલમલોચનરાય નિદ્રાધીન થયા હોય તોપણ તેમને જાગૃત કર સરદાર નેયામતખાં એ સાંભળી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ફાજલાર

કોષ જોઈને તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો—“શયતાન આટલો બધો ગુરસે થયો છે, તેથી ઘટના કોઈ સાધારણ નહિ હોય !”

(૧૨) બંધકેર આજ્ઞા

ધરમાં પૈત્રિક દેવતા લક્ષ્મીજનાર્દન વિરાજમાન હતા; કિન્તુ કમલલોચનરાય પોતે ધીર શક્તિ હતા તેથી તેણે મહાકાલીની મંત્ર

તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. હુંદારા જૈરવાનંદને કારાગારમાં મોકલી તેનો આનંદસ્રોત પૂર્ણભાવે ઉછળતો હતો; કેમકે હુંદારાને પકડ્યાના પુરસ્કારરૂપે તેને અવશ્ય નવાળ-દરબાર તરફથી 'રાજા'ની ઉપાધિ અને તે સાથે સનંદ ખિલાત તથા સરકારે જાહેર કરેલું નગદ દશ સહસ્ત્ર મુદ્રાઓનું ઇનામ મળવાનું છે, એ દિવસ એને માટે ધણો શુભદિવસ હતો; કેમકે આ ઘટનાને લીધે તે એક મહા વિપદના આસથી તેની સ્નેહમયી કન્યાને જીવિતાવસ્થામાં પુનઃ મેળવી શક્યો હતો. જમાઈ હરપ્રસાદ પોતાને ધેર ચાલ્યો ગયો હતો; પરંતુ આ છ વર્ષ પછી તેની સાથેનો પ્રથમનો વિવાદ— વિરોધ મટી ગયો હતો; માટે ઘણી રાત સુધી તેણે શક્તિમંદિરમાં પૂજા-અર્ચના કરી સમય વ્યતીત કર્યો. પૂજાદિ વિધિ પૂર્ણ કરી ભોજન લેવા બેસે છે, એ વખતે ફોજદારનો સિપાઈ તેના ઘરના દાર પાસે પહોંચ્યો.

દાર ઉપર એક દારપાળ હતો. ડેલી ઉપર પાંચ સાત જમાદારો હંમેશા હાજર રહેતા હતા. તેમાંનો કોઈ ખાટ ઉપર બેઠો થઈ ભાંગના નિશાનના ખ્યાલમાં તેની દેશ વાળી પ્રિયતમાનાં મધુર સુખ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હતો. કોઈ તે રાત્રે અતિ મૃદુ સ્વરે બજત આવતો હતો. કેટલાક એ બજન શાંતચિત્તે સાંભળતા હતા અને માથું ધુણાવી તારિફ કરતા હતા.

જે સિપાઈ ખદારના દરવાજે હતો, તેને ફોજદારના સિપાઈ-નેવામતખાએ પ્રશ્નત્વ સચક સ્વરે સંબોધન કરી કહ્યું:—“તારા ધણી
i 1”

સિપાઇ, ફોજદારના પ્રધાન ગૃહરક્ષકને સહસા તેની સામે જોઈ માથું નમાવી બોલ્યો—“અત્યારે તો રાયસાહેબ સુષ્ટ ગયા છે. રાત વધારે ગઇ લાગે છે સાહેબ !”

ફોજદારનો સિપાઇ બોલ્યો—“ તું અત્યારેજ તેમને ખબર આપ. એક જરૂરી કામને લીધે ફોજદાર સાહેબની પાસેથી તેમનો પ્રધાન સિપાઇ આવ્યો છે. યાદ રાખજે કે કામ ઘણું સંજીન છે !”

સિપાઇએ રાય સાહેબની એક દાસીને જોઈ આ ખબર આપવાનો બાર તેની ઉપર મૂક્યો. અને એક બેસવાનું આસન લાવી ને યામતને બેસવાનો વિવેક કર્યો.

રાયસાહેબની પત્ની કલ્યાણી અને પુત્રી રત્નમયી બેઠાં. બેઠાં પ્રતિક્ષણે તેના આવવાની રાહ જુએ છે, એ વખતે તેણે એ આરડામાં પ્રવેશ કર્યો. કન્યાને આટલી રાત સુધી જાગતી જોઈ રાયસાહેબ સહાસ્યમુખે બોલ્યો—“ તું હજુ આટલી મોડી રાત સુધી જાગે છે ? ”

રત્નમયી હસીને બોલી—“ કેટલા દિવસથી તમારા બોજનના સમયે હું પાસે બેસવા પામી નથી—આજ દુઃખ થઈ છે, તેથી જાગતી બેઠી છું. ”

રાયસાહેબ આસને બેસી ડાબા હાથમાં પાણીનો પ્યાલો લઈ ન્યાં પીવા જાય છે, ત્યાં પૂર્વોક્ત દાસી વિમળા ધીમી ચાલે ચાલી હાજર થઈ અને ફોજદારના સિપાઇના આગમનના સંભાર આપ્યા.

પ્યાલો નીચે મૂકી કમલબોચન આસનથી ઉભો થયો. તેણે પત્નીને કહ્યું—“ તમે થોડીવાર રાહ જુઓ. અનુમાન થાય છે કે આજ મારા અદૃશમાં અત્ર લાગ્યું નથી. આટલી રાત્રે ન્યારે ફો-

જદારનો સિપાઈ આપણે ઘેર આવ્યો છે, ત્યારે સમજાય છે કે નક્કી કંઈ વિલક્ષણ થટના ધડાઈ હશે. મને લાગે છે કે તે હુંદારો ભૈરવાનંદ નક્કી કારાગારમાંથી પલાયન કરી ગયો હશે. ”

રાયસાહેબ તરતજ મુખમાં ટ્રાસ લેવાનું છોડી દઈ નીચે ઉતરી આવ્યો, નફર અને કુતરો બન્નેની દશા એક હોય છે. ફોજદારનો સિપાઈ તેને જોઈ ઉઠીને ઉભો થયો અને સલામ ભરી કમલસોવને પ્રસન્નમુખે પૂછ્યું:—“ શું કામ છે નેયામતઅલી ! ? ”

“ અંદરની વાતતો હું કંઈ જાણતો નથી હુજૂર ! પરંતુ નવાખ સાહેબનો મિગજ બહુ ખરાખ લાગે છે. (ફોજદારના તાબાના માણસો તેને ‘ નવાખ ’ કહીને બોલાવતા હતા.)

“ કેમ, તેનું કારણ શું ?

“ તે હું નથી જાણતો જનાખ ! તેમણે વિના વિલંબે આપને તેમની સમીપે હાજર થવાનો હુકમ કર્યો છે. અત્યારે આ રાતને વખતે આપને ત્યાં આવવું પડશે. ”

કમલસોવનરાય કંઈ ન સમજયાથી કિંકર્તવ્યમૂઠ બની ગયો. તેણે સિપાઈને વળી પશ્ચ કર્યો—“ તે હુંદારો ચાલ્યો ગયો તો નથીને ? ”

“ ના હુજૂર. તે સંબંધમાં આપ નિશ્ચિંત રહેશો. તેને જમીનની નીચે એક કેદખાનામાં રાખવામાં આવ્યો છે. ત્યાંથી તમ્મ પશુ તે ખસી શકે તેમ નથી. ”

શી હકીકત છે એની મીમાંસા નકરી શકવાથી કમલસોવનરાયે તે સિપાઈને પૂછ્યું:—“ હું કપડાં પહેરીને હમણાં આવું છું. તું આગળ જઈ નવાખને ખબર આપ, ” સરદાર તે સાંભળી રાયસાહેબને પુનઃ એક લાંબી સલામ ભરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો,

કમલલોચને અંદરના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી મનમાં ને મનમાં કહ્યું:-“આનું નામજ નવાળી ચાકરી ! મારી અવસ્થા જોતાં કુતરાના બચ્ચાં કરતાંયે અધમ લાગે છે ! હું આ પ્રદેશનો સદર આમિલદાર છું પાંચસો સિપાઈ મારા હુકમને આધીન છે. મારા ભયથી વાઘ બકરી એક ઘાટે પાણી પીએ છે, કિંતુ એટલું હોવા છતાં મારી દશા તો આવી છે ! હાજર થએલા લોજનને ત્યાગ કરી આટલી રાત્રે ફોજદારનો આદેશ સાંભળવા માટે મારે તેને મોકાને જવું પડશે. હાલ માતા જગદંબે ! આવો સંકેત તમારા હૃદયમાં હતો મા !”

ઉપર જઈ કમલલોચને પોતાની પત્નીને સંબોધન કરી કહ્યું:- “કલ્યાણી ! ભગવાને આજ મારા અદષ્ટમાં અનાજ લખ્યું નથી. ફોજદારે મને ઘણી ઉતાવળે બોલાવ્યો છે. મારે અત્યારે ને અત્યારે ત્યાં જવું પડશે. તમે આહારાદિ કાર્ય આટોપી શયન કરજો.”

તેની પત્નીને કાંઈપણ બોલવાનો વખત આપ્યા વિના કમલલોચન પાસેના ઓરડામાં કપડાં બદલાવવા ચાલ્યો ગયો. પોતાના અધિકારને અનુરૂપ લુગડાં તેણે પહેરી લીધાં. પછી ગૃહદેવતાના ખારણા સામે ઉભા રહી એ હાથ જોડી તેણે કહ્યું-“માતા ! આજે કાંઈપણ વિધિ ન લાવશો. હું અત્યારે તમારા ચરણોમાં પુષ્પપત્ર અર્પણ કરીને જાઉં છું.”

કમલલોચને આ પૂર્વે એક અનુચરને પાલખી તૈયાર રાખવાની આજ્ઞા કરી હતી. પાલખી ઉપાડનારાઓ દ્વાર આગળ તેની રાહ જોતા હતા ભયથી કંપતા હૃદયે, શંકાશીલ ચિત્તથી ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી કમલલોચન પાલખીમાં બેઠો. સહસા તેને અપશુકન થયા. માથા ઉપરથી પાંખડી નીચે પડી ગઈ.

આવું અણુધાયું વિધ્ન જોઇ અત્યંત શંકિત ચિત્તે તેણે ફરીને પાધડી ઉપાડી મસ્તકપર મૂકી. અને પુનઃ પાલખીમાં બેઠો. ખરાબર એજ સમયે પાસેના ઝાડ ઉપર ધ્રુવડે કંઠાર શબ્દ કર્યો. એ શબ્દ સાંભળતાં કમલલોચનનું હૃદય ધ્રુજી ગયું. અત્યંત ભયંકર ચિહ્ન ! ફોજદારના દરબારમાં તે ઘણી વખત જતો હતો; પરંતુ કદી પણ આવો ખરાબ યોગ તેને આવ્યો નહોતો.

તે પાલખીમાં બેઠો કે તરતજ તેને ઉપાડનારાઓ ચાલવા લાગ્યા. ફોજદારનું વાસભુવન દૂર હતું. તેણે સસગ્રામમાં કાયમના વસવાટને લીધે સારૂ મહેલ જેવું મકાન પોતાના સારૂ તયાર કરાવ્યું હતું અને તેમાંજ તે ફોજદાર રહેતો હતો.

અમાત્યસયાની રાત્રિ હતી. ભીષણ અંધકાર ચારે દિશાએ છવાયો હતો. ગાઢાં તિમિરમાં પાસેની ચીજ પણ જોઇ શકાતી નહોતી. શ્યામ આકાશમાં અસંખ્ય ઉજ્જવળ તારાઓ ચળકતા હતા. તેમના એકત્ર પ્રકાશથી અંધારૂં અધિક ગાદું થઇ શકતું નહોતું. કમલલોચન પાલખીમાં બેઠો બેઠો ખરા હૃદયથી દૃષ્ટમંત્રને જાપ કરતો હતો. ધીમે ધીમે તે પાલખીએ ફોજદારના મકાનના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો. પહેરેગીરે કમલલોચનને જોઇ હથિયાર નમાવી સ્વાગત કર્યું.

મીરઅલી અતિ આતુર હૃદયે કમલલોચનની રાહ જોતો હતો. કમલલોચને તેના ઓરડામાં પ્રવેશ કરી સલામ ભરી કહ્યું—“ખુદા, જનાબને સલામત રાખે. આવી મોડી રાતે શા સારૂ મને યાદ કર્યો હુજૂરેઆલી ? શું કાંઈ ખાસ જરૂરનું રાજકાર્ય છે ?”

ફોજદારે રાયસાહેબને આંગળીના સંકેતથી પાસેની એક ખુરસી

ખતાવી કહ્યું—“અહીં ખેસો. રાજ્ય સંબંધી તો કાંઈ કામ નથી; પણ મારે પોતાને તમારું પ્રયોજન છે.”

કમલલોચન પાઘડી ઉતારી એક સલામ ભરી બોલ્યો—“મારું એવું શું સફલાગ્ય છે કે હું જનાળને ઉપયોગી થઈ પડું ?”

મીરઅલી સોનાના એક જમમાં શિરાઝી કાઢી પાન કરી ગયો. પછી કહેવા લાગ્યો—“કમલલોચનરાય ! તમને મેં શું નથી દીધું ? સમગ્રામ, વર્ધમાન, અને વીરબૂમ એ ત્રણ મોટા વિભાગોનું આમિલદારપણું મેં તમને સોંપ્યું છે. જો બરાબર વિચાર પૂર્વક બીજાં પાંચ વર્ષ તમે કામ કરી શકો તો અતુલ પૈસાદાર થઈ શકો તેમ છે.”

કમલલોચનરાય બે હાથે સલામ કરી બોલ્યો—“જહાંપનાહતી મહેરબાની !”

ફોજદાર આગળ બોલવા લાગ્યો—“બાદશાહ દિલ્લીમાં રહે છે. એ દિલ્લી આ બંગ દેશથી થણું દૂર છે. સુબેદાર રાજમહાલમાં કાંઈ વખત રહે છે તો કાંઈ વખત જહાંગીર નગરમાં રહે છે. વાસ્તવિક રીતે જેતાં આ મોટા વિભાગનો હુંજ માલિક—સર્વસત્તા ધીશ અધિકારી છું. કમલલોચન ! હું ધારું તો શું ન કરી શકું ? તમારા જાણવામાં છે કે ઔરંગઝેબ બાદશાહનો હું છેક પાસેનો સગો છું. સુબેદાર શાયસ્તખાંના બાઇનો જમાઇ છું, હું તેમને બલામણુ કરી સત્વર તમારા માટે રાજસનાંદ મંગાવી દઈશ !”

કમલલોચનની જાંઘડીની સઘળી આકાંક્ષાઓ પૂરી થઈ હતી. માત્ર રાજની પદવી અને એ પદસૂચક રાજ-ચિહ્ન તથા સુંદર પાલખી એટલું બાકી હતું; કિન્તુ ફોજદારની ભૂમિકાનો આ પ્રસ્તાવ જોઈ તે મનમાં ને મનમાં બણો વહેમાયો. મીરઅલી એક

મોટા અધિકારી હતો. તેને થોડું બોલવાની ટેવ હતી; છતાં આજ તેને મોઢે આટલી લાંબી વાત શામાટે ?

ફોનદાર થોડીવાર શાંત રહી પછી બોલ્યો—“કમલલોચનરાય તમારા માટે ન્યારે મેં આટલું બધું ક્યું છે ત્યારે શું તેના બદલામાં તમે માફ એક સાધારણ કામ પણ નહિ કરો ?”

કમલલોચન એના બોલવાનો મર્મ ન સમજવાથી મોટા વિચારમાં પડી ગયો. આ દાંભિક ફોનદાર કે જે કદી દરબારમાં પ્રયોજન વિના કાંઈ બોલતો નહોતો અને જેની પાસે એક ગુલામની પેઠે પોતાને હંમેશ હાથ જોડીને ઉભા રહેવું પડતું હતું; તે આજે આટલો વિવેક આટલું ગૌરવ શા માફ કરતો હશે ?

મીરઅલીખાંએ પુનઃ એક વખત શિરાઝીનું પાન ક્યું. આંખોની શર્મનું જે કાંઈ થોડું આવરણ રહ્યું હતું તે પણ દૂર થઈ ગયું. તે પ્રસન્નમુખે બોલ્યો:—“ તે દિવસે દરબારમાં મેં તમારી કન્યાને દેખી હતી. પ્રાણમયી હુરીના જેવી આવી અતુલનીય રૂપવતી આજ સુધી કદીપણ મારી દૃષ્ટિએ પડી નથી. રાયસાહેબ ! તમે અતિ ભાગ્યવાન છો, કે જેથી આવી સુંદર કન્યા પામી શક્યા છો !”

વાત સાંભળતાંજ કમલલોચનનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો:—“ આ પ્રતાપી ફોનદાર મીરઅલીખાં ધોર વિલાસી, ઇંદ્રિય પરાયણ, યથેચ્છાચારી છે. શુભ દૂતી દ્વારા અનેક દુઃખી, ગૃહસ્થ કુલકન્યાઓનો સર્વનાશ કર્યો છે. કેવી વિપરીત વાત મારે આ વખતે સાંભળવી પડશે, તે જાણી શકતો નથી.

મીરઅલી બોલ્યો—“ કમલલોચનરાય ! તમારી સુંદર કન્યા

આ માટે મારી સામે આવી હતી ? તેને જોઈ છે, સ્વાસ્થી હું એક વારે આત્મસાન બૂલી ગયો છું. મને ભોજનમાં શાંતિ નથી. નિદ્રામાં સુખ નથી. કમલરાય કેટલાક દિવસ પહેલાં તમેજ મને જણાવ્યું હતું કે તમારી આ પરમ સુન્દરી કન્યાને તમારા જમા-ધએ લગ્ન દીધી છે. હું એ પરિત્યક્તા સુન્દરીને મારી બેગમ બનાવવા ચાહું છું. ”

વાત સાંભળી કમલલોચન આસન છોડી ઉભો થઈ ગયો. સમગ્ર આકાશ મંડળ જાણે તેના માથા ઉપર બાંગી પડ્યું- તેના પગ નીચેની પૃથ્વી જાણે મળમાંથી કંપી ઉડી. તે ઉદાસ દૃષ્ટિથી બોલ્યો.—“ આ હું શું સાંભળું છું. ફાજદાર સાહેબ ! આવીજ વાત સાંભળાવવા માટે આપે મને આટલી મોડી રાત્રે બોલાવી મંગાવ્યો છે ? ”

મીરઅલી ગંભીર મુખે બોલ્યો—“ હા, રાય સાહેબ ! તમારા જેવા અધીનસ્થ કર્મચારી સાથે રાજકાર્ય સંબંધી આટલી રાત્રે કાંઈ વાત કરવાની હોય નહિ તેનો શું તમે એકવાર પણ વિચાર કરી જોયો નથી ? ”

“ જનાબ ! આપ એક મોટા બ્રમમાં પડો છો ! ”

“ કેમ ? શી બાબતના ? ”

“ મારી કન્યા સંબંધી સઘળી વાત આપે સાંભળી નથી. મારા જમાધએ તેને ફરીને ગ્રહણ કરી છે અને હું ધારું છું કે એ વાત હજુરની સ્મૃતિ બહાર નહિ હોય કે મારા જમાધની કાર્ય કુશળતાથીજ આપ ભેરવાનંદ હુંદારાને એટલી સહેલાઈથી મિર ફતાર કરવા પામ્યા હતા. વળી મારી કન્યા તથા જમાધને એ

મામણામાં સાક્ષી આપવા માટે આપે કુન્દનામ પત્ર લખી મોકલ્યો હતો. ”

“ હું તારાને પકડવાના કામમાં સહાયતા કરવા માટે હું તમારા જમાઇને યથેષ્ટ પુરસ્કૃત કરીશ. તે પશુ સરકારના તામાના એક પદવીવર કર્મચારી થશે. તેમનું મકાન હું સુંદર કરી આપીશ. ”

કમલસોયન એ વાતનો શું જવાબ આપ્યો તે સમજી શક્યો નહિ. ફોજદારના મુખથી એ લયાનક વાત સાંભળી તેના મસ્તકમાં એક મહા વિસ્ફોટ ઉપસ્થિત થયો.

ફોજદાર બોલ્યો:— “ રાય સાહેબ ! હું તમારી કન્યાને ફરી એક વખત જોવા ચાહું છું. અને સાત દિવસનો તમને સમય આપું છું. એ સમયની અંદર તમે તમારો વિચાર નક્કી કરજો. તમને ગિરફતાર કરીને જો હું તમારી કન્યાને આ રાત્રેજ બળાત્કારથી મારા મહેલમાં લાવવા ધાડું તો લાવી શકું, કિન્તુ હું આ પ્રદેશનો શાશનકર્તા છું. એવો બળાત્કાર કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. તમને સાત દિવસની મુદત આપી છે. એટલી મુદતમાં વિચાર કરી જો તમે મારી માગણી કબુલ રાખશો તો તમારે સમજી લેવું કે તમારા ભાગ્યમાં હજુ બીજા સુખ સૌભાગ્યનો લાભ મળવાનો છે ફોજદારની નીચેજ તમારું ગૌરવ રચાવી આપીશ. પશુ જો તમે મારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ જશો તો હું તમારો સર્વનાશ કરી નાંખીશ તમે સમગ્રામની મહેસુલ પચાવી પાડો છો. દુષ્કાળના સમયમાં વીરભૂમના વ્યાપારીઓ સાથે મસજદ કરી તમે બધું ધાન્ય એક કાચે ખરીદી લીધું હતું અને બાદશાહની રૈયતને અન્ન વિના મૃત્યુ પામવાની બાબતમાં તમે કારણભૂત થયા હતા, આ સંબંધી દરેક

હડીકતો હું જાણું છું; લક્ષ્મીમાં દાખલો કે એ મહેસુલ પચાવી પાડ્યા
બદલ તથા વિશ્વાસઘાતના અપરાધ બદલ હું તમારું બધું
પાયમાલ કરી નાખી શકું, તમને રસ્તાના બિખારી બનાવી શકું
અને તમને મોતની સગ્ન પણ આપી શકું; છતાં અત્યારે તમે
જાઓ. એટલું સ્મરણમાં રાખજો કે સાત દિવસ પછી મારી મા-
ગણી કચુડ રાખવાનો તમારે જવાબ આપવો પડશે, ” એટલું
બોલી ફોજદારે તે ખંડમાંથી ચાલ્યો ગયો. કમલલોચન હારાશ દ્રષ્ટ્યે,
સચ્ચિન ચિતે પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો. તે રાત્રે તેણે અનન્યજનો
સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ.

કમલલોચનને પોતાની શય્યા જણી કંટકથી ભરેલી ભાસવા
લાગી. દુધના શીશુ જેવી સ્વેત પથારી તેને સજગતા અમારા
સમાન ભાસવા લાગી. તે સુતો સુતો આળોટતો હતો અને વિચાર
તરંગોમાં વિહરતો હતો. સહસા તેની પત્ની કલ્યાણી તે સ્થળે આવી
ઉપસ્થિત થઈ કમલલોચન પોતાની પત્ની આગળ ટાઇ વાત ગુમ
રાખતો નહોતો. તેથી ફોજદારને ત્યાં અભાગિની રત્નમયીના સંબં-
ધમાં જે જે કાંઈ બન્યું હતું, તે સઘળું તેણે પત્નીને સ્પષ્ટપણે
સંભળાવી દીધું.

કલ્યાણી તે સાંભળી રતબંધ બની ગઈ. આ અમરેજ બચંકર
વાતથી બનને નેત્રો ઉંચાં ચડાવી તે બોલી:— “ સર્વનાશ થયો !
હવે શો ઉપાય કરવો ! કન્યાને બચાવવી નોંધએ; નહિતો કુળનું
તમામ ઔરવ નાશ પામી જશે. માતા જગદંબે ! તમે આ શું કર્યું ! ”

રત્નમયી પાસેના ઓરડામાં સુતી હતી. આ હંપતીની ઝેરા
માન્યતા હતી કે તેમની પુત્રી નિંદ્રાધિન બની ગઈ છે, મારેજ

તેઓ સદાય રહિત બની આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતાં હતાં; પરં-
તુ સુખશ્યામાં પડેલી રત્નમયીએ તેમની આ સધળી વાત સાંભળી
હતી. તેના સમગ્ર શરીરમાં સહસ્ત્ર વીંછીના દંશનું દુઃખ ઉત્પન્ન
થયું. હરપ્રમાદ તેજ દિવસના પ્રાતઃકાળમાં પોતાને ઘેર પાછો ચાલ્યો
ગયો હતો. રત્નમયીના મનમાં એમ થયું કે સ્વામીની સાથે આ
બાબતમાં વિચાર કરવો, પણ તે કામ અત્યારે બની શકે તેમ ન-
હોતું. તે મનમાં તે મનમાં બોલી:—“સ્વામીની નિંદા, સ્વામીની
તરફ તિરસ્કાર એ એક ગંભીર મહાપાપ છે; તે હું આજ હવે
સમજી શકું છું. આ મૃત્યુલોકમાં જે સ્વામી સ્ત્રીનો પ્રત્યક્ષ પ્રભુ છે,
આરાધ્ય છે, ઇષ્ટદેવ છે; તેમની મેં એક દિવસ અવગણના કરી
હતી તેનુંજ ફળ હું અત્યારે ભોગવું છું. જે કુટુંબમાં હું રાજ
રાણી સમાન એકાધિશ્વરી થઇને વસી શકત; ત્યાં મારી સપત્નિ-
શ્રોક્ય આવીને રહી છે. સ્વામીને ઘેર જતાં માર્ગમાં નરઘાતક દસ્યુ
ભૈરવાનના હાથમાં પડીને કેટલુંક અપમાન પામી. પછી જે સ્વા-
મીનું મેં અપમાન કર્યું હતું એજ મારા લજ્જાલયનિવારણ સ્વામી-
એ મને મરણના મોઢાંમાંથી બચાવી, છતાં વળી આ નવી આફત
આવી. આ આફતતો સધળી આફતો કરતાં આકરી છે. દેશના
માલિક ફોજદારની ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ થાય તો પિતાનું સલાનાશ
નીકળી જશે. અને તેમની જીંદગી પણ લયમાં આવી પડશે. હાયા
મેં બધી દિશાઓમાં આફતનો અગ્નિ સળગાવ્યો છે. હું આ દુનિ-
યામાં શું સરપ શા માટે જન્મી?”

રત્નમયીથી વધારે સહન કરી શકાયું નહિ, તેના હૃદયની કામ-
ગ પ્રતીઓને જાણે કાંઈ બળાત્કારે કચડી નાંખવા લાગ્યું. સહસ્ર

વીંછીના દંશની જવાબાઓ તે રોમ રોમમાં અનુભવવા લાગી. તેના શરીરના હાડપીંજરમાંથી જવાબામય વિદ્યુતનો વેગ જાણે સર્વત્ર દોડવા લાગ્યો. સમગ્ર શરીરમાંથી પરસેવાનો પ્રવાહ ખળખળ વહેવા માંડ્યો. મસ્તકમાંથી વિજ્ઞતીય ઉત્તેજનાથી તેનું અધું અંગ ધ્રુજવા લાગ્યું. કેવી બીપણ ભયંકર ઘટના !!

(૧૩) આર્તિવાણી.

આખી રાત એવાજ વિચારમાં વ્યતીત થઈ. પ્રાતઃકાળે વહેલાં ઉઠી રત્નમયીએ પૂજાદિ નિત્ય કર્મ પુરું કર્યું, પછી તે મનમાં વિચારવા લાગી:—“આ વિપત્તિમાં મારી રક્ષા કરી શકે એવું હું કોઈ પણ દેખી શકતી નથી. એક તે વિપદનિવારણ નારાયણ સિવાય બીજું કોઈજ નથી કે જે માફ આ દુઃખમાંથી રક્ષણ કરી શકે. જે લક્ષ્મી-જનાર્દન આર્તના આશ્રય, ગરીબના બેલી છે, તેમની હું આજે ખરા હૃદયથી પ્રાર્થના કરીશ; પછી જોઈશ કે મારા આ દુઃખનો પ્રતિકાર થાય છે કે નહિ ?”

કમલલોચનરાયના મોટા ઘરમાં તેના પૂર્વજોએ પધરાવેલી લક્ષ્મી-જનાર્દનની પ્રતિમા હતી. રત્નમયી સ્નાન કરી, પવિત્ર કપડાં પહેરી, પુષ્પ, ચંદન, તુલસી વગેરે સાહિત્યે લઈ ઘરના ત્રીજા મજલા ઉપર એક ઓરડામાં પધરાવેલા નારાયણના મંદિરમાં દાખલ થઈ;

તે મંત્ર તંત્ર કાંઈ જાણતી નહોતી. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો:—“ સહેલા શબ્દોમાં મનની વ્યથા હું દેવ સમીપે પ્રકટ કરીશ તો શું તે તેઓ નહિ સાંભળે ? મારે મંત્ર તંત્રનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, જે ભગવાનનું સ્તોત્ર પિતાજી બણે છે તે મને આવડે છે.

એનો પાઠ કરવાથી શું જનાર્દનની દયા નહિ થાય ? દ્રૌપદીની લાજ સાચવનારા પ્રભુ મારા સર્વાતર્યામિ દેવ છે. જરૂર તે મારા દિલનું દર્દ સમજી જશે. મારા આ મહાદુઃખનો ઈલાજ તેઓ સ્વયંવશે. જે દૈત્યવિનાશકારી તથા મધુકૈટધ્વંસકારી છે, તેજ મારા દુઃખનો નાશ કરી દેશે, ”

ધણીવાર મુધી લક્ષ્મીજનાર્દનને હૃદયની વ્યથા જણાવી રત્ન-મયીએ વિમ્બવિનાશન સ્તોત્રનો પાઠ કરવા માંડ્યો, તેનાં દમ્બજા જેવાં નેત્રામાંથી ભક્તિનો અશ્રુ પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. તે કંપિત સ્વરે બોલવા લાગી:—

મક્તિહીનં ચં દીનં ચ દુઃસ્વશોકાતુર પ્રભો ।

અનાશ્રમનાયં ચ ત્રાહિ માં મધુસૂદન ॥

દુઃસ્વાર્જન પરિત્રાજાં ત્રાહિ માં પરમેશ્વર ।

સંસારચોરે મંમોસ્મિ ત્રાહિ માં મધુસૂદન ॥

નવીન નોરદ્ શ્યામં નીલેંદીવર લોચનમ્ ।

× × × ×

આ સ્તોત્રનો જપ કર્યા પછી રત્નમયાનું અંતઃકરણ જાણે એકાએક સ્વર્ગીય તેજથી ભરાઈ ગયું. કાંઈ અશરીરી દૈવવાણી તેના કર્ણ પ્રવેશમાં ગુંજવા લાગી:—“ તેને શું લાય છે ! એક દિવસ જેણે દૌરવોની સલામાં પાંચાલ કુમારી-દ્રૌપદીનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેજ તારૂં રક્ષણ કરશે. પતિને પરમેશ્વર ગણી તેને શરણ જવાથી તને કાંઈ પણ લાયનું મારણ રહેશે નહિ ! ”

રતનમયી એ હાથ જોડી ઉંચું મોઢું રાખી, આંસુથી છલકતાં નીમકમલ જેવાં નયનોથી તે જનાઈનંતી પ્રતિમા સામે જોઈને બોલી:—“ હે વિપદવારણ, દુઃખનિવારણ પ્રભુ ! તમે ક્યાં છો ? હે અનાથના નાથ—નિરાધારના આધાર તમે ક્યાં છો ? મારી આ આર્તવાણી તમારા ધ્વજ વળાંકુશયુક્ત ચરણતલ સુધી શું નહિ પહોંચે પ્રભુ ? તમે ક્યાં છો—કેટલે દૂર છો તમે હું નથી જાણતી; કિન્તુ એટલું જાણુ છું કે તમે ભક્તાધીન ભગવાન છો. અનાથની માત્ર એક ગતિ છો. મારાં આ દીન નેત્રામાંથી નીકળતી ક્ષીણ અશ્રુધારા નિશ્ચય તમારા રાજ્ય ચરણ ધોશે. આપો—શક્તિ આપો. નારાયણ ! પરિશ્રાંત નિરાશા દુર્બલ હૃદયને તમારી કરુણાના મૃતસંજીવની મંત્રથી ઉત્તેજિત કરી ઘો. બીપણ કાલમેધથી મારું ભાગ્યાકાશ સમાકીર્ણ છે. હે ચિર પ્રસન્ન ! ચિર કરુણકર ! આ અભાગિની ઉપર કરુણા કરો ! પ્રભુ ! તમે અનંત, અગાય, અક્ષય છો. હું અતિ દીન, ઘણી નચુણી, તુરંત, વિનશ્વર ધૂળ જેવી છું. તમે ચિરજ્યોતિર્મય છો ! હું ચિરાંધ-તમસારાગ્ન, પુણ્ય દીન જીવ છું ! આ દુઃખ પ્રપિડિત, નિત્ય પાપકલકિત, પુણ્ય વિભવહીન સંસારનો ક્ષુદ્ર ક્રીટ છું, હે ભવબંધનવારી ! હે દીન દીનજંધુ ! હે કરુણાસિન્ધુ ! હે બહિરંતર દષ્ટિકારી મધુસૂદન ! મારી રક્ષા કરો ! રક્ષા કરો ! રક્ષા કરો !

દેવચરણમાં ભક્તિથી પ્રણામ કરી; પછી હૃદયમાં નવું તેજ-બળ લઈ-નવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી રતનમયીએ તે દેવ મંદિરનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર કેડે પોતાના ઓરડામાં જઈ ઉર્ધ્વ મુખ કરી એ બોલી:—“ સ્વામી-છાંદ દેવ ! આ વિપદ વખતે તમે ક્યાં છો ? મારે બીજ કોઈ નારાયણ નથી. તમે મારી આ વિપદમાંથી રક્ષા કરો. તમેજ મારા વિપદ નિવારણ છો ! ”

(૧૪) સ્વપ્ન અને સંતાપ.

પ્રથમ કહ્યું છે કે કમલજોયનરાયે તે રાત્રે પત્નીનો પુનઃ પુનઃ અનુરોધ હોવા છતાં કાંઈ પણ આહાર કર્યો નહિ. દૂધ, ફળ, મેવો વગેરે કોઈ પણ વસ્તુનો અભાવ ન હોતો, કિન્તુ તેણે પાણીનું ટીપું સરખુંએ લીધું નહિ અને પથારીમાં જઈ સુઈ ગયો, તેને આજ નિદ્રામાં પણ શાંતિ નહોતી. રજનીના છેલ્લા પ્રહરમાં તેને કાંઈક તંદ્રા આવી; કિન્તુ તે તંદ્રા બીજા સ્વપ્નથી તે પૂર્ણ હતી !

તેણે સ્વપ્નમાં જોયું કે—“જાણે તેનું ઘર લુંટાઈ જાય છે. ફાજદારના મોગજ સિપાઈઓ તેને પકડીને ફાજદારના દરબારમાં હાજર કરવાને માટે બદોબસ્ત કરે છે. અપમાન અને લાંચનાથી આત્મરક્ષા કરવા સારૂ રત્નમયી પાણીમાં કુબી મરે છે, તેનો મૃતદેહ તેના મકાનમાંની તલાવડીમાં દેખાય છે અને કલ્યાણીએ વિષ પાનથી આત્મહત્યા કરી સકળ જ્વાળાને જીતી જાય છે. સહધર્મિણી કલ્યાણીનું શય સંસ્કાર વિનાની અવસ્થામાં આંગણમાં પડી રહેલું છે.

તે જાણે મનની જ્વાળાથી ઉન્માદની પેઠે ઓરડામાંથી બહાર આવે છે. તે વખતે એ જુએ છે કે—તેની સામે રૂદ્ર-મૂર્તિ ફાજદાર મીર અસિખાં ઉમેલો છે. ફાજદાર તેને જોઈ રોષ પૂર્વક બોલે છે “કમ કમજરાય ! તમારી કન્યા ક્યાં છે ?

કમલજોયન વિકટ હાસ્ય કરી કેન્મારી માણસની પેઠે ઉદાસ દષ્ટિથી ફાજદારના મુખની તરફ જોઈ બોલ્યો—“મીરઅલીખાં ! શયતાન ! મારી કન્યાને તું મેળવી શક, કિન્તુ તે આ અત્યાચારમય

દુનિયામાં નહિ ! તે તારા માટે પરલોકમાં અવસ્થાન કરે છે, ત્યાં જઈ તેની ઇચ્છાતો નાશ કર.”

આ વચનોથી ફોજદારે અતિ કુદ થઈ તેને પ્રાણદંડનો શિક્ષા ફરમાવી ! ચારે તરફથી ખુદશાં હથિયારોવાળા સિપાઈઓએ આવી તેને ઘેરી લીધો. મીરઅલીનાંએ તેમને હુકૂમ ફરમાવ્યો.

“ અત્યારેજ આવી હત્યા કરી નાંખો અને એ શયતાનનું માથું મારા પ્રાસાદમાં પડેાંચાડો. ”

એ સમયે સહસ્રા તેની એ બીયણુ સ્વપ્નમય નિદ્રાનો ભંગ થયો. તે આશ્ચર્ય ચક્રિત બની શય્યામાં બેસી બીયણુ સ્વપ્નમય ઘટનાના પ્રતિકાર માટે દુર્ગાનામ સ્મરણ કરવા લાગ્યો. ઇટમંત્રનો જપ પુરો કરી, શય્યા ત્યાગ કરી તેણે જોતું તો કહ્યાણી એજ ઓરડામાં બીજી એક શય્યામાં નિદ્રાધીન થયેલી છે અને રત્નમયી તેના પહેલાં શય્યા ત્યાગ કરી ઠાકુર મંદિરનું કામ કરે છે.

પિતાને જાગૃત જોઈ રત્નમયી તેની પાસે આવી ઉભી રહી. આંગણમાં એક પાટલા ઉપર તેણે તેના પ્રાતઃકૃત્ય માટેની સઘળી તૈયારી કરી રાખી હતી. કમલજોયનરાયનાં રાતાં નેત્રો અને મલિન મુખમંડળ જોઈ રત્નમયી ધણી ભય પામી. માતા અને પિતાની વચ્ચે ગત રાત્રે થયેલી બધી વાતચીત તેણે પ્રચ્છન્ન રીતે સાંભળી હતી. માતાપિતાની પેઠે તેણે પણ નિદ્રા વિના ઉદ્વેગમાં આખી રાત કાઢી હતી; કિન્તુ તે કરે શું ? એ કાર્યમાં એનું કાંઈ કામ નહોતું; તેથી બોલ્યા ચાલ્યા વિના તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

રત્નમયીને ચાક્ષતી જોઈ કમલજોયનના હૃદયમાં તે બીયણુ સ્વપ્નની હુમપ્રાય સ્મૃતિનો ફરીને આવિર્ભાવ થયો. તે અસ્ફુટસ્વરે બો-

શ્યો:—“ તું મરી નથી રત્ન ! તું જળમાં નથી ડુબી મરી અહા !
અમી ગયો ! કેવું બીષણુ સ્વપ્ન ! ”

રત્નમયીને કાને આ શબ્દો ગયા. તે મનમાં ને મનમાં બોલી—“
અહા ! જો એમ બન્યું હોત તો આ સઘળી વિપદ આપદ નાશ
પામી જાત; કિન્તુ હજી મારે મરવાનો સમય થયો નથી. મૃત્યુ તો
હિન્દુ રમણીને ખેલવાની વસ્તુ છે, સમય આવશે ત્યારે હું મરીશજ
અને તેથી તમારાં આપદ વિપદ દૂર થશે, પિતાજી ! આ હન-
ભાગિની કન્યા એને માટે પણ તૈયાર છે.”

રત્નમયી મનમાં એક નૂતન જ્વાળા લઈ વિપદશુભ્રમે પાક-
ગૃહમાં આવી ગઈ. મોટા પ્રાતઃકાળમાં ઉડી તેણે ગાયો દહોવડાવી
હતી. ઉજી જળ માટે અગ્નિ પ્રકટ કરી સૌથી પ્રથમ તેમાં દૂધ
ઉતું કર્યું હતું. તે જાણતી હતી કે પિતાજીએ પૂર્વરાત્ર કાંઈ પણ
આહાર કર્યો નથી, તેટલા માટે તેણે સવારમાં વહેલાં ઉડી પિતાનાં
સંધ્યાવંદનાદિ નિત્ય કર્મની સઘળી તૈયારી બરાબર કરી રાખી હતી.

કમલસોયને મનમાં વિચાર્યું:—“ સ્નાન કરીને આગ્યા પછી
પૂજનમાં બેસીશ. પ્રતિદિન તે સપ્તગ્રામની પાસે વહેતી સરસ્વતી
નદીમાં નિત્યસ્નાન કરતો હતો; પરંતુ આજે તેણે સ્નાનાદિ નિત્ય-
કાર્ય ઘર આગળજ કરી લીધું.”

સંપૂર્ણ ઉપા હજી ખીલી નહોતી. માત્ર ઉપાના પ્રકાશથી દિફ્-
મંડળ કાંઈક ઉજ્જવળ થવા લાગ્યું હતું. પછીઓ વૃક્ષરાજિની ઘટામાં
ભરાઈને લલિત-ગધુર ગીત ગાવા મંડી પડ્યાં હતાં.

કમલસોયને સ્નાન કર્યા પછી નારાયણ મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો.
તે શક્તિમંત્રથી દીક્ષિત થયો હતો; કિન્તુ લક્ષ્મીનારાયણ તેના કુળ-
પરંપરાના નિત્યસેવાના ગૃહદેવતા હતા. પૂજાદિ કર્મ પુરું કરી તે

બીજા ઓરડામાં ગયો. જમને જોયું તો કહ્યાણી વધાસમય શય્યા ત્યાગ કરી ગૃહકાર્યમાં લાગી હતી. રત્નમયી પિતાને જમવા સાફ વિવિધ પ્રકારની ઉપાહારની વસ્તુઓ તૈયાર કરી, એક આસન પાસે બેસી, થાળમાં તે સઘળી પૂરતી હતી. કમલજોયને તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત રત્નમયી બોલી —“ પિતાજી ! ગઈ રાત્રીએ તમે કાંઈ પણ જમ્યા નથી ! આજ તમારા માટે આ બધી જમવાની વસ્તુઓ હું મારા હાથે તૈયાર બનાવી લાવી છું. તમને મારા સમ છે. પિતાજી ! આ બધું તમારે જમી જવું પડશે ! ”

કમલજોયને એ સ્નેહમયી કન્યાના મોહાના શબ્દો સાંભળી વિચાર કરવા લાગ્યો—“ આવું સ્નેહભરિત હૃદય આવી પિતૃભક્તિ. આવું આદરપૂર્ણ મન મારી કન્યા આ રત્નમયાનું ? ! ” આ બધી બાબતનો વિચાર કરતાં તેનાં નેત્રોમાં આંસુ આવ્યાં. ઘણા શ્રમે માનસિક ઉચ્છ્વાસ દળાવી તે તૈયાર કરેલા આસન ઉપર બેઠો.

સ્નાન કર્યા પછી તેના શરીરે કાંઈક સ્નિગ્ધભાવ ગ્રહણ કર્યો હતો, ઈષ્ટદેવની પૂજા કરી રહ્યા કેડે તેના મનમાં એક નવી ચિંતા ઉપસ્થિત થઈ હતી અને તેના હૃદયમાં હજી જે કાંઈ દિલગીરી અવશેષ રહી હતી તે સ્નેહમયી કન્યાના સ્નેહાદરથી ઘણા પ્રકારે શાંત થઈ. ગતરાત્રીએ કહ્યાણીએ તેને કથોપકથનમાં કહ્યું હતું—“ આટલા વખતથી હું મેંશ અંધર્યાનીજ ઉપાસના કરતા આવ્યા છો— ભગવાનની ભક્તિ તો કોઈ દિવસ કરી નથી. ” આ શબ્દોને સાચા ગણીને તેણે આજ શાંતચિત્તે તે શક્તિસ્વરૂપિણી દેવી ભગવાનીની પણ પૂજા કરી હતી.

પત્ની કહ્યાણી પણ ત્યાં આવીને બેઠી રહી. ઘણા આગ્રહથી

સ્વામીને તેણે થોડું ભોજન કરાવ્યું. બાવી વિપદની ચિંતામાં રાત્રે તેણે જાગ્યાન ક્યું નહોતું. છતાં સ્વામીએ અભુક્ત સ્થિતિમાં શયન કર્યું, તેથી તેને ઘણું દુઃખ થયું હતું.

કમલલોચન જમીને બહારના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો. ઘટના-ચક્રના પરિવર્તનથી રત્નેકમયી કન્યા રત્નમયી તથા અનુરક્તા પત્ની કદ્યાણી અત્યારે તેને આંખના કણા સમાન લાગતાં હતાં. અત્યારે તેમનો સંગ તેને વિષ સમાન જણાતો હતો. તેમનાં મોઢાં તરફ જોવાનું તેનામાં ધૈર્ય નહોતું. જ્યારે તેને વિચાર આવતો હતો કે—શારદ-નસિની સમાન પોતાની આ પ્રકૃષ્ઠમયી કન્યા ફોજદારના હાથથી કલકિત બનશે; ત્યારે તેના હૃદયમાં એક બીજા અગ્નિની બચંકર જ્વાળા સળગી ઉડતી હતી.

(૧૫) માનસિક દુર્બળતા.

જમીને બહારના ખંડમાં આવતાંજ આમિતદાર કમલલોચન-રાયે જે દૃશ્ય જોયું; તેનાથી તેનું મસ્તક ભ્રમિત થઈ ગયું. તે એક સરખી નજરે દ્વાર સામે જોઈ રહ્યો. દ્વાર ઉપર બે મોગલ સિપાઇઓ પહેરો બરતા હતા, કે જેઓ ફોજદારના સિપાઇઓ હતા !

પહેલાં ફોજદારના સિપાઇઓ તેને જોતા કે તરત આદર-બાવથી દૂર હડી ઉઠા રહેતા; પરંતુ આજે આ બન્ને પહેરેગીરાએ તેને જોયો, છતાં તેમણે તેને કંઈ આદર—માન દીધું નહિ !

કમલલોચન બહુ શંકિત થયો. તેણે એક પહેરેગીરની પાસે જઈ પૂછ્યું—“ કેમ, શી હકીકત છે ? ફોજદાર સાહેબ પાસેથી શું તમે કાંઈ ખબર લાવ્યા છો ? ”

“ ના, સાહેબ ! અમે આપના આ ધરની ચોકી કરેલા આ-
આ છીએ. ”

“ અમે ” શબ્દ સાંભળી વધારે આશ્ચર્ય પામી કમલસોયનરાગે
પૂછ્યું—“ અમે એટલે-શું તમારા બે સિરાય બીજે કાઢ છે ? ”

“ હા છે. પચ્ચીસ સિપાઈઓ આપના આ ધરને ઘેરીને
ચારે તરફ ચોકી કરે છે. ”

“ શું હું નજરકેદી છું ? ”

“ હા. નજરકેદી નહિ તો બીજું શં ? ”

“ આત્મી આઘા કાણે આપી ? ”

“ મુલકમાલિક ફાજદાર સાહેબે ! ”

“ મારી કસુર શું ? ”

“ તે તમે અને તેઓ જાણો. અમે તો માત્ર ચિઢીના ચાકર-
હુકમના તાબેદાર ! ”

“ તમને તેમણે કેવો હુકમ કર્યો છે ? ”

“ અમને એવો હુકમ આપ્યો છે કે એક કીડી પણ આપના
મકાનમાંથી બહાર જઈ શકે નહિ અથવા મકાનમાં પ્રવેશ કરી
શકે નહિ ! ”

વાત સાંભળતાં કમલસોયનના માથા ઉપર વજ્ર તૂટી પડ્યું.
તે બરાબર સમજ્યો કે રાજ્યના કારાગારને બદલે પોતાના ધરમાંજ
પોતે કેદી બન્યો છે ! સ્વાતંત્ર્ય, સંપત્તિ, પદગોરવ સર્વશું ગદન
પાણીમાં જાણે કુખી ગયું ! તેની પદરીની ચડતી અને ઐશ્વર્યની
ઉન્નતિ જોતાં ઘણા માણસો તેના દુશ્મન મન્યા હતા, આત્મારે તે
સર્વજ્ઞ તેનું આ શોચનીય અવસ્થાન જોઈ મનમાં ઘણા ખુશી
થશે. તેને અવમાનિત હાનિહીન-કલકિત અને વિદુષ વડે જર્જરિત

ખનાવશે ! હાય ! શું આવો સર્વનાશ થયો ! અભિમાની સિપા-
ઈએના ઉબ્બુ નિશ્વાસ સહન ન થવાથી તે અંદરના ઓરડામાં
પાછો ચાલ્યો ગયો.

ત્રિશ્વનો ત્રાસ કરનારી દારૂણ ચિંતા ! આવી સુંદર સ્તિગ્ધ
ઉપામાં તેનો તે સુખમય વિશ્રામખંડ જાણે અમિતી જવાળાઓથી
સળગી ઉડ્યો. આ ઉબ્બુતા નહિ મહન થવાથી તે એક બારી
પાસે જઈ ઉભો રહ્યો. થોડે દૂર શુભ્રમલિકા પવિત્ર સરસ્વતી
તરંગ કલ્લોલ કરતી વહન કરતી ચાલી જતી હતી. સરસ્વતીના
વક્ષ પ્રવાહ ઉપર ચાલતાં વહાણો, હોડીઓની આકાશ સુધી ઉંચે
ઉડતી સફતી પતાકાઓ પવનમાં ફરી રહી હતી. એ વખતે સમગ્રામ
એક સારું મુખ્ય અંદર હતું. અંગ્રેજ, ડેનિશ, ફ્રેન્ચ અને શ્રીરંગી
વ્યાપારીઓ સમગ્રામના વિસ્તૃત ખજારમાંથી અનેક સારી ચીજો
ખરીદ કરી સંપત્તિવાળી અંગભૂમિના વૈભવ [ધણે દૂર-દરિયાપાર
યુરોપમાં મોકલતા હતા, સરસ્વતીમાં એ સમયે પુષ્કળ પાણી રહેતું
અને તેથી અનેક વ્યાપારીઓનાં વહાણો સરસ્વતીને કિનારે પડ્યાં
રહેતાં. કિન્તુ એ દિવસોની આ બધી સત્ય વ્રતના અત્યારે આપ-
ણને ઉપકથા જેવી લાગે છે !

સરસ્વતીને કાંઈ થોડે દૂર ફોજદારનું મોટું મકાન હતું. તેના
ઉપર મોગલોની ક્ષત્ર રંગની ખગ્ગ ફરકતી હતી. એ મકાનને જોતાં
તેના દિશમાં સફળ વીંછીના દંશની પ્રયત્ન વેદના થવા લાગી.
ગત રાત્રે પોતે એજ મકાનમાં ગયો હતો અને એજ મકાનમાંથી
પોતે મનમાં ભયંકર દાવાનળની જ્વાળા લઈને ઘર તરફ પાછો
આવ્યો હતો. તેને એ યંત્રણા, અધઃપતન, લાગ્યવિષ્ણવ અને
સર્વનાશનું મૂળ હવે એ મકાનની અંદરજ રહેલું લાગતું હતું.

કમલલોચનથી એ દૃશ્ય જોઈ શકાયું નહિ, તેથી બારી ખંધ કરી તે શય્યામાં જઈ પડ્યો, કિન્તુ જવાણામય મનમાં નિદ્રાની શાંતિ થી અસંભવિત હતી. તે આંખો ખંધ કરીનેજ પથારીમાં પડ્યો રહ્યો.

પૂર્વ રાત્રીએ પતિએ કાંઈ ભોજન લીધું નહોતું; તેથી કલ્યાણીએ કન્યાને મદદમાં લઈ રસોઇનું કામ પ્રાતઃકાળમાંજ પૂરું કર્યું. પતિના ખંડમાં ઘણા ધીમા પગલે જઈને જોયું તો તે સુતેડો છે, નિદ્રામાં હશે, એમ કહી તેને બોલાવ્યા તિના નિરાશ હૃદયે તે એ ઔરડામાંથી બહાર આવી ગઈ.

લગભગ સવારના દશ વાગ્યાનો સમય થયો હતા. કલ્યાણી એ વખતે સ્વામીને બોલાવવા ગઈ, કમલલોચન ઉઠીને શય્યામાં બેઠો હતો; કિન્તુ ચિંતામાં નિમગ્ન હતો.

પત્નીના આગ્રહથી તે જમવા બેઠો. પણ તે કેવળ નામમાત્ર. કમલલોચને આયમન વગેરે કરી અતિ વિમર્ષભાવે ફરીને પોતાના વિશ્રામખંડમાં પ્રવેશ કર્યો.

કલ્યાણી સ્વામીની પતરાવશીમાં પ્રસાદ લેવા બેઠી. અત્યંત ભક્તિભાવે તે દેવતાનો પ્રસાદ ગણીને નિત્ય સ્વામીનું વધેલું પ્રસાદિત અન્ન ખાતી હતી, કિન્તુ તે દિવસે તેનું એ પવિત્રાન્ન ગ્રહણ કરતાં તેને જરા પણ તૃપ્તિ થઈ નહિ. તે ઘણું આધું અનાજ જમીને ઉઠી ઉભી થઈ ગઈ. કન્યા રત્નમયીની દસા પણ એના જેવીજ હતી !

દિવસ કાંઈને માટે પણ અપેક્ષા કરતો નથી. કમલલોચને તેના વિશ્રામખંડમાં સૂઈને, બેસીને દિવસ પૂરો કર્યો. આગરમ

કાઢવા સાડ તેણે સહજ શયન કર્યું; પરંતુ જે તંદ્રા આવી તે સ્વપ્ન વિભીષિકામય હતી.

સંધ્યા સમયે તેના દાકોરજીના મંદિરમાં આરતી અર્થે નિત્ય શંખધંદાનો ધ્વનિ થતો હતો. તે દિવસનો એ સુગંભીરધ્વનિ જાણે તેને બલિદાનનાં વાજાંત્ર વાગતાં હોય તેવો જણાવા લાગ્યો. વાઘ કોલાહલ બંધ થતાં તેના હૃદયને કાંઈક શાંતિનો લાભ મળ્યો.

અને રત્નમયા—તેણે પણ વિવિધ પ્રકારની દુર્ભાવનાઓમાં સમસ્ત દિવસ પૂરો કર્યો હતો. રડી રડીને બીજાનું ભીંજાવી મૂક્યું હતું; કિન્તુ કેવળ રડવાથી મનુષ્યની મહા વિપત્તિઓ દૂર થતી નથી. તે અસ્પૃહ સ્વરે બોલવા લાગી;—“મારા પિતાને નથી શું ? ઉચ્ચ સજ્જદ, રાંજસંમાન, ત્રણ મહેલો, સિપાઇઓ, દાસદાસીઓ અતુલ ઐશ્વર્ય એ સઘળું છે—નથી શું ? કિન્તુ આ અભાગિની કન્યા માટે તેમનું તે સર્વ જવા બેઠું છે. તેમના પ્રાણુ અને ધર્મ તાણાતાણુ કરી રહ્યા છે. એક દિવસ આ ઐશ્વર્ય મદમાં અધીરા બની દરિદ્ર સ્વામીનું મેં અપમાન કર્યું હતું, આજે શું તેના સાંધાતિક પ્રાયશ્ચિતનો દિવસ આવ્યો છે ? હું મરવા તૈયાર છું. મરવામાં મને કાંઈ પણ દુઃખ નથી. કિન્તુ આ વાંચ્છિત મરણપથ પ્રશસ્ત કરવા સાડ કોની પાસે વિષ મગાવવું ? ફાંજદારના સિપાઇઓ આ ધરની બહાર કોઇતો પણ નીકળવા દેતા નથી ! હાય ! શું ત્યારે મરવામાં પણ મને સ્વાધીનતા—સ્વતંત્રતા નથી ? ”

“વિષ ન મળેલો બીજો ઉપાય છે; તે ઉપાય તીક્ષ્ણ અસ્ત્ર. પિતાની પાસે એક વસ્તુ મેં તીક્ષ્ણ છરી જેઈ હતી. તે રત્ન-જડીત છે. ભૂતપૂર્વ નવોળ ધરદાનખાંએ પિતાજીને તે કોઈ જરૂરી

રાજકાર્યના સાક્ષ્ય માટે શિરપાવ સહિત બેઠા આપી હતી. તે છૂરી તેમની પાસે છે. હું લેવા ધાડું તો તે મળી શકે તેમ નથી, માટે તેનું નિતાંત પ્રયોજન સમજી ગમે તે ઉપાયે મારે ચોરી કરીને તે મેળવવી પડશે. આ વિપદ સમયે ક્યાં છે એ મારા વિપદવારણ મધુસૂદન રૂપ સ્વામી ! જો હું મીશ તો ફરીને તેમનું દર્શન થશે નહિ. આ સિપાઇઓથી ઘેરાએલા ઘરમાંથી ફાઇને બહાર મોકલવાનો કાંઈ ઉપાય નથી ! તેમને આ વિપદના વર્તમાન શી રીતે મોકલું ?”

રાતને વખતે નિર્જન શય્યામાં સુતેલી રત્નમયી આ સર્વ બીધણુ ચિંતામાં નિમગ્ન હતી. તે હતાશ બનવાથી તેનું હૃદય ભ્રમ થઈ પડ્યું હતું; સુતાં સુતાં, રડતાં રડતાં, વિચારે કરતાં કરતાં અનેક મર્મચ્છેદી દીર્ઘશ્વાસ મૂકતાં મૂકતાં રત્નમયી આખરે નિદ્રા ધીન થઈ ગઈ; રાતનો તે વખતે દ્વિતીય પ્રહર હતો, ઘેર રજની હતી. સમસ્ત પ્રકૃતિ ચંદ્રની ચાંદનીથી ઉજ્જ્વળ બની રજતસ્પોતમાં વિહરતી હતી. પ્રકૃતિની ને હાસ્યમયી મૂર્તિ કમલલોચનરાયમાં જરા પણ શાંતિ લાવી શકી નહિ.

પત્ની કલ્યાણી તે દિવસ બહુજ અવરથ થઈ પડી હતી. તે પોતાના ઓરડામાં નિદ્રાધીન બની ગઈ હતી ! કમલલોચનરાય ધીમે પગલે શય્યા ત્યાગ કરી બારી પાસે આવ્યો. તે બારી નીચે ધરનો ન્હાનકડો બગીચો હતો. તે શબ્દ શ્રવણ, નિસ્તબ્ધ, નિષ્પદ રાત્રે તેણે બીંતના બહારના ભાગમાં ફાળદારના ચોકીદારનો ઉંચો સાદો થતો વાતચીતનો શબ્દ સાંભળ્યો. ભયથી તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું.

ધીમાં પગલાં માંડતાં તે આરીનો ત્યાગ કરી એ ઓરડામાંથી કમલલોચન બહાર આવ્યો અને પાસેના બાળ ઓરડામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. ગાંડાની પેઠે તે ખૂબ પાડીને બોલી ઉઠ્યો:—“ ના, પલાયન કરવાનો કોઈજ ઉપાય નથી, રત્નની કલંકકાલિમામાંથી રક્ષા કરવાનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી.

રત્નમયી આ પહેલાં ઓરડામાં સુતી સુતી જે છૂરીનો વિચાર કરતી હતી, તેજ છૂરી કમલલોચને એક મોટી પેટીમાંથી બહાર કાઢી. પિશાચના જેવું એક વિકટ હાસ્ય કરી તે બોલ્યો:—“ ઠીકજ થયું છે ! સ્વર્ગીય નવાબ ઇરફાનખાંએ મને આ બક્ષિસ આપતી વખતે કહ્યું હતું કે—‘ કમલરાય ! હું આશા રાખું છું કે, બાદશાહની આપેલી આ છૂરી સામાન્ય ભેટ છે, છતાં કોઈ વખતે તમને તે ખરેખરી ખપ લાગશે.’ તેમણે યોગ્ય વાતજ કરી હતી. આ સિવાય તે રત્નજડિત છૂરીનો બીજો શો સારો ઉપયોગ થઈ શકવાનો છે ?”

કમલલોચન આ વખતે બાણે પ્રકૃત ઉન્માદ બન્યો હતો ! રાત્રીનો દ્વિતીય પ્રહર લગભગ પુરો થવા આવ્યો હતો, છતાં તેનાં નેત્રોમાં નિદ્રા નહોતી. તેણે પિશાચની પેઠે વિકટ દૃષ્ટિથી એકવાર તે નિસ્તબ્ધ ઓરડામાં ચારે તરફ જોયું; તે પછી રત્નમયીના ઓરડાની પાસે નિઃશબ્દ પદસંચારથી ઉપસ્થિત થઈ ધીમેથી બારણાને ધક્કલતાં તે તરત ઉઘડી ગયું.

રત્નમયીનો સ્વભાવ એવો હતો કે તે કદી પણ દ્વાર ખંધ કરીને સુતી નહોતી. કમલલોચન ચોરની પેઠે ઘણી છૂપી રીતે પગલાં બાંધી તે ઓરડામાં દાખલ થયો, ઓરડામાંના ત્રિગ્ધ્રપ્રદીપ ક્ષીણ

જ્યોતિથી હજુ પણ બળતો હતો. રત્નમયી નિદ્રિતા થઇ હતી. તે શુભ શય્યા ઉપર એ નિરપંદભાવે સુતી હતી. તેને જોઇને અનુમાન થતું હતું કે જાણે તે શુભ શય્યામાં સોનેરી ચંપાનાં સુંદર પુષ્પો મુઝી રાખેલાં છે! મસ્તક અવગુંઠન રહિત થઈ ગયું હતું. શ્યામ કેશરાશિ શુભ ઉપાધાર-એશિકા ઉપર અડીતલીં િખેરાયલા હતા. તે અપૂર્વ કાતિમંડિત શુભ મુખમંડળ ઉપર દીવાનો પ્રકાશ પડતો હતો; તેનાથી તે મુખ જાણે વધારે સુંદર દેખાતું હતું.

કમલસોચનરાય એક દ્રષ્ટે તે માધુરીમયી રત્નહવતી પ્રતિમા તરફ જોઇ રહ્યો. અને મનમાં ને મનમાં અસ્ફુટ સ્વરે જોલવા લાગ્યો;—“જેને લીધે મારો આ સંસાર છે, જે મારા આ સંસાર નંદનનું પરિજાત છે, તેની શું હું સ્વહસ્તે હત્યા કરું? પિતા થઇ કન્યાના શોણિતથી હાથ રંગું? અરે, કેવી બયાનક કલ્પના!”

ફરીથી બીંતની પાસેના મોગલ ચાકીદારોનો કંઠાર કોલાહલ નો શબ્દ સહસ્ર! તેને શ્રુતિગોચર થયો. તે સાંભળી એ ફરીને બચચત્તિ થયો. દહતાથી તીક્ષ્ણ છૂરી લઇને કન્યાની શય્યા પાસે હત્યાકારી સ્વરૂપે આવી ઉભો રહ્યો. તે વખતે તેનું સર્વ શરીર કંપતું હતું. ગમે તેમ કરી જરા હિંમત લાવી બીયણુ બ્રકુટી ભંગ સહિત તે બોલ્યો;—“હવે નહિ, મુહૂર્ત માત્રનો વિલંબ થવાથી મારો એ સુદૃઢ સંકલ્પ ચાલ્યો જશે! આ સુંદર રત્નહલયુક્ત મુખ જેમ જેમ જોઇશ, તેમ તેમ મારા હાથની આ આખદ-દહ મુઝી શિથિલ પડતી જશે. હવે નહિ! રત્નમયી! આજ તારો આખરનો દિવસ! આજ તારો પિશાચ પિતા તારાહલયના શોણિતથી શયતાન મીરઅલીખાંની પ્રચંડ વાસનાની જ્વાળાને શાંત કરી દેશે,”

આવા ઉન્માદ જેવા અસતર્ક શબ્દોન્યારે એકાએક રત્નમ-
યાની નિદ્રાનો ભંગ થયો. શય્યામાંથી ઉઠી, ખેડાં થઈ વિસ્મય સાથે
જેયું તો તેનો પિતા હાથમાં એક તીક્ષ્ણ હથિયાર લઈને ઉભો છે.
જે છરી મેળવવા મટે તેણે થોડીવાર પહેલાં અત્યંત વ્યાકૂળતા
દેખાડી હતી, તેજ છરી તેના પિતાના હાથમાં છે. જેની મદદથી
પોતે ઘણી શીઘ્રતાથી પોતાનું મૃત્યુ લાવી શકત, તે તેનો સ્નેહમય
પિતા-તેની સ્વેચ્છાથી આગ્રહ પૂર્વક તે મૃત્યુ આપવા આગ્યો છે !

રત્નમયી તેથી જરા પણ ભય પામ્યા વિના સ્નેહમય કંઠે
બોલી:—“ પિતાજી ! ”

કમલોદયન ભયથી કાંઈક પાછો હડી ગયો. તેની દૃઢ મુઠ્ઠી
શિથિલતર થઈ ગઈ. હાથ કંપવા લાગ્યો. હૃદયમાં એક પ્રકારનો
મહા ઉત્પાત ઉઠ્યો. તેનો હૃત્ પિંડ જાણે ઉત્પાતથી વિધ્વસ્ત
થનાં પાંદડાંઓ પેઠે છિન્ન વિચ્છિન્ન થઈ ગયો.

રત્નમયી બોલી:—“કઈ વાતનો ભય ? કઈ વાતનો સંકેત
પિતા ? મારી છાતીમાં તમારી આ છરી ખોસી દો. હુંજ તમારા
સર્વનાશનું મૂળ છું. બૂલી જાઓ કે હું તમારી કન્યા રત્નમયી
છું ! બૂલી જાઓ કે આ સંસારમાં કન્યા તરીકે તમારે કોઈ હવું-
જ નહિ ! તમારા વંશનું ગૌરવ, માંડે નારી સંમાન જેનાથી
સંચવાય એજ કરો !! હું જરા પણ ભયથી કંપિત નહિ, જરા
પણ દુઃખિત થઈશ નહિ. એક દિવસ ભવાનીની સેવા માટે ભૈરવ
હુંટારાના કાલિ મંદિરમાં આ દેવ બલિદાન માટે ઉત્સર્ગીકૃત થયો
હતો. કિન્તુ તે દિવસ માતાએ બલિદાન સ્વીકાર્યું નહિ. આજ તે
શુભ અવસર ઉપસ્થિત થયો છે, દો પિતાજી ! માનું તે સુખ

ખપ્પર તમારી આ ચીર અભાગિની કન્યાના હૃદયની શોણીત ધારાથી પૂર્ણ ભરી દો ! ”

કમલલોચનરાય ઉદાસ નેત્રે રત્નમયીના મુખ સામે જોઈ આ સમજી સંભળતો હતો, તેનો હાથ કંપી ઉઠ્યો. મુઠી શિથિલ થઈ ગઈ. છૂરીને એકદમ જમીન ઉપર પછાડી તે ત્વરિત ગતિથી એ ઓરડા બહાર ચાલ્યો ગયો.

રત્નમયી તે ઘટનાથી જરા પણ લય પામી નહિ. તેણે મનમાં વિચાર્યું નારાયણ મધુસૂદન જે ભક્તના ભગવાન છે, તે મેં આજ પ્રત્યક્ષ જોયું છે. વિપદ કાતર ભક્તની મનોવાંચના તે આવીજ રીતે પૂર્ણ કરે છે. આ છૂરી મેળવવા માટે હમણાં હું અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ રહી હતી ! તે તેમણે મારા પિતાના હાથદ્વારા મોકલી આપી છે ! મારી બધી ચિંતા પણ હવે નાશ પામી ગઈ છે. આ હથિયારજ મારા નારી સંમાનની રક્ષા કરશે. તાકાત શી છે, એ પિશાચ ચીરઅલીખાંની કે તે મારો અંગ સ્પર્શ કરી શકે !

(૧૬) પદ્માચન.

ભવિતવ્યનું વિધાન વિદ્યુત્ત યતું નથી, જેતાં જેતાંમાં ત્રણ દિવસ વીતી ગયા; છતાં કમલલોચનરાય તેની કન્યાને ફોજદારના હાથમાં આપવી કે નહિ, તે ચોક્કસ કરી શક્યો નહિ !

ખીજી તરફ રત્નમયીના સમુજ્જ્વલ રૂપની સુંદર છબી ફોજદાર ચીરઅલીખાંના હૃદયમાં ઘણે ઉંડે જઈ ચોંટી ગઈ હતી. જેમ જેમ દિવસો જતા હતા તેમ તેમ તે ઘણો અંતરે જનતો જતો હતો, તેના મીઠા બોલા મળતીઆઓ કમલલોચનરાયના ધોર શત્રુ

હતા, તેમણે તેને લાય દેખાડ્યો કે:—“ હિન્દુઓનો વિશ્વાસ કરવા નહિ ! કમલલોચન ઘણો વિવક્ષણ પુરુષ છે. આવી રીતે એક અદ-
વાડીકે રાહ જોશે તો તેની રૂપવતી કન્યાને તે નક્કી ક્યાંઈક મોક-
લી દેશે. ”

આ વાત ફાજદાર મીરઅલીખાંના મનને સાચી લાગી. તેણે
આ અગાઉથીજ કમલલોચનરાયના સર્વનાશનો સમજો બંદોબસ્ત
કરી રાખ્યો હતો. તેના મનનો સંકલ્પ તેણે ગુપ્ત દરબાર વખતે
કાર્યમાં પરિણત કર્યો.

આ ગુપ્ત દરબારમાં કમલલોચન રાયની વિરૂદ્ધ નાલિશ કરવા
માટે બે પદરથ રાજકર્મચારીઓએ અરજી પેશ કરી. કમલરાયે
આમિલદાર રૂપે વીરભૂમની પ્રજા ઉપર શાસન કરતી વખતે એક
લાખ કરતાં વધારે રૂપિયા ખચાવી પાડ્યા હતા. એજ તેની વિરૂદ્ધ-
માં રંજુ થએલો અલિયોગ હતો. ફાજદાર આટલા દિવસ આ
કમલલોચનરાય ઉપર યથેષ્ટ નેક નગર રાખતો હતો. તેથી તેના
શત્રુઓ આજ સુધી નિશ્ચેષ્ટ રહ્યા હતા. આજ ઉપયુક્ત અવસર
જોઈ, તેમણે ફાજદારની હજૂરમાં અરજી પેશ કરી.

એ અરજી ઉપર હુકમદાર તા સ્વયં ફાજદાર હતો. તેના
હુકમ ઉપર બોલનાર કોઈ નહોતું. આથી આ અલિયોગ લાખ-
નાંરાઓએ કમલલોચનની વિરૂદ્ધ જે ફરિયાદ રંજુ કરી હતી. તે
સંબંધી સાધારણ સાક્ષીઓ લઈને, કમલલોચનને પોતાનો ખચાવ
કરવાનો સમય આપ્યા વિના ફાજદારે એજ દરબારમાં આદેશ
કર્યો કે—પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે આમિલદાર કમલલોચ-
નરાયે સરકારનાં લાખ રૂપિયા ખચાવી પાડ્યા છે, માટે તે અમિ-

લદાર કમલોચનરાયનું સર્વસ્વ સરકારમાં વસુલ કરવામાં આવે છે. આ હુકમનો હમણાંજ અમલ કરવો, એવો મારો આદેશ છે, તે નાસી જવા પામે નહિ; માટે પૂરતા બંદોબસ્તની જરૂર છે. એને બંદીવાન બનાવી કારાગારમાં રાખવાનું ફરમાન કરવામાં આવે છે.”

સરકારના આવા હુકમના બળથી બળવાન સિપાઇઓને સાથે લઇ એક સેનાપતિ કમલોચનના ઘર આગળ હાજર થયો.

કમલોચન આ વખતે બહારના ખંડમાં બેઠો હતો, સેનાપતિને વધારે મુશ્કેલી નડી નહિ. તે ફોજદારના હુકમના બળ ઉપર અતિ સહેલાઈથી અજ્ઞાના ઉપયોગ વિના કમલોચનરાયને કેદી બનાવી શક્યો. પછી તેને બેઠીઆ પહેચવી કારાગારમાં તેને પૂરવામાં આવ્યો.

કમલોચનના બધા હિન્દુ મુસલમાન સિપાઇઓમાંથી ફોજદારના ત્રીયેરીખાતમાં વારંવાર માગણી થયા કરતી હતી. કાંઈક બખેરો ઉપરિશ્ત અથવા એમ ધારી, ફોજદારે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી બે દિવસ પહેલાંજ ઠાકા તરફ એક સરકારી વહાણમાં તિબેરી લઇ જવા નિમિત્તે કમલોચનના હિન્દુ સિપાઇઓને એ વહાણ... ચોખ્ખા તરીકે મોકલી દીધા હતા બાકીના જે સર્વ સિપાઇઓ રચા હતા તે મુસલમાન હતા. ફોજદાર જાણતો હતો કે તેમના તરફથી કમલોચનને કાંઈ પણ સહાયતા મળવાની નથી.

ફોજદારે જાણ્યું કે કમલોચન ઝાઝી તકલીફ વિના કેદી બનીને સરકારી કારાગારમાં પૂરવો છે, એટલે તેના નાસી જવા સંબંધની એની સંબંધી ચિંતા દૂર થઈ. એજ દિવસ જો તે તેની સૌન્દર્યવતી કન્યાને બળાત્કારે પોતાના મહેલમાં લાવે તો તેથી તેના રૂઝ

નામને કલંક લાગે. આથી તેણે શ્રીજી પણ્ય બે એક દિવસ રાહ જોવાનો સંકલ્પ કર્યો પરંતુ કમલલોચનના ધરની ચારે તરફ ચોકી પહેરના એ નદોચસ્ત હતો તે બમણો કરી દીધો.

સ્વામીના કારાવાસના સમાચારથી એકાંતાનુરક્તા પત્ની કલ્યાણી મૂર્છા ખાઇ જમીન ઉપર પડી. રત્નમયી તેની માતાની સારવારમાં નિયુક્ત થઈ. તે એવા વખતમાં પણ્ય હૃદયનું બળ હારી નહિ. હજુ પણ્ય તેને આશા હતી કે ફેજદાર તેના પિતાને કારા-
દર્દ કરી રાખશે; પણ તેની હલ્લા કરવાનું સાહસ તે કદી પણ્ય કરશે નહિ.

રત્નમયીએ અનેક કષ્ટ મૂર્છા માતામાં ચૈતન્ય સંપાદન કર્યું. માતાને આશ્વાસન વાક્યે બોલાવી હતું—“ભય શું છે મા તમારે ? મારા પિતાજીને શ્વઃ દિવસ રોકી રાખી શકે; એટલી ક્ષમતા ફેજદારમાં નથી.” ગભરાઇ ગયેલી કલ્યાણી કન્યાનાં સાંત્વનાયુક્ત વચનોથી હૃદયને દૃઢ બનાવી ઉઠીને બેસી થઇ.

દિવસ વીતી ગયો. રજનીનો પ્રથમ પ્રહર પણ્ય વીતી ગયો છે. અને તેજ દિવસના બે પ્રહર સુધીના ગુપ્ત પરામર્શ પાળી કમલ-લોચનરાયના ધરના ખાસ લાગોનું રક્ષણ કરનારા હિન્દુ પહેરેગી-સાએ મંત્રણા કરી સ્થિર કર્યું છે કે—“જો ફેજદારનો કોઈ પ્રહર બળત્કારથી અંદર પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે, તો બાપણે તેની હલ્લા કરી નાંખવી, પ્રણ હોય ત્યાં સુધી તેમને કાંઈને અંદર જવા દેવો નહિ.” આ કેટલાએક રાજપૂત કમલલોચનના પોતાના હોઈ ગૃહસ્થકારીકે તેનું નિમક ખાતા હતા એ ઉપરાંત ઉદ્દેશથી હિન્દુ દરવાન ત્રાહારોએ પોતાનાં આવશ્યકીય હથિયારોનો સવારથી સંમક કરી બેસી હતા.

મંગીર રાત્રે ફટકાએક મોગસ પ્રહરી મકાનના આંગણમાં આવવાની ચેટા કરવા તમને રાત્રીએ વાત પાળવાનો મયત્ન કર્યો અને એમ કરવા જતાં તકરાર થઇ પડી.

ગૃહરક્ષક રજપૂતોની સંખ્યા માત્ર આઠ ! અને તે ઘરને ઘેરી રહેલા મોગલોની સંખ્યા લગભગ પચીસ. હરવાનો જ્યારે દેવડીનો પ્રવેશ પથ રાત્રીને સંત્રીન હાથમાં લઇને ઉભા રહ્યા; ત્યારે એક વિષમ લડાઇ ઉઠી થઇ. ઉભા પક્ષમાં યુદ્ધ મમ્મું અને જાયાનક દાસાદસ ઉપસ્થિત થયા.

એ બિયણુ દાસાદસ સખ્ત આંગણમાંની અંતઃપુરમાં જઇ માતા તથા કન્યાને ઢાને પહોંચ્યા. એ વળી એક પરિચારિકાએ હાકતાં હાકતાં આવીને સમાચાર આપ્યા—“માથા ! તમે અત્યારે ને અત્યારે પલાયન કરો ! ફોજદારના સિપાઇઓ અંદર આવવાની ચેટા કરે છે.

માતા અને કન્યા પરસ્પર એક ખીજના મુખ સામે એક સામ્યાં. તેઓ વેશ પરિવર્તન કર્યા વિના નીચે ઉતરી આઆ પાછળજ ધરનો બગીચો હતો.

એ બગીચાની એક તરફ બહારના ભાગમાં એ પહેરેગીરો નિયુક્ત હતા; કિન્તુ આ વખતે તે સ્થાન પહેરેગીર વગરનું હતું; કેમકે તે બન્ને જણા મોટે દાસાદસ સાંમગીને પોતાની જગ્યા છોડી દેવડી તરફ દોડ્યા ગયા હતા.

રત્નમયીએ તેની માતાને કહ્યું—“માતા આપણે ધરને ખીજે બારણે થઇને પલાયન કરી જઇએ.”

“પલાયન કરવાના ઉપાય કયા છે ! એ દેશણે પણ પહેરેગીરો છે !”

“પહેરેગીરો છે તેથી શું થયું? જો મધુસુદન સહાય હશે—
તમા આશ્વસન સતીની સંમાન-રક્ષયિત્રી હશે—તો જોઈ લેજો
જનની! તેઓજ આ પથુને પલાયન કરવાનો ઉપાય કરી આપશે!”

રતનમયી ઉતાવળી ઉતાવળી અગ્રેપર થઈ અત્યંત નિઃશબ્દ
પથુ ઉધાનનો દરવાજો ઉઘાડવા ગઈ. અને બારણું જરા ખોલી,
ઘોંટું ઉંચું કરી ચાર તરફ જોઈ લીધું. કાંઈ પણ મનુષ્ય તેની
નજરે પડ્યું નહિ. તેણે માતાને કહ્યું—“માતા! સત્તર આવો.
ખરેખર, મધુસુદન આપણા વિપદ લય—કરણુ છે?”

માતા અને કન્યા તે બારણા વાટે બહાર નીકળી સરિયામ
રસ્તો ઊડી વાંકાયુંકા માર્ગે ચાલવા લાગ્યાં. નિકટમાંજ એક
ખીજો બગીચો હતો. આ બગીચો ઠાકુર મંદિરનો હતો; તે બન્ને
એ બાગમાં એક વૃક્ષની પાછળ સંતાઈ ગયાં; કારણ કે પાછળ
કાંઈનાં પગલાંનો ધ્વનિ તેમને સંભળાતો લાગ્યો. પરંતુ ખીજજ
ક્ષણે તેઓ સમજ્યાં કે તેમનો ભ્રમ હતો. આવી જનની લયાનક
વિપત્તિને સમયે ઓડી સર્વ પ્રકારની ખાંતિ થતી અતિ સ્વાભાવિક
હોય છે !

રતનમયી ખોલી:—‘માતા! હું આ માર્ગે જાણું છું. આ
શકનો બગીચો હતો. પિતાજીએ તેને વેચાંતો લઈ ઠાકુર મંદિરની
સંપત્તિ બનાવ્યો છે. આ શેડ સમગ્રામમાં ધણા શ્રીમંત હતા,
અને માન પિતાના પરમ સ્નેહી હતા. ત્રિવાહ પહેલાં પાંચખીમાં ખેસી
હું આ રસ્તે સરસ્વતીની નદીમાં સ્નાન કરવા જતી હતી. ચાલો,
આપણે બાગમાં ચઢને બહાર જઈએ. એમ કરવાથી આપણે ધણા
થોડા સમયમાં સરસ્વતીને તીરે પહોંચી જઈશું.

માતા અને કન્યા ધર્મનાશના ભયથી ઘણું ઉતાવળે ચાલવા લાગ્યાં. તેઓ યથા સમય જન સમાગમ પરિશિષ્ય, તરંગોના મૃદુ હિચ્ચાસોના શબ્દથી મુખરિત સરસ્વતીના તીરે આવી પહોંચ્યાં. નદી તીરે અનેક શીવ મંદિર હતાં. વચ્ચે સ્નાન કરવા માટે ઘાટ બાંધેલા હતા. સરસ્વતી તે વખતે પૃથ્વી વેગવતી હતી. સપ્તઆમ તે વખતે બંગાળાનું પ્રધાન વાણિજ્ય સ્થાન હતું. અને તેથી અનુમાન થાય છે કે પુણ્યતોયા સરસ્વતી એટલા માટેજ સપ્તઆમની બક્ષીના આવાસદુર્ગના રક્ષક માટે પ્રયત્ન વેગથી પ્રવાહિતા થઇ રહી હતી.

એક અશ્વરથ વૃક્ષ નીચે માતા અને કન્યા અંધકારમાં આત્મ ગોપન કરી તે ભયંકર રાત્રીમાં વિશ્રામ કરવા બેઠાં. ત્યાં કોઈ મનુષ્ય પ્રાણી નહોતું; એટલે સુધી કે શિયાળ વગેરે પ્રાણીઓ પણ કાંઈક વિચાર કરીને એ સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગયાં હતાં.

માતા કલ્યાણી બણીવાર સુધી ઉભા રહી યાત્રી જવાથી કક્ષાંત બની તે વૃક્ષ નીચે બેસી ગઈ. કન્યા રત્નમયી સામે બેઠી. ઝાડોની ગાદી ધડાએ ચંદ્રનાં કિરણોને અટકાવી દીધાં હતાં. તેથી તે સ્થળ ઘણું અંધકારમય બાસતું હતું.

માતા કલ્યાણીએ કન્યા રત્નમયીને કહ્યું:—“આપણાં અદૃષ્ટમાં આટલું બધું ભોગવવાનું હતું જ હેન?”

“માતા ! એના વિચાર કર્યા કરવાથી આપણા નાનટ લાગ્યો સોતને કાંઈ પાછા ભાવી શકાશે નહિ,”

“ત્યારે હવે શું થશે હું નથી જાણતી કે આ આ હતભાગિનીના અદૃષ્ટમાં હજી કેટલુંક મહાદુઃખ માંડેલું હશે !”

“તમને વધારે હું શું સમજવું માતા ! ભગવાનની ઉપર વિશ્વાસ કરો. ભગવાનની શાંકત ફેટતી મધી છે તે તો તમે સમજો છો, તેમની સહાય ન હોત તો આપણે ધરતી બહાર આવી શકત નહિ. ”

“તે હું સમજું સમજું છું રત્ન ! હું મારા માટે ચિંતા કરતી નથી. સાથે તું પૂર્ણ યુવતી કન્યા છે ! વિપદ તો પગલે પગલે આવે છે ! આપણને દોણ આશ્રય આપશે ? ”

એ સમયે દોણ બણે એ વક્ષાંતરાણે અંધકારમાંથી બોલી કહ્યું:—“મધુસુદનના આ વિશાળ સંસારમાં આશ્રયનાં સ્થાનોનો અજ્ઞાપ ક્યાં છે ? તમારી સર્વ વાત મેં સાંભળી છે. તમે મારી કન્યા સમાન છો; આવો મારી સાથે. ”

જેણે આ વાત કહી તેનો કંઈ સ્વર બણે વિણના અંકાર જેવો કાનને અતિ તૃપ્ત કરે તેવો હતો અને એ વાત બણે કાંઈક અપૂર્વ સ્નેહમયી સહાનુભૂતિના નિશ્વાસવાળો હતો એ અંધકારમાં છૂપાએલી રમણી, વિપન્ના માતા અને કન્યાની સન્મુખ આવીને ઉભી હતી.

કલ્યાણી અને રત્નમયીએ જોયું કે તે એક અપૂર્વ ભૈરવી મૂર્તિ છે ! તે બન્ને તેના ચરણમાં પડ્યા—

ભૈરવીએ આશીર્વાદ આપ્યો:—“લાંબા આયુષ્યવાળી થાઓ બહેનો ! તમે નિર્ભય બની મારી સાથે આવો ” માતા અને કન્યા બન્ને બોલ્યા વિના તેની પાછળ જવા લાગ્યા.

આ તરફની હકીકત આ પ્રમાણે. હવે એ વખતે કારાગારમાં કમલભોજનરામ શું કરતો હતો તે આપણે જોઈએ.

એક પ્રસ્તુતેદી ઉપર ઝૂંખેલા બે અવસ્થામાં તે ઉપવિષ્ટ થયો હતો. મર્મચ્છેદી અપમાનથી અને બીપણ બવિવ્યની ચિંતાથી મૃતદુગ્ધ વડે પરિપુષ્ટ થયેલી તેની હેમકાંતિ થોડા વખતમાં અતિ મસિન થઇ ગઇ હતી. તેની આહારની વ્યવસ્થા માટે એક હિન્દુ રસોઇયાની ગોકવણ થઇ હતી. અત્યારે તે રસોઇ તૈયાર કરી મૂકી ગયો છે; કિન્તુ પરમ હિન્દુ, એક નિષ્ઠાશીલ કમલ-લોચન ધૃણાપૂર્વક તેનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી. અધિકારમય બવિવ્યની ચિંતામાંજ તે નિમગ્ન બની ગયો છે.

કમલલોચનરાય હોઠ દબાવીને બોલે છે:—“મધુસુદન ! મરવા માટે હું જરાપણ કાયર નથી ! મારો બધા કેવળ રત્નમયી માટે છે. મીરબલીખાં ! જીવન હશે ત્યાં સુધી મારી કન્યાનું તારા જેવા ક્ષયતાનના હાથમાં કદી પણ સમર્પણ કરીશ નહિ ! નવાળ શામ-સ્ત્રીમાં જેવો ન્યાયવાન માણસ જ્યારે અત્યારે બંગાળાનો સુબેદાર છે, ત્યારે આ અત્યાચારનો બદલો એક દિવસ હું લઇશ તે લઇશજ !”

બીજા ક્ષણે તેના મનમાં શાંતિમય ગૃહકેન્દ્રની વાત ઊદ્ભવે ગઈ. પતિરતા પત્ની કલ્યાણી, સ્નેહમયી કન્યા રત્નમયી એ અંબ તમસાચ્છત કારાગૃહના ઝાંઝાલિત અધિકારને ભેદીને તેની આંખો સામે ઉજવળ મૂર્તિરૂપે દૂરી નીકળી. હાય ! તે તો તેમની રક્ષા માટે કાંઈ વ્યવસ્થા કરવા આવી શક્યો નહિ !

મનમસ્તુની મદદથી તેણે બેયું કે મોગસ સેનાએ તેના અંત-પુરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. કલ્યાણી અને રત્નમયીને બગાડકારે લઈ જવા માટે તે એણે કરે છે. અને તેની કન્યા તથા પત્ની તારી

પ્રતિજ્ઞાના રક્ષણ માટે હથિયારથી આત્મહત્યા કરે છે. તેમના હૃદયમાંથી નીકળતા શોષિત-વડે અંદરના ઓરડા-ઓસરીઓ નાણે ભાલ રંગનાં થઇ ગયાં છે !

કમલલોચનરામ ગાંધીની પેઠે ચીતકાર કરીને બોલ્યો—“નારાયણ ! મધુસૂદન ! આ શી વિભીષિકા મને દેખાડે છે ? પ્રભુ ! રક્ષાં કરો. હું મહાપાપી છું. મને ક્ષમા કરો. આ પીડા અતિ અસહ્ય છે ! અસહ્ય છે ! !”

આ શબ્દો પુરા થતાંજ તે એ કંઠાર પ્રસ્તરવેદી ઉપર મુન્નિઈત મધ પડી ગયો. એ ચેતનાહીન અવસ્થાએ મુહૂર્તમાત્રમાં તેની સકળ યંત્રણાનું અવસાન કરી દીધું.

(૧૭) ભૈરવી.

ભૈરવી આગળ આગળ ચાલતી હતી; કારણકે તે રેતાળ પ્રદેશ તેને પરિચિત હતો. રતનમયી અને તેની માતા નિર્વાક અવસ્થામાં પાછળ ચાલતાં હતાં. એ વખતે જ્યોત્સ્ના ફૂટી હતી. અને રસ્તો બોળવાને માટે કાંધપણ હરકત આવતી નહોતી.

ચાલતાં ચાલતાં પ્રાયઃ અર્ધકોશ માર્ગ કાપ્યા પછી ભૈરવી ગાઢ જંગલથી છવાએલા એક ભ્રમ મકાનના દ્વાર પાસે આવી ઉભી રહી. દુતગમનથી ઉપજેલી સ્વેદધારા વસ્ત્રાંચલવડે લુછી નાંખી આંધ્રાસ અંજક સ્વરે તે બોલી—“બહેનો ! તમને હવે ભયનું કાંધ પણ કારણ નથી. આપણે જનાર્દતના આશ્રમમાં આવી મહેંડ્યા છીએ.

રતનમયાએ મનમાં વિચાર્યું કે જનાર્દન કાંઈ દર્યુહલપતિનું નામ હશે. આ પહેલાં એક દિવસ તેને વન મધ્યસ્થ આવીજ ગતના એક નિર્જન ખંડેરમાં લઈ જવામાં આવી હતી; કે જ્યાં એકે દર્યુનું નામ હતું જનાર્દન. કાંઈક કુતુહલ થવાથી તેણે પ્રશ્ન કર્યો—“એ જનાર્દન કાણુ ?”

ભૈરવી બોલી,—“બહેન ! તે જનાર્દન આ જગતના પાલક, આશ્રિતના રક્ષક, નારીના માનને સાચવનાર અને મુર, મધુ, દેટલ, કંસ વગેરે દૈત્યોનો નાશ કરનારા છે, શિશુપાળનો એમણેજ વધ કર્યો હતો. કાલિંદીને કઠિ લલિત કામળ બાંસુરીનાદે તેમણેજ વગની ગાપાંગઓનાં મન હરણુ કરી લીધાં હતાં.”

રતનમયા બોલી—“દેવી ! મુર્ખતાથી મેં આપને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. હવે હું સમજી છું કે તમારા તે જનાર્દન કાણુ છે ! હવે મેં જાણ્યું છે કે એજ જનાર્દને અમારી આ મહાવિપત્તિના સમયમાં તમને અમારાં ઉદ્ધાર કરનારાં તરીકે અહીં મોકલેલાં છે.”

ભૈરવીએ એ વાતનો કાંઈપણ ઉત્તર ન દીધો. તેણે તે જંગલના મધ્ય ભાગમાં આવેલા ભગ્ન મંદાનનું દાર ધીમેથી હસેલી કણ્ઠું—“કાલ ! જાણે છે કે ?”

આ સંબોધનથી સહસા એક જણુ અંદરથી દાર ઉઘાડી બહાર આવી બોલ્યો—“મા ! શું તમે ન્યારે બહાર હો ત્યારે તમારું આ સંતાન નિશ્ચિંત થઈને ઉઘી શકે ?”

કાળનું પુરું નામ કાળભૈરવ હતું; કિન્તુ ભૈરવી તેને લાડમાં ‘કાળ’ વા ‘કાળો’ કહીને સંબોધન કરતી હતી. તેની ભૂતિ ચમત્કાર સમ્માન હતી, દેહ માંસ પેશીથી ભરપૂર અને અતિ બલિષ્ઠ હતો. તેને જોતાંજ એક શક્તિમાન વીરપુરુષ કહેવાનું મન થઈ જતું હતું.

ભેરવી બોલી—“કાળ ! મુરારીએ આપણને આજે બે અતિથિ આણી આપ્યાં છે. આવી રાત્રે તું એમની પરિચર્યાની સખળી બે-વસ્થા બરાબર કરી શકશે કે ?”

કાળભેરવ હસીને બોલ્યો—“તમારા આ લક્ષ્મીના લાંઝારમાં કાષ્ઠપણુ જણુસતો અભાવ નથી અને માતા ! જો કદાચ હોય તો તમારો આ લાડકો પુત્ર કાળભેરવ જીવતો છે ત્યાં કાષ્ઠપણુ વસ્તુનો અભાવ રહેશે નહિ. તમે તેઓને લઈને અંદર આવી માણ !”

મુખ્યદ્વાર પૂર્વવત્ પાંચ થયું. સહુએ અંદર પ્રવેશ કર્યો. એક ન્હાતું બારણું વટાવી તેઓ એક ખીજા મકાનમાં આવ્યાં. એ મકાન સારી રીતે ધોળેલું હતું અને સખળા ખડો મનુષ્યોને વસવા યોગ્ય આવશ્યકીય સાધનોથી ભરપૂર હતા. સામે એક છુદ્ડ ઓટો હતો અને તેની પૂર્વ તરફના ભાગમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર હતું.

લીલાકમલહસ્તા, સુલોહિત-સુકોમલ—પટવાસથી વિભૂષિતા, સ્પુરિતાધરા, હાસ્યમુખી નારાયણી જનાર્દનની પડખે ઉભી હતી. અહા ! ઉભેલી એ મૂર્તિ કેટલી બધી તૃપ્તિમય ! કેટલી પ્રેમમય ! કેટલી સોહાગમય !

અને કમળાની તરફ ઉભેલા—કમલનયન, સુંદર મોરપિન્ગ-વિભૂષિત, રક્ત કમળના જેવા અધરવાળા શ્રી નારાયણ હતા. તેમનો નિકપચરિત સુકાંતિમય દેહ, સ્વર્ણખચિત સુંદર પીતાંબરથી શોભતો હતો. ઝગમગમાં અતિ શુભ સુગતની શુભેલ, બહો સુગંધી-દાર શુભ માલતીનો હાર હતો. કરકમલમાં ચંદ્રમુખ મધુર મુરલી હતી અને એ ચંદન ચર્ચિત, અલકચુમ્બિત, કસ્તુરીના તિલકથી શોભતા, ચંદ્રની કાંતિ જેવા મુકુટથી વિશોભિત સ્મિત વદનમંડળ

ઉપર જાણે એક અપૂર્વ પ્રેમમય હાસ્ય વિલસતું હતું. તે હાસ્ય અસંતને શાંત કરતું. જ્યાંના ઉપર ચંદનનો લેપ લગાડતું, અમા-વાસ્યાના ચંદ્રમાં પ્રકાશ ફેલાવતું શોભતું હતું. તેને કંઈ ઉપમા આપી શકાય ?

ઝોરકામાં સમુજ્જલ, સુગંધી ધૂતપ્રદીપ બળતો હતો. કમ્તુ-રીના વાસવાળો દીવાનો શુભ પ્રકાશ એ રાધામાધવ અને ક્ષીણ-મયી વ્રજેશ્વરીના રમણીય મુખ ઉપર પડતો હતો. નવી શુશ્રેષ્ઠી માલતીમાળાની સુવાસથી તે દેવસ્થાન મુખવિત્ત સ્વર્ગીય સૌરભથી પૂર્ણ બન્યું હતું. અનેક સુગંધીમય શેફાલી પુષ્પ નિર્મલચરિત્રે પડી રહેલાં હતાં.

લૈરવીએ મંદિરમાં આવી રત્નમયી અને તેની માતાને અનુ-લક્ષી કર્યું—“લક્ષ્મીનારાયણના ચરણમાં પ્રણામ કરી તમે થોડી વિશ્રાંતિ લ્યો.” એ વખતે ત્રણે જણાંએ લક્ષ્મીના ચર-ણમાં નમસ્કાર કર્યો.

લૈરવી એ હાથ જોડી નતજનુ થઈ શ્રી માધવના શુચિશુભ્ર મુખારવિંદ તરફ જોઈ કાગળ લલિતકંઠે બોલવા લાગી:—

સંચરદધર સુવામધુરધ્વનિ સુવરિતમોહનવંશમ્ ।

ચલિતદ્વગંવલ્લભંચક્રમૌલિ કપાલવિલેખવનંસમ્ ॥

ચંદ્રકચાક્રમયુરશિશ્વંકમંડલ વલયિતકેશમ્ ।

પ્રચુરપુરંદરધનુરનુરંજિત મેદુરમુદિરસુવંશમ્ ॥

મણિમયકરમનોહરકુંડલ મંદિતગંઢમુદારમ્ ।

પીતલતનવનુગત મુનિમનુજ સુરાસુરવરપરિવારમ્ ॥

નમસ્કાર કર્યા પછી ભૈરવી સર્વને સર્ધ ખીજી એક નિર્જન ખંડમાં હાજર થઈ. કાલભૈરવની મહેનતથી તે ઠેકાણે વેશપરિવર્તનની અને શ્રમ દૂર કરવાની સમસ્ત વ્યવસ્થા આ પહેલાં થઈ ગઈ હતી. શયનને માટે જે તરફ જે અજનાસન પાથરી રાખ્યાં હતાં. જે પથ્થરનાં પાત્રોમાં દેવતાની પ્રસાદી-ફળ, મૂળ અને મિષ્ટાન્નાદિ હતાં અને માટીનાં વાસણમાં પિપાસા શાંત કરવાનું સ્નિગ્ધ સરસ્વતીનું જળ હતું.

ભૈરવી બોલી-“તમે આજ જગતપાલક શ્રીજનાર્દનનાં અતિથિ છો. કૃપા કરી તેમણે આજે તમને અહીં આપ્યાં છે. કૃપા કરી તેમણેજ તમારા માટે આ સમસ્ત પ્રસાદની વ્યવસ્થા કરી છે. આજ તમે શાંત અને કલાંત છો અહીં તમારે કોઈ પ્રકારની આ શંકા નથી. યમદૂત પણ અહીં આવવાનું સાહમ્ન કરી ચક્રશે નહિ. આ મૃગયર્મના આસન ઉપર શયન કરી નિશ્ચિત મને શ્રી ભગવાનનું નામ સ્મરણ કરતાં કરતાં નિદ્રા લેજો. સ્વપ્ન નિવારણ શ્રી મધુસુદનનું સ્મરણ કરી શયન કરવાથી કાંઈપણ ખરાબ સ્વપ્ન તમારી શાંતિમાં વ્યાધાત કરશે નહિ કાલે અતિ પ્રત્યુષમાં તમે મને ફરીથી જોઈ શકશો.”

ખીજું વધારે કાંઈપણ ન બોલતાં ભૈરવી અન્ય કાર્ય માટે તે ઓરડાનો ત્યાગ કરી ગઈ. રત્નમયીએ તેની માતાને પૂછ્યું-“માતા! આ આપણે ક્યાં આવ્યાં?”

કલ્યાણી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી બોલી - “લક્ષ્મીનારાયણે આપણા ઉપર કૃપા કરીને આપણને જે સ્થાને લાવી મૂક્યાં છે, એજ નિરાપદ સ્થાને આપણે આવ્યાં છીએ ખરેખર !”

રત્નમયીએ કહ્યું : - “ આપણે તો નારાયણના ચરણાશ્રયમાં આવી નિરાપદ થયાં; કિન્તુ”

“ તારા પિતાની વાત કરે છે ? આપકેશ તો સર્વવ્યાપી છે ! તેમણે જ્યારે આવી રીતે આપણને આશ્રય દીધો છે અને અસંભાવિત ઉપાયે વિપત્તિમાંથી મુક્ત કર્યો છે; ત્યારે તારા પિતાનું પણ તે એવીજ રીતે રક્ષણ કરશે, સાચું કહું તો રત્નમયી ! આ વખતે મારા હૃદયમાં તે મધુસુદને એક નવી સહિષ્ણુતા શક્તિ આવી દીધી છે. એ નારાયણ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી હું હવે એ સર્વ ચિંતાનો ત્યાગ કરીશ. તેજ મારા સીમંતનું સીંદુર ચિર ઉજવણ કરી રાખશે. ”

“ માતા ! હું તમારી અતિ અયોગ્ય અને હતભાગિની કન્યા છું. શા માટે મને તમે ગર્ભમાં ધારણ કરી હતી ? હાય ! તમે ગતરાત્રીએ તો રાજરાણી હતાં માતા ! કિન્તુ મારા જેવી અંભાગિની કન્યાને લીધેજ તમારી આજે આવી દુર્દશા થઇ છે ! આ શાયનીય મદ્દા વિશ્લવમય ભાગ્ય પરિવર્તન છે ! ” :

બહુ વાર સુધી રત્નમયીના હૃદયમાં વિશ્લવહારી મર્મવેદનાનો એક ઝંઝાવાત ઉડી રહ્યો હતો. તેનો વેગ નહિ સહેવાયાથી તે રડી પડી. તુહિનચિન્દુ વિનાની નસિની જેવા તેના તે ચિંતાકાતર મલીન ગંડેશ ઉપર થઇને અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો.

કલ્યાણી કન્યાની અશ્રુધારા લુછી બોલી-“ પુત્રી ! આ સંસારમાં સુખ દુઃખ નામની ઠાઇ જુદી વસ્તુજ નથી ! દિવસ અને રાત્રિ જેમ પુર્વાપર રહે છે, વસંત અને વર્ષા જેમ પ્રતિવર્ષ આવે છે, પ્રકાશ અને અંધકાર જેમ ક્રમે ક્રમે દેખાય છે; તેમજ સુખ

અને દુઃખ પણ અનુક્રમે આવે છે. હંમેશ દિવસ રહેતો નથી, હંમેશ રાત્રિ પણ રહેતી નથી. એ નારાયણની કૃપાથી આપણા આટલા દિવસો સુખમાં મયા છે અને સુખના વિલાસ વિભ્રમમાં પડી આપણે તેમના ચરણમાં ફાઇ અરાત અપરાધ કર્યો હશે; તેથીજ આજે આપણને આવા દુઃખના દિવસો આવ્યા છે. સુખ અને દુઃખ ઉભય મનુષ્યના કર્મફળ સૂચિત ફળ છે. જો રત્ન ! એમ કરવાથી આ દુઃખજ તને સુખ જેવું થઇ પડશે. ”

માતાની એ ઉપદેશપૂર્ણ વાતથી રત્નમયીના ચિત્તમાં ધણે અંશે સાંતિ થઇ તે મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગી—‘ મને મર્જામાં ધરનારી આ કલ્યાણીદેવી, કમલસોયનરાયની ઉપયુક્ત સહકર્મિણીજ છે . !

તેની દૃષ્ટિ એ વખતે સદસા તે પ્રસ્તર પાત્રમાં મૂકેલા ફળમૂળ તરફ ગઇ. એ બોલી—“ માતા ! દેવતાનો પ્રસાદ કાંઈક ખાઓ. હું ધાई છું કે તમને ઘણી તૃપ્તિ લાગી છે અને માર્ગ પણ ધણે આવી આવ્યા છે પણ ચાલવાનો તમને કદી પણ અભ્યાસ નથી માતા ! ”

કલ્યાણીએ જણાવ્યું—‘ પ્રથમ તું ખા. તારા ખાધા સિવાય હું કાંઈપણ ખાઈશ નહિ. ”

માતાનો દૃઢ આગ્રહ જોઇ રત્નમયાએ તે પ્રસ્તર પાત્રમાંથી ફળ, મુળ, મિષ્ટાન્ન વગેરે જમીને જગપાન કર્યું, તે પછી માતા પ્રત્યે બોલી—“ હવે તમે જમો માતા ! ”

કલ્યાણી તે જના પાત્રમાંથી મહુજ થોડો પદાર્થ મોઢામાં મૂકી, પાણી પીને બોલી—“ બસ ! ”

“ બીજું કાંઈ વધારે નહિ જાઓ ? ”

“ ના. ”

“ કેમ ? ”

“ બૂલી ગઈ છે કે રત્ન ! તારા પિતા આ વખતે કારાગારમાં છે. તેઓ એક નિશાવાન હિન્દુ છે ત્યાં તેમણે પાણી પણ નહિ લીધું હોય ? અને તેને માટે સુયોગ પણ ક્યાં છે ? તેઓ ઉપવાસી હોવાને લીધે હું કાંઈ પણ જાગી શકીશ નહિ. જો જમું તો આ વિપદમાં આશ્રયદાતા નારાયણજી ભારી ઉપર અતિ અગ્ર-સન્ન થાય. નારાયણજી પ્રસાદ મોડો લીધો છે-તેનાથી ભારી મુખ તૃપ્ત સહુ આલી ગઈ છે.”

રત્નમયી તેના ઉત્તરમાં કાંઈ બોલી નહિ. તેણે એક મુગમચ્છ ઉપર શયન કરી તેની માતાને સૂવા માટે આગ્રહ કર્યો. મનમાં તે મનમાં તે બોલી:-“ સતી લક્ષ્મી ભારી માતા ! તમારા ગર્ભમાં જન્મીને તમારી હતબાગિની કન્યા રત્નમયી જો આવા પ્રકારનો સુપવિત્ર સ્વાર્થકલ્પકલીન પતિભક્તિનો એક અંશ પણ પામી શકી હોત તો, તેની આજ આવી દુર્દશા હોત નહિ અને તમારી ઉપર પણ કાંઈ વિપત્તિ આવત નહિ. હું સ્પષ્ટ જોઉં છું કે એક દિવસ અશ્વર્થ મદના ગર્વથી અધીરી જાતી મારા તે ઇષ્ટદેવ સ્વામીનું અપમાન કરવાના પાપને પરિણામે આજ અમારી આ દુર્દશા છે ! ”

૧૮ અવિચારી પગલું.

દિવસ અને રાત્રિ ભગવાનના અખંડનીય નિયમ હોય કદી કાંઈને માટે ને સહ જોતાં નથી તો પણ રત્નમયી અને તેની માતા કલ્યાણીને માટે તેઓ કેમ સહ જુઓ ?

રત્નમયા અને તેની માતાએ મોટા પરાદીઆમાં શય્યા ત્યાગ કર્યો હતો; કિન્તુ બન્ને જણાં તે સુમધુર પ્રભાતમાં ગહન ચિંતામાં નિમગ્ન હતાં. રાત્રે માતા અને પુત્રી કોઇને પણ નિંદ્રા આવી નહોતી.

જે વખતે હૈરવી આવી દ્વારખાંતમાં ઉભી રહી. તે તન્વંગી, ભગવાં વસ્ત્ર વાળી, ચંપકલાંચિત, ગૌરકાંતિ સમન્વિતા હૈરવી મૂર્તિ જોઇ માતા અને કન્યા બન્ને વિસ્મય થયાં. તેઓને જણાયું કે જાણે સ્વયં લક્ષ્મી બ્રહ્માચારિણીનું સ્વપ્ન લઇ તેના ખંડના ખારણા આગળ ઉપસ્થિત થઇ છે.

આટલું રૂપ શું નારીમાં હશે ? વિધાતાએ આ સૌન્દર્યવતીના કોઇપણ અંગમાં કાંઇપણ ત્રુટી રાખી નહોતી. છિદ્ર ખોળનારી આંખને જીભ પણ આ પવિત્ર રૂપની વિરૂદ્ધ સમાલોચના કરવા જતાં એક વાર નિર્વાક અને શક્તિહીણ બની જતી હતી.

રત્નમયીના મનમાં રૂપનો ગર્વ હતો. હૈરવીની યૌવન તરંગાં વળી રતિને લગ્નવે તેરી કાંતિ જોઇ તે દર્પ કમી થઇ ગયો. એ એ એક દષ્ટે તેના મુખની તરફ જોઇ રહી. હૈરવી મૃદુ હાસ્યયુક્ત રતેહમય સ્વરે બોલી:—“ બહેન ! અનુમાન થાય છે કે કાલે તમને એકેયને નિંદ્રા આવી નથી ! ”

કહ્યાણીએ પૂછ્યું—“ તે તમે કેવી રીતે જાણ્યું માતા ? ”

“ તમારાં મુખ અને આંખો એ સર્વ બોલી દેખાડે છે. જન્માર્દન જ્યાં લક્ષ્મી સહિત રહે ત્યાં ભય કઇ વાતનો હોય ? ઉદ્વેગ શી બાબતનો હોય ? ચિંતા કયા પ્રકારની હોય ? ”

“ સાચું છે માતા ! કિન્તુ અમે બંણાં પાપી છીએ. આવી

કિંમતી વાત આપની પેઠે આવી રીતના લાવથી વિચારીને જોવાનું શ્રી જનાર્દને અમને હૃદય આપ્યું નથી. ”

“ કાલે રાત્રે તમારો પરિચય મેળવવાનો અવસર મળ્યો નથી, અત્યારે હું તે જાણવા પામી શકીશ કે ? ”

કલ્યાણી સ્વામીનું નામ લેવામાં મુંઝાય છે એ જોઈને રત્ન-મયી બોલી—“ હું સમગ્રામના આમિલદાર કમલલોચનરાયની કન્યા છું અતે આ મારી માતા છે. ”

“ કમલલોચનરાયની કન્યા અને પત્ની આજ દુર્દશામાં પડીને આજનાર્દનના આશ્રયમાં આગ્યા છે ! કેમ જુદેન ! એકા એક તમારી અવસ્થાના આવા પરિવર્તનનું કારણ શું ? ”

કલ્યાણીએ પાછળની ઘટના ભેરવીને એકે એક કહી ગતાવી સમસ્ત વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી ભેરવી બોલી—“ ભગવાન જે કરે છે તે સારા મટિજ કરે છે, સુખ દુઃખને જે તમે સમાન દૃષ્ટિથી જોઈ શકો તો તમારે અનુશોચનનું કાંઈ કારણ રહે નહિ. આ ફોજદાર મીરઅલીખાંના અત્યાચારની વાત હું પ્રત્યક્ષ રીતે ધણી બણી જાણું છું કિન્તુ તેનાથી જરા પણ દુઃખીત થવું નહિ આ. અનાશ્રયના આશ્રય જનાર્દનના ચરણમાં સ્થાન પામીને હું અસાધારણ સહિષ્ણુતાની કાંઈક અધિકારિણી થઈ છું મારી પેઠે તમે પણ એ પૂર્ણ શાંતિમય ઋપિકેશને તમારા સર્વસ્વ તરીકે ગણો એટલે તમને કાંઈ પણ મનઃકંઠ થશે નહિ. ત્યારે તમે ઘટનાચક્રથી દોરાઈ મારા આ પવિત્ર દેવાયતનમાં ઉપસ્થિત થયાં છો; ત્યારે તમારે કાંઈ આ શકાનું કારણ નથી. ”

માતા અને કન્યા આ પ્રમોદ વાણીથી આશ્વાસન પામી,

આસન ત્યાગ કરી ભૈરવીના પગમાં પડવા ઉદ્યત થયાં; કિન્તુ ભૈરવી થોડી દૂર ખસી ઉભી રહી બોલી—“ છટ! એવું કામ ન કરશે. ” હું એક તો આ જન્મનાં પાપથી માનસિક કષ્ટ પામું છું તે ઉપર આ બીજું નૂતન પાપ કરવા છત્છની નથી પ્રજ્ઞાપ કરવા હોય તો આ લક્ષ્મી— જનાર્દનને કરો. ”

માતા અને પુત્રીએ એ પ્રમાણે કયું. પછી કલ્યાણી બોલી—
“ માતા ! નથી જાણતી કે પૂર્વજન્મમાં તમે અમારાં કાણુ હશે ? તમને એક વાત કહું ? ”
“ ખુશીથી કરો. ”

“ મારા સ્વામી મહાવેપદમાં છે અમારું ઘર નવાખના સિપ.પ્રચોના કચ્છમાં છે. તેઓ અત્યારે કારાગારમાં છે. ને નિજુર ફેગદારે નેમડી કલ્યા કી છે કે નહિ ને હું નથી જાણતી! માતા ! મારા સ્વામીના સમાચાર કાંઈ પણ રીતે આવી શકે તો હું તમારા ચરણમાં ચિરવિક્રિતા થઈને રહીશ ! ”

“ નેની ચિંતા શા માટે કરો છો ? ત્યારે કાળ ભૈરવ જેવો ઉપયોગી પુત્ર મારે છે; ત્યારે આ કાર્યમાં કાંઈ પણ જાનની આ-પણુને અડચણ આવવાની નથી. ” આટલું કહી ભરવીએ એક શંખ લઈ ફૂક્યો. તે સુગંભીર શંખનાદથી એ નિર્જન દેવાલય શમ્ભાયમાન થઈ ઉઠ્યું. અને એજ ગંભીર શંખનાદ દૂર વાયુમા વિસીન થતાં ન થતુંમાં તો તેને પ્રિય અનુચર કાળભૈરવ તેની સામે આવીને ઉપસ્થિત થયો.

“ આ પ્રભાતમાં મને શા માટે બોલાવ્યો જનની ? ”

ભૈરવી મહાસ્વમુખે બોલી - “ તારે એકવાર સમગ્રામ જવાનું છે. ”

“ શા માટે ! ” કાળભૈરવે જાણવા માગ્યું.

“ કમલલોચનરાય સંબંધી સમસ્ત બટના કાળભૈરવને ભૈરવી-એ કહી સંભળાવી. તે અતિ સહજમાં સધળું સમજી ગયો. પછી તેણે કહ્યું - “ એમાં મોટી શી વાત છે ? તમારા આ અમોઘ સંતાનને અસાધ્ય કામ થું છે માતા ! આજ સંબ્યાદાગ પહેલાંજ હું તમને તે ખબર લાવી આપીશ. બીજું કંઈ કહેવાનું છે જનની ! ? ”

“ના, તારે અત્યારે જવું હોય તો ખુશીથી જા.”

ભક્તિભાવથી ભૈરવીના ચરણમાં વંદન કરી કાળભૈરવ આ-હ્યો ગયો. ભૈરવી, કલ્યાણી અને રતનમયી પ્રત્યે બોલી-“ કાલે રાત્રે તમને એકેયને બરાબર નિદ્રા આ ! નથી આહાર વગેરેની વ્યવસ્થા પણ હું સારી રીતે કરી શકી નથી. સરસ્વતી અહીંથી પ્રાયઃ અર્ધદાય દૂર છે. કિન્તુ આ જંગલમાં એક ન્હાની નદી છે; તેનું પાણી ઘણું સુંદર છે. જનનીના સન્નિધિ જેવું સ્વચ્છ છે. આ વનનો જે માર્ગ મરાપર દક્ષિણ તરફ ચાલ્યો ગયો છે, તે રસ્તે જવાથી એ ન્હાની નદી ઉપર જઈ શકાશે તમારે ખપ દુરતાં વસ્ત્રાદિ આ ઝોરડામાં છે. આ પ્રભાતમાં માટે એક નિત્યકર્તવ્ય છે. જો તે નહોત તો હું તમારી સાથે આવત તમે સુખેથી જાઓ. આ વનમાં તમારે કાંઈ ભય નથી; છતાં અન્ય રસ્તે અથવા બહુ દૂર ન જશો.”

ભૈરવી બીજા ઝોરડામાં ચાલી ગઈ. માતા અને કન્યા સાંધી સ્નાન માટે મુખ્યદ્વારમાંથી બહાર નીકળી ભૈરવીએ દેખાડેલે વનને માર્ગે ચાલવા લાગ્યાં. સાથે એક વિશ્વાસુ ચાકર લીધો.

રત્નમયી સ્વભાવથીજ ચંચળ હતી. આજસંધી તે જનપૂજા શહેરમાં વાસ કરતી આવી હતી. તેનું શ્વસુરગૃહ ન્હાના ગામમાં હતું; છતાં ત્યાંની ગામડીયણ સુન્દરીઓનો સ્વભાવસુલભ સૌન્દર્ય દર્શનનો સુખભોગ તેના અદૃષ્ટમાં ધણો થોડો નિર્માણ થયો હતો.

માતાને સ્નાન કરવા ઘાટ ઉપર ઉતરેલી જોઇ રત્નમયીએ સ્વાભાવિક ચંચળતા વશ થઇ નજીકની એક ન્હાની ઝાડીમાં પ્રવેશ કર્યો, એ ઝાડીમાં એક રથજેથી સુગંધી ચંપાની વાસ આવી તેની ધ્રાણુન્દ્રિયને વધારે તૃપ્ત કરતી હતી; તેથી તે પ્રસ્ફુટિત સુગંધી ચંપક પુષ્પને તોડવા જંગલમાં વધારે આગળ ને આગળ વધી.

પરંતુ જંગલના માર્ગનો દોષ એજ છે કે તે તત્કાળ મુસાફરોને માર્ગ ભૂલાવે છે. રત્નમયી રીધે રસ્તે ચાલી જતી હતી. સહસા તે થોડે દૂર જઇને ઉભી રહી, સામે એક મોટું ચંપાનું વૃક્ષ હતું. તે વૃક્ષની નીચે સુવાસ ફેલાઇ રહી હતી. કારણકે ફુલ તોડનાર કાંઈ નહિ હોવાથી હજારો ફુલ નીચે પડ્યાં હતાં. અને તે મનોમદ સુવાસથી આકૃષ્ટ થઈ રત્નમયીએ આ જંગલની મધ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

તેના મનમાં તત્કાળ એક વાસના ગળી ઉડી કે ફેટલાંક ફૂલોનો સંગ્રહ કરી તે મંદિરમાંના જનાર્દનની પૂજા કરીશ. સ્નાન માટે તે જતી વખતે સાધારણ કપડાં પહેરી ગઇ હતી, એટલે વૃક્ષની નીચે જે ફૂલો ધુળમાં રેળાતાં પડ્યાં હતાં, તે શાંતચિતે એકઠાં કરી પોતાનાં કપડામાં તેના સંચય કરવા લાગી. સહસા તે ધોર જંગલની મધ્યમાં તેણે કાંઈનાં પગલાંઓનો શબ્દ સાંભળ્યો. રત્નમયી તે સંબંધિત પુષ્પો કપડામાં બાંધી પાછી ફરી ઉભી રહી.

તેણે આશ્ચર્યચક્રિત થઈ જોયું. તેની છેક સમીપમાં એ સશસ્ત્ર મુસલમાન સિપાઇઓ આવી ઉભા રહ્યા છે. આ સિપાઇઓ પ્રથમ તેના પિતાના તાબામાં નોકર હતા.

તે સિપાઇઓમાંનો એક જણ અગ્રેસર થઈ રત્નમયી પ્રત્યે બોલ્યો:—બિબિ ! ખુદા અમારી ઉપર અતિ દયાવાન થયા છે. ફાજદાર સાહેબે ઢંઢેરા પીટાળ્યો છે કે જે તમને પકડી લાવે તેને એક હજાર રૂપિયા બક્ષિસ આપવા. અમે તમને જોળીએ છીએ. અને ફરતા ફરતા આ જંગલમાં આવી ચડ્યા છીએ. કાલે રાત્રે તમે ધરનો ત્યાગ કરી પલાયન કરી ગયાં હતાં અને આ એકજ રાત્રીની અંદર તમે બહુ દૂર જઈ શકશો નહિ એમ વિચારી અમે આ જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો છે, ખુદા અમારી મદદમાં છે, હવે અમને લાગે છે કે અમારું આટલું કष्ट અને આઠલો પરિશ્રમ સફળ થયાં છે.”

રત્નમયી પોતાની વિપન્ન અવસ્થા સમજી શકી. સહસા ચાંચલ્યને વશ બની. માતૃસંગ ત્યાગ કરી, આ નિર્જન જંગલમાં પ્રવેશ કરી પોતે એક ભયાનક, અયોગ્ય કામ કર્યું છે, એમ પણ તે જાણી શકી, કિન્તુ અત્યારે હવે એ બ્રાંતિના પ્રતિકારનો કોઈ હિસાબ નહોતો. એ મહાવિપદના સમયે રત્નમયીના મનમાં એકાએક એ વિપદનિવારણ નારાયણની વાત યાદ આવી. હિરવીની ગત રાત્રીની તે ઉપદેશ વાણીએ તેના હૃદયમાં એ વખતે એક મહા શક્તિનો વિકાસ કર્યો. તે મનમાં ને મનમાં બોલી-માળા ગુંથીને જન્માર્દનની પૂજા કરીશ એમ કહી મેં આ વનમાં પ્રવેશ કરી ચંપાના ફૂલ વીણવા માંડ્યાં હતાં, તેજ જન્માર્દન આજ મારી આ મહાવિપદમાંથી રક્ષા કરશે.

રત્નમયી ઘેર્ય ધારણ કરીને બોલી--“શયતાનો ! મને પકડવી એ મહેલું કામ છે, એમ મનમાં ધારણો નહિ, હિન્દુ રમણીના સતીત્વનું તેજ કેવો જ્વાળામય અગ્નિ પેદા કરી શકે છે, તે જો તમે જાણતા હોત તો આ ધૃષ્ટિત કાર્યમાં અગ્રેસર થાત નહિ. મારા પિતાના અન્નથી તમારું શરીર છે, એજ તમે મારા ઉપર આજ અત્યાચાર કરવા આવ્યા છો ? હાય ! આ દુનિયાજ હલાલ નથી--સર્વ હરામ છે !”

તે સૈનિકમાંથી એક જણ બોલ્યો:-“ તમારા પિતાએ કાંઈ અમ આપીને અમારું પોષણ કર્યું નથી ગિણિ ! નવાળના આ-પેજા પગારથી અમારો આ દેહ પરિપુષ્ટ થયો છે. તમારો પિતા તે વખતે વસ્ત્ર અધિકારી હતો; તથી નવાળના હુકમથી અમે તેના મહેલની રક્ષા કરતા હતા. અમારે તેની પદમર્યાદાનો સોપ થઈ ગયો છે. તે હમણું કદબાનામાં છે. જો તમને અમે એ ફોજદાર સાહેબની પાસે લઈ જઈ શકીએ, તો એક હાનર રૂપિયા નગમ મેળવી અમારું નસીબ ફેરવી શકીએ. અમારું કહેલું સફલાઈથી સાંભળો, નહિ તો દુઃખ ઉત્પન્ન થશે.” આટલું કહી તે બન્ને શયતાનો રત્નમયીની તરફ આગળ વધ્યા. રત્નમયીએ તે વખતે જાણ્યું કે પોતે લયાનક વિપદમાં પડી છે.

પિતાના આપેલી તે છૂરી રત્નમયીના વસ્ત્રમાં સંતાડેલી હતી. સમયાનુસાર બુદ્ધિગતથી તેને બહાર કાઢી દેઢ મુકમાં પકડી તે બોલી--“સાવધાન શયતાન ! હવે એકજણ ડગલું જો તમે આગળ ભરજો તો તમારું મૃત્યુ થશે !”

એ વખતે ક્યાંઈથી કોઈ અમલવા હાથે ફેંકાએલું તીર આબું અને તે જાનને સૈનિકામાંના એકને ધાયત્ત કર્યો. બીજે સિપાઈ તત્કાળ પ્રાણમંચરી બીજી દિશા તરફ પલાયન કરી ગયો.

આ રીતે દૈવસહાયતાથી અપ્રત્યાશિતભાવે વિપત્તિભાથી છૂટી રત્નમયી થોડે દૂર પાછળ ફરી, એટલામાં એણે જોયું તો ભૈરવી તેના બે અનુચર તથા રત્નમયીની માતાને લઈને તે તરફ આવતી હતી. હવે તેમનું કં પેતે કરી રીતે દુઃખમાંથી છૂટી છે !

ભૈરવી તેની નિકટ આવી તિરસ્કારસૂચક સ્વરે બોલી:—“તું આવી મૂર્ખ છોકરી છે ? આ ઘોર જંગલમાં આટલે બધે દૂર એકલાં અચાલ છે ? તને એકલી મોકલીને મારાથી નિશ્ચિંત રહેવાયું નહિ, તેથી હું અહીં આવી. મનુસુદનની કૃપાથી આજ તારા નારી સંમાનની રક્ષા થઈ છે. શ્રાવધાન ! આવું મુર્ખતા લયું કામ કદીપણ કરીશ નહિ ?”

આવી રીતના કંઠાર તિરસ્કારથી પ્રગટલા રત્નમયી એક અસૂર પણ એણે વિના બૈરવી અને તેની માતાની પાછળ ચાલવા લાગી.

(૧૯) પ્રાચક્ષિતનો પ્રકાર.

સંધ્યા સમયની આરતી થઈ ગઈ છે. ધુપ, દીપની સુવાસથી હજુ પણ મંદિરની ચારે તરફ મુગધ પ્રસરી રહેલ છે.

એક નિર્જન આરડામાં બેસી ભૈરવી, કલ્યાણી અને રત્નમયી વાતાવ્રીતો કરે છે. કાળભૈરવ શહેરમાંથી ફરીને હજુ પાછો આવ્યો નથી, આથી કલ્યાણી બહુ ઉત્કંઠિત થઈ રહી છે.

રત્નમયીના સંબંધમાં અનેલી સમસ્ત હકીકત કલ્યાણીએ
 ભૈરવીને અકપટભાવે કહી હતી. ભૈરવી સર્વ ઘટના સાંભળીને બહુ
 ચિંતીતા બની હતી તેણે કલ્યાણીને મૃદુ ગંભીર ત્વરે કહ્યું—
 “તમને હું જે કહું તે સાંભળી મનમાં દુઃખ લગાડશો નહિ. તમારી
 કન્યાના એક દિવસના સામાન્ય પાપથી, તમારા સ્વામીના એક
 દિવસના હકના કારણથી આ સર્વ ઘટના બની છે. તમારી કન્યા
 રત્નમયી જે તેના સ્વામીના અંતઃકરણને આધાત કરી તેના મોઢા
 ઉપર અપમાનસૂચક શબ્દો ન બોલી હોત અને તમારા સ્વામીએ
 જમાઇનો આવી રીતે રૂઢ ભાવે તિરસ્કાર કર્યો ન હોત તો તમારી
 કન્યા રત્નમયી આટલા દિવસમાં હૃદયની શાંતિ, મનનું સુખ, સાસુ
 અને સ્વામીની સેવા વગેરેથી સુખી થઈને પોતાના દિવસો સુખમાં
 ગાળતી હોત. ભૈરવના હાથમાં સપડાવાનો અને તે પછી સ્વામી
 સ્ત્રીના અચાનક મેળાપનો પ્રસંગ પણ ન બનત હરપ્રસાદની માતા
 દ્વિતીય પુત્રવધુ લાવવાની વ્યવસ્થા ન કરત, ભૈરવ હુંદારાદારા બં-
 દિની ન બનત, રત્નમયીને સાક્ષી તરીકે મીરબલીના દરબારમાં જવું
 ન પડત અને ફેજદારને રત્નમયીના અતુલનીય સૌન્દર્યને જોવાની
 તક ન મળત. પરિણામે આજ તમારા સ્વામીના અદૃષ્ટમાં આ
 ઉત્પાતરાહુ પોતાની શક્તિનો વિકાસ કરી શક્યો નહોત.”

ભૈરવી કાંઈક વિચાર કરી એકાએક બોલતી બંધ થઈ ગઈ.
 કલ્યાણીએ કહ્યું:—“જનનિ ! તમે સાક્ષાત્ પ્રતાપિણી છો. અમે
 આ સંસારના અંધ-અજ્ઞાન જીવ છીએ. ભાવેળ્ય જોવાની શક્તિ
 અમારામાં બહુ થોડી છે; કિન્તુ જે બની ગયું છે, તેના સ્ત્રોતને
 ફેરવવાની શક્તિ અમારામાં મુદ્દત નથી. અમારાં અજ્ઞાનથી કરેલાં

પાપોનું જો કાષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત અતિ કઠોર હોય; તો પણ તે અમે કરવા સારૂ તૈયાર છીએ. અમને એ પ્રાયશ્ચિત્ત ખતાવો માતા ! ”

લૈસ્વી બોલી:—“ તમારૂં પાપ અતિ કઠોર છે; છતાં તે પાપ અત્યંતથી થએલું હોવાને લીધે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઘણું થોડું છે. સ્વામી નારાયણ છે, સ્વામી સ્ત્રીનો મહાગુરુ છે. સ્વામી સ્ત્રીનો ઇષ્ટદેવ છે. સતીમાં જે ગૌરવ, તેજ, આત્મવિશ્વાસ, અભિમાન, સમાજપૂજા વગેરે હોય તે બધું એ સ્વામીની સેવાનું ફળ છે. ભક્ત જેવી રીતે ફળ, મૂળ, ગંગાજળ, સુવાસિત ચંદનસિક્ત પુષ્પ અને અર્ધ્યદારા દેવની પ્રાર્થના કરે છે. તેવી રીતે સતી પણ ભક્તિ, પ્રીતિ, નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ, અકપટ પ્રેમ, અપરંપ વાણી, મન તથા હૃદયનું જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ હોય, એ સર્વથી સ્વામીની પૂજા કરે છે. સ્વામી દરિદ્ર હોય. છતાં તેને મહા શ્રીમંત ગણી સેવા કરે છે. મૂખ હોય છતાં મહા પંડિત ધારી તેના ઉપદેશનું પાલન કરે છે. વિકૃત અંગવાળો કે વ્યાધિગ્રસ્ત હોય; છતાં તેને કામદેવ જેવો રમણીય દેવમૂર્તિ સ્વરૂપે જુએ છે. ભક્ત જેવી રીતે કામના લીન થઈ તેના કરેલા ચતુરી પૂજનું સમસ્ત ફળ શ્રીકૃષ્ણને સમર્પણ કરે છે, તેવીજ રીતે સતી પણ નિઃકામ ભાવે ફળની આશા રાખ્યા સિવાય પોતાનાં સુખ દુઃખ, માન-અભિમાન, અપમાન, મર્મ વ્યથા વગેરે ભૂલી સ્વામી દેવતાની પ્રીતિ માટે સ્વામી સેવા કરે છે. તિરસ્કાર પુરસ્કાર, પ્રત્રંસા, અપ્રત્રંસા, લાંછના એ કાષ્ટની તરફ તેની દષ્ટિ હોતી નથી. તેનાથી અન્યથા પાપ છે. અને પાપથી અધઃપતન થાય છે. સૂર્ય જેમ જગતનો નેત્ર સ્વરૂપ છે, જ્યોતિ

સ્વરૂપ છે, તેમ સ્વામી પણ સતીના નેત્ર રૂપે છે. જ્યોતિર્મય ગર્વનો વિકાસ છે, નારી ઉપર સ્વામીનો જેટલો અધિકાર છે, તેટલો બીજા કોઈનો પણ અધિકાર નથી. ભક્ત ઉપર દેવનો જેટલો અધિકાર છે; તેથી સ્વામીને સર્વસ્વ જાણનારી નારી ઉપર સ્વામીનો અધિક અધિકાર છે. દેવના અપમાનથી જેમ ભક્તનો સર્વ નાશ થાય છે; તેમજ સ્વામીની અવમાનનાથી, સ્વામીની ઉપેક્ષાથી સતીનો સર્વનાશ થાય છે. તેનું પ્રત્યક્ષ, જા ત્યલ્પમાન પ્રમાણ—તમે અન્ને જણ મનમાં માડું ન આશુશો બહેનો ! કિન્તુ સાચું કહો જોગ્યે કે એક દિવસના ભ્રમમાં જે કર્મફળની સૃષ્ટિ તમે કરી છે, તેનું અતિ શોચનીય અપતિકાર્ય ફળ આજે બે ગયો છો કે નહિ ? ”

લૈરવીનો પ્રત્યેક શબ્દ જાણે પ્રદક્ષિ અર્ચિશિખા પેઠે રત્નમયીના હૃદયને સ્પર્શ કરી વળ્યો અને તેની તીવ્ર શક્તિથી જાણે તે તુલાનક્ત્રી યંત્રશુ બોમવરા લાગી. જે પિતામાતાથી તેણે આ પૃથ્વીનો પ્રકાશ જોયો છે, જે તેનાં લગવત્ પ્રેરિત શુર અને ઉપદેશ છે; તેઓએ કરી પણ તેને આવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો નથી. જે ઉપદેશ આપ્યો હોત તો અભિમાન વશ બની મોહની ઇમાનાથી તે તેના છાંદે સ્વામીનું શા સારું અપમાન કરત ?

વાર્તાલાપથી તેનું મર્મસ્થગ વીંધાઇ હૃદયમાં એક અસહનીય જ્વાળા ઉપસ્થિત થઈ, તે બરાબર જાણી શકી નહિ કે એ જ્વાળા વીંઝીના દંશથી, અગ્નિહૃદથી કે વિદ્યુતથી ઉત્પન્ન થઈ છે. મનમાં ને મનમાં તે આ પહેલાં બહુ પીગ પામી હતી. ધુંવવાતા અગ્નિની પેઠે તે રહી રહીને તેને બાળતી હતી, કિન્તુ આજ જાણે તે

જાની રીતે સગગતો અમિ સેંકડો મોઢાં સહને તેના હૃતપંક,
પંજરાસ્થિ અને મસ્તિષ્કને દહન કરવા લાગ્યો,

કલ્યાણી પણ આ ક્રામળ તિરસ્કારની જ્વાળામય શક્તિથી
ફૂટે તેમ નહોતું. તે મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગી:—
“હાય મેં પણ શું કર્યું છે? જે વખતે આવા ગુણવાન જમાઈ-
ને માફું લાગે તેવી વાતથી પીડા પમાડીને સ્વામીએ તેમનું અપ-
માન કર્યું; તે વખતે હું પણ પત્નીના કર્તવ્યનું પાલન કરી શકી
નહિ. તેમને સુપથે દોરી શકી નહિ. મારી આ મોઢે ચડાવેલી
કન્યાએ જ્યારે તેના સ્વામીનું અપમાન કર્યું; ત્યારે પણ હું મારી
કન્યાનો તિરસ્કાર કરી તેને અટકાવી શકી નહિ. વળી હરપ્રસાદ-
નો હાથ પકડી તેને પાછા લાવવાની એટલા પણ મેં કરી નહિ.
ઐશ્વર્યજનિત થોડો મદગર્વ તે વખતે મારા ચિત્તને વિકળ કરી
રહ્યો હતો. મારા સ્વામી ધનવાન, સમાજમાં આગેવાન, નવાખના
ઉચ્ચપદસ્થ અધિકારી, મારા જેવું સદ્ભાગ્ય ખીજા કેનું છે !
મારા જેવું ઐશ્વર્ય ખીજા કેને છે ! આવા પ્રકારના વિચારોમાં હું
પડી હતી, પરંતુ ખરે માર્ગ જોઈ શકી નહોતી. કેવળ દ્રશ્ય,
અશંકાર, સુખ, ઐશ્વર્ય એ સર્વને માટે હું. સ્વામીની સેવા કરતી
આવી છું; કિન્તુ કદી પણ નિઃસ્વાર્થભાવે, કર્મફળની આશા છોડી
દહને તેમની ઉપસના કરવાનું હું શીખી નથી. હું જોઉં છું કે આ
ભૈરવી નારી કેપ દેવી છે ! તે અમારા સંબંધમાં જે જે બોલી છે.
તે યોગ્ય છે, માતા અને કન્યા ઉભય અમે મહા પાપી છીએ.
અને એ પાપના કડોર પ્રાયશ્ચિતની હવે ખાસ આવશ્યકતા છે.”

કલ્યાણી વધારે સહન કરી શકી નહિ, તેના હૈયામાં જે

યાતના થતી હતી; તેથી તેનાં નીલકમલ સમાન નેત્રમાંથી અ-
ધારા ચાલી નીકળી, તે અશ્રુ જાણે ઢેલવાયે મર્મસ્પર્શી, કર્ણા-
કથાથી પૂર્ણ હતાં, કલ્યાણી વસ્ત્રાંચલથી નયન લુછી નાંખી ભૈરવી
મ્રત્યે બોલી—“માતા ! હવે વધારે યાતના અમે સહી શકતાં
નથી, આ વખતે જો કાંઈ પણ આ જગતમાં અમારે સ્પૃહણીય
હોય તો તે મારા સ્વામીનું બહુ મૂલ્ય જીવન છે. સત્ય છે કે જે
દિવસ પહેલાં હું રાજરાણી હતી. અને આજ નસીબના ખેલથી
રસ્તાની બીખારિણી બની ગઈ છું. ખેર—હું તેથી તિલમાત્ર દુઃખિત
ભયભીત કે ચિંતાતુર નથી. શું કરવાથી મારા સીમંતનું સિન્દુર
ચિરસમુજ્જવલ રહે, તે મને કહો માતા ! આપને કહું નથી અને
કહેવું પણ નથી, એમ મેં મનમાં ધાર્યું હતું, પણ કહ્યા સિવાય ચા-
લવાનું નથી. એ વાત ; ઘણી ભયાનક છે ! અતિ વિભીષણમય
છે ! અમે જે ત્રણ દિવસથી આપને આશ્રયે આવ્યા છીએ,
કિન્તુ એક પણ દિવસ મેં સુખે નિંદ્રા લીધી નથી. પલકડીન
નેત્રે, અગ્નિમય શય્યામાં, બીપણુ આતંકમય સ્વપ્નથી ભય પામી
ઉડી. નિંદ્રા વિનાનાં નેત્રે રાત્રીના પ્રદરે ગળ્યા છે, સર્વદા જાણે
મારાં નેત્રાની સામે એક રૂધિર-રંજિત બીપણુ દશ્ય દેખાય છે !
દુષ્ટ, મમતા વિહીન, શયતાન ફ્રેન્ડારની આત્તાથી જાણે મારા
સ્વામીને મૃત્યુ દંડની સજા થઈ છે. તેમને શ્રૃંગ્ગામદ અવસ્થામાં
વધ્વમૂર્તિમાં લાવવામાં આવ્યાં છે. પછી જાણે ધાતકના તીક્ષ્ણ
ખડ્ગે થોડી વારને માટે તેમના માથા ઉપર વિધુતની ઝલક ઉત્પ-
ન્ન કરી. અને તે પછી—તે પછી—મહા વિપરીત વાત ! સર્વત્ર
રૂધિર ! જાણે તે રૂધિર ઓતથી નહી વહી રહી છે ! રક્ષા કરે !
માતા ! મારી એ બીપણા યંત્રણાથી રક્ષા કરો !”

કલ્યાણી વિશેષ બોલી શકા નહિ. નયનના પાણીથી તેનું
 ચીંમ ચીંમ ઘડું. વાયુથી કંપતાં પાંદડાં પેડે તે થર થર
 જવા લાગી. હૃદયમાં પ્રચંડ જ્વાળામયી અનુશોચના અને તેજ
 સામે રૂધિર સ્ત્રોતમાંડિત સ્વામીનું કપાએકું મસ્તક ! કલ્યાણી તેથી
 બાણે મૃત્યુથી અધિક ચંત્રણા ભોગવવા લાગી.

ભૈરવી બોલી:—“ અનુતાપજ પાપનું પ્રકૃત પ્રાયશ્ચિત છે.
 તમારા પાપના પ્રાયશ્ચિતનો આરંભ થયો છે. એ પ્રાયશ્ચિત—યજ્ઞની
 પૂર્ણાહુતિ તમ રે કાલે આપવી પડશે. કાલે શુભ પૂર્ણિમા છે.
 ધણો સારો યોગ છે. આજ માતા તથા કન્યા ઉપવાસ કરી,
 ગંગા જળનું પાન કરી સ્વામીની મૂર્તિનું ધ્યાન કરતાં કરતાં
 શયન કરો. કાલે સમસ્ત દિવસ તમારે—

દેવકીતનયઃ દુઃસ્વશ્વાન્ને રાધિકારમણ રમ્યસુપૂર્તે ।

દુઃસ્વમોચન દયાર્ણવનાથ શ્રીપતે સમયદુઃસ્વમશેષમ્ ॥

આ મહા મંત્રનો જપ કરવો પડશે. પછી મોડી રાત્રે શુચિ-
 મય દેહે, ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે, એકાંત ચિત્તે જનાર્દનની અર્ચના
 કરવી. એક નજરે તેમની અનુપમ કાંત તરફ જોઈ રહી પોત
 પોતાના સ્વામીની મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવું. આવી રીતે ધ્યાન કરવા-
 ના ફળથી તમે જાને તે મુરલીચર મૂર્તિ સાથે ઓતપ્રોત થએલી
 તમારા પેત પોતાના સ્વામીની મૂર્તિ જોઈ શકશો. જો એ પ્રમાણે
 થાય તો બાણજો કે તમારાં જાનેનાં પૂર્વ સંચિત અજ્ઞાનકૃત
 પાપોનું પ્રાયશ્ચિત થયું છે. ”

કલ્યાણી અને રત્નમયી એ રીતે કરવા તૈયાર થયાં, ભૈરવીએ
 તેમના સંયમની વ્યવસ્થા કરી દીધી.

(૨૦) કૃપારામ

જેની અદગ્ય રૂપતુષામાં આહુતિરૂપે પ્રતિત થઈ આજ રત્ન-મયી અને કલ્યાણીની આ દુર્દશા થઇ છે અને રાગના જેવો અશ્વર્યશાલી તથા ક્ષમતાવાન કમલલોચનરાય રસ્તાનો લિખારી બન્યો છે. તેના ઘરમાં એકવાર આપણે અતિ સભય પ્રવેશ કરવો પડશે.

મીરઅલીખાં કમલલોચનને અવરૂદ્ધ કરી ઘણો એક નિશ્ચિત થયો; કિન્તુ બીજા દિવસના પ્રભાતમાં જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે-તેનો પ્રધાન શિકાર રત્નમીખી, તેની માતા સહિત ધરતો ત્યાગ કરી પલાયન કરી ગઇ છે, ત્યારે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ અને સાથે સાથે તેણે પુરસ્કાર બદલે કર્યો કે જે કોઇ રત્નમીખીને પકડી આપશે, તેને દશ સહસ્ત્ર મુદ્રા અક્ષિય મળશે.

અનેક જણાઓએ રત્નમીખીને આંખે દેખી નહોતી; એટલે એ દશહજાર દામની સકાયતાથી નસીમ ફેરવવાની ઇચ્છા તેમન થઈ; પણ કોઇ નવાજની સંમુળ સહસા અગ્રેસર થઇ શક્યું નહિ; કારણ કે તેઓએ જાણ્યું હતું કે એ બિમિતે પકડી લાવવાથી જેમ પુરસ્કારની સંભાવના છે, તેમ અસાધ્યમાં પ્રાણહીનો ભય પણ છે. આથી એ વાતમાં કોઇ અગ્રેસર થયું નહિ. મીરઅલીખાં રોષપૂર્વક ગર્જના કરી બોલ્યો-“આ સર્વ કમળાક્ષ જલમાસ સિવાઇઓને એકદમ દૂર કરે! તેમની આજીવિકા બંધ કરી કેદમાં નાખો.”

મીરઅલીખાંના ખાસ કર્મચારીનું નામ કૃપારામરાય ચૈધુરી હતું. એ કમલલોચનરાયની જાતિનો હતો, સતેવિચારના પરિણામે બંગાળમાં પહેલાના વખતમાં અનેક જણોને સર્વનાશ થઇ ગયો.

છે. કૃપારામ, કમલલોચનની ઐશ્વર્ય વૃદ્ધિ તથા નવન સરકારમાં પ્રતિપત્તિ જોઈ ઇર્ષ્યામુક્ત બની મનમાં મનમાં તેનો ઉચ્છેદ કરવાની કામના કરતો હતો, જે બે કર્મચારી કમલલોચનરાયના મામલા સમયે મુખ્ય ફરિયાદી રૂપે ઉપસ્થિત થયા હતા; તેઓ આ કૃપારામના બંધુ હતા. કૃપારામ પણ તે ટેકાણે ઉપસ્થિત હતો.

નવાખ મીરઅલીખાં સરોપકટાક્ષે કૃપારામ પ્રત્યે બોલ્યો—“હવે તમ હરામી શયતાન! તારા મગજમાં તિલમાત્ર બુદ્ધિ નથી. આવો સુયોગ તું હાથે કરી ગુમાવે છે! આ કમલલોચનરાયની જગ્યા હું તને આપીશ. કમલલોચન આ જીવન તારી સાથે શત્રૂતા સાધતો આવ્યો છે, તારા હાથમાં—પગમાં જિંજિર પડે તેની વ્યવસ્થા પણ તેણે એક દિવસ કરી હતી, પણ મેં તારી ઉપર તે વખતે દયા રાખી હતી; એટલે તે ફાંવી શક્યો નહોતો. આ વખતે તારે પ્રતિહિંસા કરવાનો પૂર્ણ સુયોગ આવ્યો છે, કમલલોચનરાયનું મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. હું સુખેદાર શાયરતખાના દરબારમાં આ સરકારી પૈસા પચાવી પાડવા બાબતનો રિપોર્ટ લખી મોકલું છું, નિશ્ચય તેને પ્રાણદંડની સજા થશે. એ વખતે જો હું પાડું તો તમને આભિલેખ દાર બનાવી શકું.”

બંગાળના ઇતિહાસમાં વિશ્વાસવાર્તકાના અલાય કાઠપિણુ યુગમાં નહોતો. એટલે કૃપારામ મીરઅલીખાંના એ તિરસ્કારને પુરસ્કાર ગણી બોલ્યો:—“જનાબ! મહેરબાન! હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે પંદર દિવસની અંદર કમલલોચનની કન્યાને આપના દરબારમાં હાજર કરી દહશ.”

મીરઅલીખાં કૃપારામના મુખ ઉપર એક મર્મભેદી દષ્ટિ નિક્ષેપ કરી બોલ્યો—“જો તમે તેને હાજર ન કરી શકો તો?”

“હુજુરાલી મારી ઉપર જે દંડની વ્યવસ્થા કરશે, તેને હું સાનંદમિતે ગ્રહણ કરીશ.”

“જે આ કાર્યમાં અસાધ્ય થાવ, જે તમારી અક્ષમતાને ક્ષીણે મારી ગયાનો ભંગ થાય; તો તેને માટે હું તમને આ જીવન કેદની સગ્ન વ્યવસ્થા કરીશ. કારાગારમાંજ અનાહારથી તથા યંત્રણાથી તમારો દેહાન્ત થશે,”

કૃપારામ દંડની વાત સાંભળી ચમકી ઉઠ્યો; કિન્તુ મનોભાવનું જોષન કરી બોલ્યો—“પણ જો એ રત્નગિમિને પકડીને હુજૂરમાં લાજર કરી શકું તો ?”

“તો તમારી પદ્ધતિ કરી દહરા. તેમજ આ સપ્તગ્રામના આશિષદાર થશો. કમલરાયનાં ધરબાર વગેરે તમને મળશે; કિન્તુ મનમાં એટલું વ્યજીને કે આજથી પંદર દિવસનો તમને સમય આપું છું.”

આટલું કહી મીસ્ત્રબીઆં તે ઓરડાનો ત્યાગ કરી ગયો. કૃપારામનું ધ્યાન નહોતું કે ફોજદાર તે ઓરડાનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો છે; એટલે કાંપમના અભ્યાસને લીધે તે ક્ષયતાન સલામો કરતો કરતો બોલ્યો—“હુજુરાલીનો જય જયકાર થાઓ. હુજૂર ગરીબ પરવર! મુલકમાલિક !”

એ વખતે એક પ્રહરીએ આવી તેને પાછળથી કહ્યું—“જોધુરી સાહેબ !”

કૃપારામની ચમક એ વખતે ભાંગી. તેણે જોયું તો નવાજ ઓરડામાંથી ચાલ્યો ગયો હતો. અને તેને જેણે સંજોષન કર્યું હતું તેનું નામ જમાદાર ગાફરઅલી હતું. ગાફરઅલીને જોતાં કૃપારામના

મોઢાએ આનંદાચ્છવાસિત ભાવ ધારણ કર્યો. તે બોલ્યો—“ શું ખંખર છે બંદરબાંધી ? મિનહાજ ક્યાં ? ”

“ હુઝુર ! ખંદાની ગુસ્તાખી માફ કરશો. મિનહાજ મરી ગયો છે અને ખંખર આપના માટે હું જ આવ્યો છું. ”

“ શયતાનના છોકરા ! શું ખંખર છે તે ઉતાવળે કહે ! ”

“ અમે ઘણો પ્રયત્ન કરી તે ગિળિને ખોળી કાઢી હતી; પણ નસીય આવળું તેથી તે જગમાં સપડાઈ સડી નહિ. ”

કૃપારામે બંદરને સચના કરી તેથી તે એની પાછળ ચાલ્યો. કારણ કે એ સંખંધમાં તે બંદરની સાથે જે વાત કરવા ચાહતો હતો; તે ઘણી ગુમ વાત હતી. વગી નવાજ અંતરાળેથી તેમની વાતશ્રીત સાંભળી જાય એ ભયથી કૃપારા બંદરને તેના દરતરખાનામાં લઈ ગયો.

રત્નમયીને ચંપાના ઝડા નીચે, જે બે પ્રહરીઓ પકડવા ગયા હતા; તેમાંનો બંદરબાંધી એક જણ હતો. તેના સંગીને ધાન્ય અએમો જોઈ તે પ્રાણુમયથી ઉંચે આસે ત્યાંથી પત્તાપન કરી ગયો હતો. રત્નમયીનો ભેટો થયો ત્યારથી છેવટ સુધીની સમસ્ત ઘટના બંદરે તેના ઘણીને કહી દેખાડી. રત્નમયીને તે બન્ને પ્રહરીઓ બાણુતા હતા. તેથીજ કૃપારામે તેમને એ કામ માટે મોકલ્યા હતા.

બંદરબાંધીની વાત સાંભળી કૃપારામ બહુ ચિતિત થયો. બે ચાર સહુ વિચાર કર્યા પછી તેના મગજમાં એક નવો વિચાર આવ્યો. કૃપારાએ બંદરને કહ્યું—“ આ જંગલનો રસ્તો તને સારી રીતે યાદ છે ? ”

નહર એ વાતથી ઘેર્ય મેળવી બોલ્યો—“હા, યાદ છે. આ વખતે શું કુજૂર પોતે જવાના છે ? ”

“ હા, અત્યારે તું વિશ્રામ કર. કાલે પ્રભાતમાં હું બેચાર જણને લઈ તારી સાથે આવીશ.”

નહરને રજા આપી કૃપારામ ચિંતાનિમગ્ન થયો. તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો—“કમલલોચને જ્યારે આજીવન મારા પ્વંસનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યારે તે મારા ભવિષ્યના સૌભાગ્યનો મહાશત્રુ છે. એટલે તેના ઉચ્છેદ સાધનનો પથ પકડવામાં પાપ શું છે ? સંસારમાં મોટા ભોક થવું હોય તો આટલા ન્યાય-અન્યાય, ધર્માધર્મ વિચારવાથી આશી શકે નહિ. મારા મહાસ્વાર્થના મુખમાં જે આવી પડશે, તેને હું પતંગવત્ પગદલિત કરીશ.”

કમલલોચનની કન્યા રત્નમયી મારા ભાઇની પુત્રી ગણાય. બાલ્યાવસ્થામાં તેને આ બોળામાં લઈ મેં આદર કર્યો છે, મારા ઉપર તે ધણી સારો ભાવ રાખતી, કિન્તુ એ સર્વ મમતાની વાડી અત્યારે વિચારવાથી ચાલશે નહિ. કમલલોચન અર્થબળથી, પદગૌરવથી મહાદાંભિષ્ઠ બની ગયો હતો. તેણે એક દિવસ મારું અપમાન કરી મને દૂર કર્યો હતો. “ અન્નથી પુષ્ટ થએલો દાસ, કૃતક કૃતરો ! ” વગેરે શબ્દો આજ પણ અગ્નિશિખા પેઠે મને જવાલા પ્રદાન કરે છે ! એ અપમાનનો પ્રતિશોધ આ વખતે લઈશ, કમલલોચનનું પ્રાસાદ તુલ્ય ધર, ઉચ્ચ રાજપદ, ભોક—સમાજમાં સંમાન પાલખી, નોકર—ચાકર અધર્મના ઉચ્ચપદનું જે કાંઈ હોય તે સર્વ મારુંજ થશે. મારા સ્વાર્થના મુખમાં એ રત્નમયી પતંગી પદદલિત થઈ મરશે. ”

“વંશ મૌરવનું કથંક ચોંટશે! સાચું છે કે કમલરાય મારો જ્યેષ્ઠ—કુટુંબી ભાઇ છે. બાલ્યકાળથી પિતૃમાતૃહીન જોઈ તેણે મારું પાલન કર્યું છે તેને લીધે મારું આ ઉચ્ચપદ છે. કિન્તુ તેના શબ્દોની યંત્રણા; અપમાનની વેદના, એ સમગ્ર હું જ્યાં સુધી નહિ જુલું ત્યાં સુધી મારા હૃદયમાં જરાપણુ શાંતિ થશે નહિ. જ્ઞાતિ જનને કદી કાઇએ ક્ષમા આપી નથી. દુઃશાસને કુસભામાં પાંડવ-પત્ની યાગસેનીનું અપમાન કર્યું હતું—તે શાસ્ત્રનીજ કથા? રત્નમયી કોઈ પણ રીતે પરિત્રાણુ—રક્ષણુ પામવાની નથી.’ આ જ્વાળા મીરઅલી કોઇ પણ રીતે તેને છોડવાને નથી. ભવિતવ્ય તીક્ષ્ણ ખડગના આઘાતથી રત્નમયી જ્યારે શિરચ્છેદ કરવા ઉદ્ધત થયું છે. ત્યારે એ સુયોગમાં હું મારો સ્વાર્થ કેમ ન સાધી લઉં? ભોંકા નિંદા કરશે, સમાજ ધૂણા કરશે, હું તેને તિલમાત્ર ગ્રાસ કરીશ નહિ. રૂપિયાની છાજો ઉછાળી, આવું ધૂણિત કાર્ય કરવા છતાં પણ હું સમાજમાં પૂજ્ય થઈશ?”

કોઇ શયતાની કર્મના સાહસ્યની આશાથી શયતાનનું હંમેશનું કૃણુવદન મંડળ જેમ સહસા સમુજ્જવળ ભાવ ધારણુ કરે છે તેમ કૃપારામના ત્રિપાદકિશ્ન, ચિંતાંત્રિકાર મુખ ઉપર એ વખતે નારકીય જ્યોતિઃ ફરી લેડી. પછી મનમાં ને મનમાં તેણે એ સંજ્ઞાથી બીજી પણ કેટલીક સાંઘાતિક મતક્ષમ ગાંઠવી. જેવી રીતે રત્નમયીના સર્વનાશ તેણે કર્યો તે હવે પછી વાર્તાના પ્રવાહમાં જણાશે.

(૧૧) છળ.

ભગવાનની પાસે જે સુખ ઐશ્વર્ય માટે પ્રાર્થના કરે છે, તે તેમની કૃપાથી ઐહિક સંપત્તિ મેળવે છે; કિન્તુ મનુષ્યનો સ્વભાવ

એના છે કે સંપદ કરામતકવત્ હાથમાં આવતાંજ તે ભગવાનને ભૂરી ભાગ છે અને પ્રાપ્ત થએલી સફળીનીજ તે ઉપાસના કર્યા કરે છે. દુઃખના દિવસો આવે ત્યારે તે ભગવાનને યોગદાવે છે; કિન્તુ સંપદના મદગર્વથી તેણે અમંગલ્ય પાપ કર્મ કર્યા હોય છે; એટલે વિપદને વખતે તે ભગવાનને જેવી રીતે યોગદાવે તેવી રીતે યોગદાવી શકતો નથી.

પરંતુ જ્યારે અનુતાપના અશ્રુજળથી તેનાં નેત્રો ભરાઇ આવે છે, વિવેક જ્યારે ધર્મને માર્ગે ચક્ષાવે છે, ભગવાનને જ્યારે તે એકજ અવશંબનરૂપ ધારી તેમના ચરણમાં આજોડી પડે છે; ત્યારે દયાળુ ભગવાન સ્વદરેતે અનુત્તમ ભક્તના નેત્રોની ધારા લુછી નાંખે છે.

કલ્યાણી અને રત્નમયીને માટે ભૈરવીએ પ્રાયશ્ચિત્તનો જે પ્રકાર બતાવ્યો હતો તેનું કારણ ખીજું કંઈ નહોતું. તેમના એકાંતચિત્તે ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરવાથી ભગવાનની કૃપા થતાં બધું દુઃખ દૂર થઇ જાય અને ભક્તવત્સલ ભગવાનજ તેમની રક્ષા કરે.

ભૈરવીનો ઉદ્દેશ્ય સફળ થયો ક્રમાગત અનુતાપથી અનુશાસનાથી માતા અને પુત્રીના મનનો મેઝ દૂર થઇ ગયો. તેઓ સ્વચ્છ સુવર્ણનાં બની ગયાં. ખીજો દિવસ મધ્યાહ્ન વખતે ભૈરવીએ કલ્યાણીને કહ્યું:- “ બહેન ! કાંઈની સફાયનાનું હવે પ્રયોજન નથી; ભગવાનજ તમારે સર્વ સંકટમાં રક્ષણ કરશે.”

કલ્યાણી બેઠી-“ માતા ! હું નથી જાણતી કે ગતજન્મમાં તમે અમારાં કાણુ હતાં ? આ જન્મમાં તમે અમને જે દિવ્યપથ દેખાડી દીધો છે, તેથી અમે નવું જીવન મેળવ્યું છે. અને તમે પણ અમારે રત્નનીનું કામ કર્યું છે; કિન્તુ માતા ! મા અને પુત્રોમાં હવે પૂર્ણ પરિચય થયો નથી.”

કલ્યાણીનો મનોગત લાવ સમજને ભેરવી બોલી—“તમને હું જ્યારે મારા હૃદયમાં લઈ આવી છું, ત્યારે તે હૃદયની સમસ્ત-ગુમકથા તમને જણાવવી હિચિત છે. હું તમારી પાસે કાંઈ પણ છૂપાવીશ નહિ. મારા સ્વામી એક જમીનદાર હતા. તેઓ ધણી સભ્ય માણસ હતા. જીવે ઉપર દયા, ધર્મ ઉપર અનુરક્તિ, પરહિત ચિત્રીમાં સર્વસ્વ સમર્પણ, ન્યાય મર્યાદાના રક્ષણ માટે પેતાના સ્વાર્થને ત્યાગ, આ બધા આલોક સામાન્ય ગુણો વિધાતાએ તેમને આપ્યા હતા. તેમણે રાજમદ્દાલમાં નવાજ સરકારમાં નોકરી લીધી હતી. ન્યાયદર્શી નવાજ સામસ્તખાં તેમની તરફ ધણી રૂનેહની નજરે જોતો હતો; તેને લીધેજ તેમનો સર્વનાશ થયો. જે મીરઅલીખાને લીધે તમે રસ્તાનાં લિખારી આજે બની ગયાં છો, તેજ મીરઅલી તેમનો પ્રધાન શત્રુ બની ઉભો અને એક બીપણુ રાજન તિક પડ્યંત્રમાં પડી મારા સ્વામી કારારૂઢ થયા. ”

ભેરવી આમળ અધિક બોલી સફી નહિ. તેની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી. કલ્યાણી બોલી—“માતા ! આપે જે કહ્યું છે, તે ખસ છે. તેનાથી તમારા મનને આટલું કષ્ટ થશે એમ જાણતી હોત તો એ વાત હું છડત નહિ. ”

એ વખતે કાળભેરવે આવી સમાચાર આપ્યા કે — “જનનિ! કલ્યાણી બહેનના દિયર કૃપારામ ચૌધુરી એક દુઃખના સમાચાર લઈ આવ્યા છે, તે એમની સાથે એકવાર છપ્પી રીતે મળવા આદે છે. ”

કૃપાસમનું નામ સાંભળી સરસહૃદય કલ્યાણી અતિ હર્ષિત થઈ ઉઠી. કૃપારામની સાથે કમલોચનને યથેષ્ટ સમજાવ હતો; છતાં મનની અંદર કી ભાવ હતો તે કમઅમ્મી જાણતી જો હોતી. એક

પરિવારનો ગણી કૃપારામની સામે બહાર આવવામાં કલ્યાણીને કાંઈ સંકેત થયો નહિ. કૃપારામે તેની રત્નને ખોળામાં રાખી મોટી કરી હતી અને કલ્યાણીને પણ જ્યેષ્ઠ ભાતૃજયા ગણી યથેષ્ટ સંમાન આપતો હતો.

કૃપારામનું નામ સાંભળી કલ્યાણી ખોલી—“તેમને અહીં લઇ આવો.” ભૈરવીને ઇચ્છારતમાં કહ્યું—“તમે અહીંથી ખસી જાઓ માતા !” એટલે ભૈરવી રત્નને લઇ તે ઓરડાનો ત્યાગ કરી ગઇ.

અત્યંત ભક્તિ-મદ્દા દેખાડી કૃપારામરાય ચૌધુરીએ કલ્યાણીની પ્રદરજ લીધી. કેમકે તે તેના વડિલ બન્ધુની વહુ હતી.

કલ્યાણી ખોલી—“શા સમાચાર છે બાઈ ?”

“રત્નને મોટી વિપત્તિ છે, બાબી ! નવાએ દસ હજાર રૂપિયાનો પુરસ્કાર પ્રકટ કર્યો છે. રત્નને જે તેના મહેલમાં પહોંચાડશે, તે એ પુરસ્કાર મેળવશે.”

“કેવી ખરાબ વાત ! તમારો લાઇ કેમ છે ?”

“તેમના સંબંધમાં તમારે કાંઈ લય નથી. તમે સાક્ષાત્ સતી લક્ષ્મી છો—પછી લય શાનો ? તમારું ઘણું નિમક મેં ખાધું છે. બાઈને કાંઈ પણ પ્રકારની અસુવિધા ન થાય, તેનો બદ્ધિબસ્ત કરવામાં મેં કાંઈ ત્રુટિ રાખી નથી. તમે જાણો છો કે—મારું જે કાંઈ અર્થ છે, તે સર્વ તેમના માટે છે હું મારો છત્ર આપીને પણ તેમને અચ્ચારીશ.”

સ્વામીની નિરાપદ અવસ્થા સંબંધી સમાચાર મેળવી કલ્યાણી કેટલેક અંશે પ્રકુલિત થઈ. કૃપારામને તે હમેશાં સ્નેહની નજરે જોતી હતી અને કૃપારામ મનમાં હમમલોચનના સર્વ ગુણની

જોષ્ટા પોષતો હતો; છતાં અસાર સુધી સર્વની તરફ તે આત્મીય-તાનો ભાવ બતાવતો આવ્યો હતો.

સરસહૃદયા કલ્યાણી બોલી--“બીજું શું ? બોલીને તમને આ-શીર્વાદ આપું ભાઈ ! ભગવાન તમારી હજુ પશુ શ્રીવૃદ્ધિ કરે. કહો, ત્યારે હવે રત્નને બચાવવાનો ઉપાય શું ?”

“ ભાભી ! તે ઉપાય જોઈએ વિના હું આવ્યો નથી ! હું પાલખી પશુ સાથે લાવ્યો છું. મારા ગુપ્તચરો ત્રણ ચાર દિવસથી તમને શોધવાને ફરે છે. રત્નનો નારી ધર્મ, આપણું કુળ ગૌરવ જો અતૂટ રાખવા ચાહતાં હો તો એક ક્ષણનો પશુ વિલંબ કર્યા વિના રત્નને મારી સાથે આવવા દો. હું જોઈને આવ્યો છું કે નવાખની આગાથી પચાસ મુસલમાન સિપાઈઓ રત્નને પકડવા માટે રવાના કરવામાં આવ્યા છે. હરકોઈ ઉપાયથી હું ભાઈને બચાવીશ. જો ન બચાવી શકું તો હું રાખવંશનું કલંક થાઉં. કિન્તુ રત્નને બચાવવામાં અહીંથી પલાયન સિવાય કોઈ પણ માર્ગ મને દેખાઈ શકતો નથી.

કલ્યાણી આ બીપણ વાત સાંભળી એક મર્મભેદી દીર્ઘ નિઃવાસ મૂકી બોલી--“ ભાઈ ! તમે રત્નને ક્યાં લઈ જશો ?”

“ રાજમહેલમાં એક મારો રનેલી છે, તેને ઘેર હું મારી રનેલમથી રત્નને છપાવી રાખીશ અને એજ સુયોગમાં બંગાળા-બહાર ઓરીસાના સુબેદાર નવાખ શાયસ્તખાના દરબારમાં ભાઈની સુકિતને માટે અરજી કરીશ.”

કૃપારામના મુખના સંવસ્ત ભાવ અને બોલી વ્યાકુળતા જોઈ સરસહૃદયા કલ્યાણી સહજમાં છેતરાઈ ગઈ. તે વ્યતભાવે બોલી--

“ક્યા તમારી પાલખી છે? જાઓ, તમે રત્નને લઇને, રત્નની રક્ષાથી તમારા રાયવંશની મર્યાદા રહેશે. હું હમણાં અહીં રત્નને મોઢાવી લાવું છું.”

કલ્યાણી તરત તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગઈ. બીજા ઓરડામાં ભૈરવી આગળ તેણે બધી વાત કહી સંભળાવી. ભવિતવ્યતાના દોરવ્યાથી તીક્ષ્ણ શ્રુતિવાળા ભૈરવી રત્નના સ્થાનાંતરના સંબંધમાં કંઈ પણ શંકા લાવી શકી નહિ. રત્નમયા પણ તેના કૃપારામ કાઠને બાળપણથી જાણતી હતી; એટલે માતાના મુખની સંભળી વાત સંભળીને તત્કાળ વિપદથી મુક્ત થવા સારૂ કૃપારામની સાથે જવા તે તૈયાર થઈ.

કૃપારામની પાલખી બહારના દારખાતમાં હતી. કલ્યાણી અને ભૈરવીએ દ્વાર સુધી આવી રત્નમયાને પાલખી પર ચઢાવી, આઠ બળેવાનું વાહકો પાલખી લઈ છૂટયા અને અભાગીની રત્નમયા એક નરપિશાચની છક્કનામાં પડી બીપણુ વિપત્તિના મોઢા તરફ આગળને આગળ જવા લાગી.

(૨૨) ઉજ્જાર.

આ પહેલાં બીજી પણ કેટલીક ઘટના બની ગઈ હતી. તેનો ઘોડો ઉલ્લેખ અહીં કરવાની આવશ્યકતા છે. કલ્યાણીના અનુરોધથી ભૈરવીએ હરખસાદ પાસે તેની પત્નીની આ નિરાશ્રમ અવસ્થા જણાવવા એક માણસને મોકલ્યો હતો. તે માણસ બીજે ઘોડા નહિ, પણ આપણો કાળભૈરવ હતો.

કાળભરવના મુખથી સમસ્ત ઘટનાં સાંભળી હરપ્રસાદ બીત અને સ્તંભિત થઈ ગયો. હમલલોચનનું એવી રીતનું ભાગ્યશ્રિ-વર્તન થયું છે અને તેની પત્ની તથા કન્યાની એવી શોચનીય દસા થઈ છે, તે વિચારતાં તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તે ચિત્કાર કરી બોલી ઉઠ્યો—“હાય! પ્રભુ, નારાયણ! આ શું કર્યું?”

જહાર કાળભરવને વિશ્રામની વ્યવસ્થા કરી દીધી. મર્મવેદનાથી અધીર બની તેણે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, માતાના ઝોર-ગાની સામે ઉભો રહી તે બોલ્યો—“મા!”

પુત્રનો વિકૃત કંઠ સ્વર સાંભળી જનની જહાર આવી બોલી—
“કેમ છે પ્રસાદ!”

હરપ્રસાદનાં અશ્રુયુક્ત નેત્રો જોઈ ગૃહિણીનું મુખ સુકાઈ ગયું. તેણે કાતર ભાવથી પૂછ્યું—“શી હકીકત છે?”

હરપ્રસાદે સમસ્ત ઘટના તેની માતાને કહી સાંભળાવી. સખળી વાત સાંભળ્યા પછી ગૃહિણી માથા ઉપર હાથ મુકી બેસી ગઈ. તે ઉચ્ચ સ્વરે બોલી ઉઠી—“હવે શું થશે પ્રસાદ? એ મારી કુળક્ષત્રી છે—મોટી વહુ છે. મારા આ અંધકારમય સંસારનો ઉન્નવળ પ્રકાશ છે!”

અવૃત્તિને લીધે માતા પુત્રમાં સંગ્રામ ઉત્પન્ન થયો. માતાએ રત્નમયી ઉપર જે અન્યાયમય દંડની આજ્ઞા કરી હતી, તેનો પ્રત્યાહાર કરવા તે ટાઈ પણ રીતે પ્રસ્તુત નહોતી અને માતૃ-ભક્ત હરપ્રસાદ જે દંડગાને કશુંક રાખી મૌનમુખે અપરાધીની પેઠે કાળ નિર્ગમન કરેતો હતો, તેના પ્રત્યાહારનો આજ દિવસ હતો. એટલા માટે હરપ્રસાદ બોલ્યો—“માતા! પ્રત્યાહાર કમજ-

લોચનરાય અને તેમની કન્યા ઉપર તમરો જે ક્રોધ હતો, તે હવે ચાલ્યો જશે, એમ મને લાગે છે. કારણ કે તેઓ હાલ રસ્તાનાં ભિખારી બની ગયાં છે. ”

માતા, પુત્રની આવી તીવ્ર વિદુતપૂર્ણ વાતથી યથેષ્ટ મર્મ પીડિત અને અનુત્તમ થઈ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે બોલી:—“મોટી વહુ ઉપરનો સમસ્ત રાગ અત્યારે ચાલ્યો ગયો છે. મેં કેવળ તાંડે અપમાન કર્યાં લીધેજ આવી કઠોર વ્યવસ્થા કરી હતી. માતાની આગળ પુત્રી અનેક અપરાધ કરે. ગર્ભજાત કન્યા ઠાંધ અપરાધ કરે તો માતૃહૃદયની એક દુર્ભાગતા એ છે કે તેની ગર્ભધારિણી માતા કન્યાને તે સહજમાં ક્ષમા કરી શકે છે, કિન્તુ મેં તેને પરાધ પુત્રી ગણીને એના અપરાધની ક્ષમા આપી નહોતી. મારા કુળની લક્ષ્મી મોટી વહુને શયતાન નવાળા હુંટી લઈ જાય, તેના કરતાં માઈ મૃત્યુ થાય એ વધારે સાઈ છે. મેં જો તને ગર્ભમાં કારણ કર્યો હોય, મારા દેહનું શોષિતપાન કરી જો તું પુષ્ટ અને વર્ધિત થયો હોય, માતાના દુઃખનું જો કાંઈ ઝૂલ્યું રહેતું હોય, તો તું તરત મારી પુત્રવધુને ઘરમાં લઈ આવ. આપણે આ ગામનો ભાગ કરી જરૂર પડશે તો બીજે ઠાંધ પણ સ્થળે જતાં રહીશું. બીજી એક વાત એ છે કે—જો તેને બચાવી રક્ષણ કરી શકે નહિ તો તેનો નારી ધર્મ કંલંકિત થતા પહેલાં તારા હાથે તું તેની હત્યા કરી નાંખજે, મારો તને એજ આદેશ છે. જેમ અને તેમ હરકોઈ ઉપાયે વહુને અહીં પાછી લાવવાનો વિચાર રાખજે. ”

કર્તવ્ય-ધર્મ અને પ્રવૃત્તિના સંગ્રામમાં હરપ્રસાદનોજ વિજય થયો, તેના હૃદય ઉપર જે મોટો ભાર હતો તે દૂર થઈ ગયો,

હરપ્રસાદે માતાના ચરણની રજ માથે ઉપર ચડાવી કાળભૈરવની સાથે તે સંબંધી વિચાર નિશ્ચિત કરવા માટે બહાર ચાલ્યો ગયો.

બીજા એક વ્યક્તિએ દાર પાછળ છૂપાઈને ઉભાં રહી આ બધી વાતચીત સાંભળી લીધી. સાંભળતાંજ તેનું મનસ્થળ કંપી ઉઠ્યું. તે બોલી:-“અરે, સર્વનાશ ! બહેનને આવી વિપત્તિ ! નારાયણ ! આ શું કયું પ્રભુ ?” તે વ્યક્તિ બીજા કાંઈ નહિ પણ પ્રભાવતીજ હતી.

હરપ્રસાદ બહાર આવ્યો કે તરત કાળભૈરવ બોલી ઉઠ્યો:-
“શું વિચાર નક્કી કર્યો ?”

“મારી પત્નીને પાછી લાવવી એ નિશ્ચય છે.”

પાસે એક પંચાંગ પડ્યું હતું. હરપ્રસાદ તેનાં પૃષ્ઠ ફેરવવા લાગ્યો. અસ્ત્રોષા-મધા, ત્ર્યહરપર્શ, દ્વિશાશ્વત વગેરે અશુભ યોગનો અધિકાર પ્રથમના બે દિવસ ઉપર હતો. ત્રીજો દિવસ શુભ હતો. હરપ્રસાદે એ જોઈ કાળભૈરવને કહ્યું:-“બે દિવસ પછી શુભયોગ છે. હું તે દહાડે વહેલો પ્રત્યુષમાં અહીંથી પાલખીમાં નીકળીશ. એ વિના બીજા કાંઈ ઉપાય સંજોગ નથી.”

કાળભૈરવ બોલ્યો:-“એ તો ઠીક; કિન્તુ ‘પરમદિવસ’ નો અતિક્રમ થઈ જાય નહિ. નવાખનાં માણસો ચારે તરફ ફરે છે.”

હરપ્રસાદ એ વાત સાંભળી માથે હાથ દઈ બેઠો. એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી તે બોલ્યો:-“ત્યારે તેનો શો ઉપાય કાળભૈરવ ?”

“ઉપાય છે પ્રભુ ! મને વિશ્વાસ છે કે મંદિરમાંથી બહાર નીકળવામાં પણ તમે નિરાપદ નથી. અમારાં જનની ભૈરવીની દેહ રક્ષા માટે મારા જેવા બીજા પણ પચ્ચીસ કાળભૈરવ છે. તેઓથી તમારું રક્ષણ કરવામાં આવશે.”

“કાલબૈરવે તે સાથે તે જગલના મધ્યવર્તી આમયસ્થાનમાં
યુમ પથ પરિચિત કરાવી દીધા. તે પથ પકડી હરપ્રસાદ નિર્દિષ્ટ
દિવસે ભગભગ નવ વાગ્યાને વખતે બૈરવીના નિવાસસ્થળમાં આવી
ઉપસ્થિત થયો.

x x x x x

હરપ્રસાદ મંદિરના દ્વાર આગળ પહોંચ્યો. તે પહેલાં કયા
મિનિટેજ કૃપારામ રત્નમયીને લઈ ચાલ્યો ગયો હતો. કાળબૈરવ
તેના આગમનની આશામાં તે દેવાયતનના પ્રવેશ દ્વાર આગળ
રાહ જોતો હતો બૈરવને જોઈ હરપ્રસાદ ખોલ્યો—“સમાચાર સારા
છે કે ખોટા ?”

“ખોટા કરતાં કાંઈક સારા. જીહેનના શકા આવી તેમને ભણ
ગયા છે.”

હરપ્રસાદ સવિસ્મય ચિત્કાર કરી ખોલી ઉઠ્યો—“કાકા ?
કૃપારામરાય ! સર્વ નાશ થઈ ગયો ! તે શયનાનના હાથમાં
એ પડી ?”

હરપ્રસાદે કૃપારામ સંખંધી સમસ્ત કથા કાળબૈરવને કહી
સંભળાવી. કૃપારામનો પ્રકૃત સ્વભાવ હરપ્રસાદની સાસુ પશુ જા-
ણતી નહોતી; એટલે તેણે કૃપારામની જાનનામય મિષ્ટ વાતોથી
મુગ્ધ બની રત્નને તેના હાથમાં સોંપી હતી. દશકળર રૂપિયાના
પુરસ્કારના લોભથી તે નિશ્ચય રત્નમયીનું નવાગના હાથમાં સમર્પણ
કરી દેશે.

હરપ્રસાદને મુખે સમસ્ત વાત સાંભળી કાળબૈરવ ખોલ્યો—
“ભાઈ ! આ ઉપરથી મને ભાગે છે કે તેઓ હજી જગલના

માર્ગથી બહાર જવા પામ્યા નહિ હોય ! અમારા દશ લાકડીઓ વાળા માણસો તૈયાર છે. આનો-આપણે હમણાં જ પાલખીને ઘેરી લઈએ. તેમની સાથે આઠ જણ ઉચકનારા અને બીજા ચાર હિન્દુ ચોકીદારો છે. ભય શી વાતનો છે ?”

પત્નીની એ મહા વિપત્તિનો અને તેના શાયનીય પરિણામનો વિચાર કરી ચિરદિન શાસ્ત્રાધ્યાયી બ્રાહ્મણના સર્વ શરીરમાં વિદ્યુત સ્રોત વહી રહ્યો. હરપ્રસાદ બોલ્યો-“બૌરવ ! એમ હોય તો હવે વધારે વિશંખ કરો નહિ. મને પણ ન હોય તો એક લાકડી આપો. ચિરદિન ધૃતદુઃખથી પુષ્ટ થએલા આ બાહુની શક્તિની આજ મારે પરીક્ષા કરવી પડશે.”

કાળબૌરવ હરપ્રસાદને સાથે લઈ એજ વખતે જંગલને એક અન્ય માર્ગે ત્વરાથી જવા લાગ્યો. એ ઠેકાણે ખરેખર દશ લાકડીઓવાળા તૈયાર હતા. કાળબૌરવ તેમના પ્રત્યે બોલ્યો-“ભાઈઓ! આજ એક સતીનું સતીત્વ વિપજા દશામાં છે; તેથી તમે સૌ મારી સાથે આવો.”

તત્કાળ તે દશ જણુ લાકડીઓ લઈ કાળબૌરવની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. આ જંગલમય સ્થાનના સંધગા માર્ગે તેમને સુપરિચિત હતા. કાળબૌરવે એક વૃક્ષની ટોચ ઉપર ચડી બેસ્યું તો જણાયું કે પાલખી બરાબર જંગલના મધ્ય રસ્તે હતી..

કાળબૌરવ હુકાર કરી બોલ્યો-“ભાઈ ! માતા કપાલિની આપણને સહાય છે. હવે થોડો રસ્તો કાપ્યા પછી આપણે તરત એ પાલખીને પકડી લઈશું.” કાળબૌરવ એ નહોતો જાણતો કે તેજ

જંગલમાં એક ગુપ્તસ્થાનમાં સયતાન કૃપારામના પચ્ચીસ સસંજ સિપાઇઓ છૂપાએલા છે.

કાળબૈરવ હરપ્રસાદ અને તેના સાથીઓએ જે વખતે એ કુંડો રસ્તો કાપી નાખ્યો, તેજ વખતે કૃપારામે એક વટવૃક્ષતળે પાલખીને નીચે મુકવાનો આદેશ કર્યો. તે વટવૃક્ષના સાંનિધ્યનાગાઠ જંગલમાં તેના પૂર્વોક્ત પચ્ચીસ મોગલ સિપાઇઓ આત્મઘોષન કરી-છૂપાઈ-રહ્યા હતા.

કૃપારામે મનમાં મનમાં વિચાર કર્યો-“ હવે મને કાણુ શેકી શકશે ? આ વખતે મારું નસીબ કયું છે.” બરાબર એજ વખતે તેણે વનની મધ્યમાંથી એક બીપણુ ચિત્કાર સાંભળ્યો-“જય ! કાલીમાતાની જય ! !”

જે વિશ્વાસઘાતક, મહાપાપી હોય છે, તે પ્રાયઃ કાપુરૂષ હોય છે. કૃપારામ વનના અદ્દશ્ય સ્થળમાંથી આ બીપણુ ચિત્કાર શબ્દ સાંભળી ચમકી ઉઠ્યો. તત્કાળ તેના સંકેતધ્વનિથી તે પચ્ચીસ મોગલ યોદ્ધાઓ પાલખીને ચારે તરફથી ઘેરીને ઉભા રહ્યા. કૃપારામ બોલ્યો-“સિપાઇઓ ! હોંશિયાર ! આ જંગલમાં ડાકુઓનો વધારે ભય છે. આ પાલખીમાં નવાગની બેઠમ છે. જનન જય તો પણ પાછા હઠશો નહિ.”

એ વખતે બૈરવનું લશ્કર તે સ્થળે આવી ઉપસ્થિત થયું. હરપ્રસાદ વિશ્વાસઘાતક કૃપારામને જોઇ ક્રોધ અને ક્ષોભથી મર્જના કરી બોલ્યો-“નરાધમ ! રાયવંશના કલંક ! આટલા માટે શું કમ-લભોચનરાયે તારા જેવા ભિક્ષુક સયતાનને માર્ગમાંથી ઘેર લાવી, અન્ન વસ્ત્ર આપી ઉઠેયો હતો ? હાય ! ભગવાનનું વજ્ર શું છે.”

પણ શબ્દ વિનાનું છે ! જે તારા બાઇની પુત્રી, જે તારા વંશનું લોહી, જેને તેં બાળપણથી જોળામાં ઉછેરી છે-તે તારી કન્યા સ્વરૂપ રત્નમયીને થું તું નીચ સ્વાર્થસિદ્ધિ સારૂ પારકા હાથમાં સોંપી, પવિત્ર રાયવંશના ગૌરવને હમેશને માટે કલંકિત" કરવા જાય છે ?"

કૃપારામ હરપ્રસાદને સામે જોઈ સમજ્યો કે-"કામ કાંઈ છુંદારાઓનું નથી ! તેણે તેના સિપાઇઓને આજ્ઞા કરી-"આ સર્વને હમણાં એકદમ પકડી લ્યો."

આ આજ્ઞા મળતાંજ મોગલ સિપાઇઓએ હરપ્રસાદના ફળ ઉપર આક્રમણ કર્યું. હરપ્રસાદ અગ્રેસર થતો હતો, તે વખતે કાળ ભૈરવે તેને જોરથી દૂર લઇ જઈ કહ્યું-"પ્રભુ ! તમારા ચરણની રજ આપો. તમે પાલખીની નજીક જાઓ અને જુદેનને જંગલની અંદર પસાયન કરી જવાનું કહો." કાળભૈરવનાં જ્વલંત નેત્રો જોઇ અને તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવ્યંજક કઠોર વાણી સાંભળી હરપ્રસાદ પાછો હડી ઉભો રહ્યો અને કાળભૈરવે વેગથી નવાજના સિપાઇઓ ઉપર આક્રમણ કર્યું.

રત્નમયી જાણી શકી નહિ કે આમ એકાએક આ બધું શાથી બન્યું ! તેના હૃદયમાંના એ વિપ્લવમય વખતે હરપ્રસાદ તેની પાલખીની સામે આવી બોલ્યો-"રત્નમયી ! અત્યારેજ પાલખીમાંથી બહાર નીકળી આવ."

સ્વામીનો કંઠસ્વરે સાંભળી રત્નમયી પાલખીમાંથી બહાર આવી બોલી-"તમે ? તમે-આ સ્થળે ?"

“હા, હુંજી. સાંભળ, રતનમયા ! તારો કાકો કૃપાસમ ધોર વિશ્વાસપાતક શયતાન છે, તારી માતાએ તેને ઓળખ્યો નથી. તું જે અહીંથી બચવા આહતી હોય, નારીધર્મનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતી હોય, તો અત્યારેજ આ જંગલની વિપરીત દિશા તરફ પલાયન કરી જા. જે ભગવાને એક દિવસ તારું ભૈરવ હુંડારાના હાથથી રક્ષણ કર્યું હતું, તે આજ પણ તારી રક્ષા કરશે. જા શીઘ્ર જા. જે રીતે વીરવિક્રમ કાળ ભૈરવ લડે છે; તેથી હજી પણ અર્ધો કલાક અમે ટકીશું, એટલામાં તું ધણે દૂર નીકળી જઈ શકશે. જા, તત્કાળ પલાયન કરી જા.”

રતનમયા પાલખીમાંથી નીચે ઉતરી. પાલખી ઉપાડનારા ઓ અત્યાર પહેલાં ક્યારનાએ પલાયન કરી ગયા હતા. પાલખીના રક્ષકો પણ સિપાઇઓની સાથે લડાઈમાં જોડાયા હતા. એટલે એ તરફ પાલખીના રક્ષક રૂપે કોઈ હાજર નહોતું.

રતનમયા સ્વામીના ચરણની રજ લઈ ખોલી—“તમારું શું થશે નાથ ?”

હરપ્રસાદ બોલ્યો—“એ વાત ભગવાનના હાથમાં મૂક. મારા માટે તું વિચાર કરીશ નહિ. ચિંતા પણ કરીશ નહિ, કાળ-ભૈરવ સાથે હોય ત્યાં સુધી મને પકડવા કોઈ શક્તિવાન નથી. ?”

રતનમયા રંડતી રડતી એકાંત મને નારાયણને સંભારતી સંભારતી તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી હરપ્રસાદના નિદર્શિત વિપરીત દિશાના જંગલમાં પ્રવિષ્ટ થઈ. પત્નીને વિપન્નમુકત જોઈ હરપ્રસાદ ભૈરવનાથની સહાય માટે આગળ થયો.

પ્રાણ ઉપર આવી લડતાં લડતાં ફેટલાક ભાકડીઓવાળા જમીન ઉપર પડ્યા અને ફેટલાક સિપાઈઓને હાથે ફેદ પડ્યાયા. હરપ્રસાદ પણ તેમાં બાકી રહ્યો નહિ.

કૃપારામે એ વખતે અવસર મેળવી પાલખી નિકટ જઈ ગ્નેયું તો પાલખીનું દાર ખુલ્લું છે. પિંજર ખાલી કરી વદિંગિણી પલાયન કરી ગઈ છે. તેણે તત્કાલ જંગલમાં ચાર સિપાઈઓને રત્નમયીનો શોધ કરવા મોકલી તે હરપ્રસાદ તથા ડાળભેરવને સાથે લઈ આગળ વધ્યો.

(૨૩) નવી આફત.

આ સ્થળે આપણે ઇતિહાસની થોડી વાત કરીશું. સમ્રાટ આલમગીર અથવા ઔરંગઝેબ તે વખતે દિલ્હીના સિંહાસન ઉપર હતો. એ વખતે મહારાણા રાજસિંહ અને જયપતિ શિવાજી મહારાજની સાથે યુદ્ધની ધમાકમાં તે બંને વ્યસ્ત બની ગયો હતો, એ યુદ્ધવ્યવસ્થામાં દિલ્હીનો પૂર્ણ રાજદ્રોષ ક્રમશઃ ગુપ્ત થઈ ગયા માંડ્યો હતો. ઔરંગઝેબ આદેશાહને નાણાંની ભીડ પડવા લાગી હતી અને સમગ્ર દિન્દુસ્થાનની સ્વર્ણપ્રસુ, શશ્યશ્યામતા જંગમ્ભિ-માંથી નિયમિત રાજભાગ આવતો નહોતો—એ મોટી બેઅદબીની ખામત હતી ! સમ્રાટ આલમગીરે ખુબ દયાણુ કરી તેના પ્રતિ-નિધિ જંગેશ્વર શાયસ્તખાને લખ્યું કે—“ નાણાંની જરૂર છે. હર-કાઈ ઉપાયે રાજ્યનો હક વસુલ કરી મોકલી આપો. ”

નવાખ શાયસ્તખા તે વખતે જંગાળ, બિહાર, ઓડીઆનો મુખેદાર હતો જંગાળમાં એ વખતે અનાજ બહુ સસ્તું હતું. પ્રજાની

અવસ્થા મધ્યે ધણી ઉભત હતી. શાયસ્તખાં રૂપિયાના આઠ મણુ ચોખા કરાવી એક સરકારી કાઠાર તૈયાર કરાવતો હતો. બંગાળાની સ્થિતિ એ વખતે ધણી સારી હતી; છતાં સધળે સ્થળેથી દિલ્હીના દરબારમાં કેમ નાણું આવતું નહોતું ?

તેણે તેના દક્ષિણહતિસમાન બંગાળિદારના મહેસુલ-મંત્રી જિંદાબલીને તિરસ્કાર સૂચક સ્વરે કહ્યું—“ બાદશાહની ચીટ્ટી મળ્યા પછી મેં કાગળપત્ર અને મહાલ સમૂહોના હિસાબ તપાસી જોયા અને તેથી એમ સમજાયું કે બંગાળાના સમગ્રામ તરફ સરકારની વસુલાત ધણી ધણી બાકી પડતી જાય છે તો એ પ્રમાણે થવાનું કારણ શું છે ?”

આ સુયોગમાં અમે એક અંદરની વાત કહી નાખવા ધારીએ છીએ. આ જિંદાબલીના મનમાં બહુ દિવસથી સમગ્રામ સરકારના ફાજદાર થવાની ઇચ્છા હતી. કિન્તુ મીરબલીખાં તે પદનો ઉમેદવાર હોવાથી તેની તે ઇચ્છા પાર પડી નહોતી. મીરબલીખાં શાયસ્તખાંની અતિ નિકટનો સંબંધી હતો. તેથી તેને એ પદવી મળી હતી. જિંદાબલી તેટલા વખતમાં મીરબલીનો ધોર શત્રુ થયો હતો. આ તરફ આમિલદાર કમલલોચનરાય જિંદાબલીનો પરમ મિત્ર હતો. મીરબલીને હલકા પાડવા સાફ કમલલોચનને ગુપ્ત પરામર્શ આપી સહાયતા સાફ તેણે એ મહાલની વસુલાત બાકી રખાવી હતી.

મીરબલી રાત દિવસ વિલાસ વ્યસનમાં મગ્ન રહેતો હતો. સુંદર નર્તકી અને શિરાઝીની સંભોહિની માદકતામાં તેના દિવસો વ્યતિત થતા હતા. રાજકાર્યમાં તેનું કાંઈ પણ ધ્યાન

નહોતું. આ બધી વાત તેણે યોગ્ય અવસરે બંગળિહારેશ્વર સુબેદાર શાયસ્તખાને જણાવવામાં તૂટી કરી નહિ.

તે વખતે શાયસ્તખાંએ હુકુમ આપ્યો—“હું કાલેજ રાજમ-હાલનો ત્યાગ કરી સમગ્રામ તરફ જઈશ. મીરઅલીની સુસ્તી ઉરાડી હું પોતેજ સરકારી પ્રાપ્ય પગાર લેતો આવીશ.”

આ કમલલોચનરાયની સાથે નવાબ મીરઅલીના વિવાદની એક મહિના અગાઉની વાત છે. બંગ, બિહાર અને ઉડિસાના મુલકના માલિકની સાથે જે પ્રકારનાં માણસો, અસખાબ હોવાની જરૂર હતી, તે પ્રકારની સર્વ તૈયારી કરી સમગ્રામ જવાની વ્યવસ્થા ન કરતાં અને મીરઅલીને પહેલાંથી કોઇપણ જાતના સમાચાર આપ્યા વિના શાયસ્તખાં ધણી દૂખી રીતે સમગ્રામ તરફ ઉપડી ગયો.

જે દિવસે રત્નમયીને લઈ જંગલમાં એ હંગામ ઉપસ્થિત થયો હતો તે દિવસે પ્રભાતમાં નવાબ શાયસ્તખાંનું નાવ તેના અનુસારી યાનવાહન સમેત હુગલી નદીની પાર્શ્વવાહિની ગંગાના પ્રવાહ ઉપર હાજર થયું હતું.

નવાબનું નાવ જરા દૂર હતું; કારણકે તેમાં બેગમ તથા તેની કન્યા મતિયા—બિબિ હતાં. નવાબના તે નાવમાં બેગમની પરિચારિકા—દાસીઓ, બેગમના ભાઇના પુત્રો જિંદાખાં તથા રહમતખાં વગેરે હતાં.

નવાબ સુખશ્યામાં પડ્યો હતો. કન્યા મતિયા ઉર્ફે મોતી-બીબી તેને એક પુસ્તક વાંચી સંજળાવતી હતી અને વચ્ચે વચ્ચે બોલી હતી કે નવાબ ઉંધમાં પડ્યા છે કે નહિ ? એ વખતે મતિ-

યાએ સવિસ્મય જોયું—એક દૂર દૂરની દૂતગામી નૌકામાંથી જાણે કાંઈએ એક ક્ષણમાં ગંગાતરંગમાં ઝંપલાવ્યું અને તે વ્યક્તિ જો જાતિની લાગી.

મતિએ તે દેખાવ જોઈ નવાળને કહ્યું—“ પિતાજી ! જુઓ છા કે ? આપની સામે તે રમણીની હસા થઈ ! ”

જિંદાખાં અને રહમતખાં નવાળની પાસે પડેલા એક ગાલિયા ઉપર બેસી વિશ્રામ કરતા હતા. તેઓ સચકિત હોઈ હસા થયા અને જોડ્યા—“ જુદેન ! એ માણસ કંઈ અને તરફ ક્યાં હુપ્પું છે ? ”

મતિયાએ અંશુલી નિર્દેશથી તે વખતે અદ્વરવર્તી નૌકા દેખાડી અને જિંદાખાં તથા રહમતખાં બન્ને લાઇઓ તત્કાળ જળમાં ઝીપલાઈ પડ્યા. વધારે કહેવાની જરૂર નથી કે અતિ સામાન્ય એપ્ટાથીજ તેમણે તે નિમજિગત દેહનો ઉદ્ધાર કર્યો. પૂર્વોક્ત નૌકામાં જે બે માણસો હતા; તેમણે પણ તે વખતે બંદુક ચલાવી. જિંદાખાંના દક્ષિણ રકંઘે તે બંદુકની ગોળી ચામડીને ભેદીને ચાલી ગઈ.

જીવન મરણનો વ્યાપાર હતો એટલે જિંદાખાં જોડ્યો—“ રહમત ! તું આ સ્ત્રીને પકડી રાખ. આપણી નૌકા પાસે છે. હું એ શયતાનોને પકડવાનો પ્રયત્ન કરું છું.” એટલું કહી જિંદાખાં પોતાના આઘાતની ઉપેક્ષા કરી પૂર્વદૃષ્ટ નૌકા પાસે ઉપસ્થિત થયો; કિન્તુ તે શયતાનોએ દૂરીને બંદુક ઉપાડી.

જિંદાખાં તે તરફ ભક્ષ ન આપતાં નૌકાનો પાછળનો ભાગ પકડી ઉપર ચડી ગયો અને રેતથી ચિત્કાર કરી જોડ્યો—“

હું નવાખ શાયસ્તખાંને સેનાપતિ છું. તમે કાણ છો ? કેમ આવા કૃણિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા છો ?”

નવાખ શાયસ્તખાંનું નામ સાંભળી તે બંને અધમ પુરુષો કંપવાણા પડી ગયા અને ભયથી તેઓ કંપવા લાગ્યા. તેમના હાથ-માંથી ખંડુકા પડી ગઇ. તેઓ પોતાના બન બચાવવા માટે બોલ્યા—“ હુઝુરાલી ! અમે ચિઠ્ઠીના ચાકર ! ફાજદાર મીરઅલીખાંના આદેશથી આ હિન્દુ જનાંનાને તમારી પાસે લાવતા હતા. તેણે પોતાની ઈચ્છાથી પાણીમાં કંપલાવ્યું છે. અમારો એમાં કાંઈપણ અપરાધ નથી.”

એ વખતે ખંગેશ્વરની એક ન્હાની નૌકા તે દેકાણે આવી પહોંચી. રહમતખાં તે નૌકામાં હતા. અત્યાર પહેલાં એ જગનિ-મનિજત સ્ત્રીને રહમતે નવાખની નૌકામાં લાવી મૂકી હતી. રહમત જિંદાખાંને ઉદ્દેશીને બોલ્યો—“ લાઈ ! તમને શું મોટા આ-ઘાત થયો છે ? ”

“ ના, કાંઈ વધારે વાગ્યું નથી. આજ એક વિપત્તિ, જગનિ-મનિમનિજતા સ્ત્રીને ઉગારી શક્યો છું તેનાથી ઉપજેલા આનંદની તુલનામાં મારા આ રક્ષકને થએલો આઘાત ધણો સામાન્ય છે. ચાલો, આપણે આપણી નૌકામાં પાછા જઈએ.”

જિંદાખાંએ રહમતને સંક્ષેપમાં મીરઅલી સંબંધી સમસ્ત વત્તના કહી સંભળાવી અને ઉપરોક્ત નૌકાના બંને આરોહીઓને અર્થાત્ મીરઅલીખાંના તે અનુચરયુગ્મને તેના આદેશથી નવાગત મોગલસેનાને હાથે ફેદ કરવામાં આવ્યા.

જિંદાખાં બોલ્યો—“રહમત ! નવાખની નૌકાની બાજુની નૌ-

અર્માં સરકારી હકિમ સાહેબ છે. તું હમણું તેમને સમાચાર આપ. હું નવાખની નોકર્માં જઈ છું,” તે જળ નિમજ્જિતા રમણી રત્નમયીજ હતી, એ વાચકોએ થોડા અનુમાનની સહાયતાથી સમજી લીધું હશે. શી રીતે રત્નમયી પૂર્વોક્ત દુષ્ટ પુરોના હાથમાં સપડાઈ તે આપણે હવે બોલીશું.

હરમસાદના ઉપદેશથી જંગલમાં પ્રવેશ કરી થોડે દૂર ગયા પછી રત્નમયી રસ્તામાં ભૂલી પડી. જંગલમાં એક વાર માર્ગ ભૂલવાથી તે મોટી વિપત્તિમાં પડી. જે કે પહેલાં તે ઘણી વાર આપત્તિમાં સપડાઈ હતી; કિન્તુ આ વખતની વિપત્તિ તે સર્વ કરતાં વધારે ભયંકર હતી.

અપાઝખી વખતે જે મોગલ સિપાઈઓ ખરાખર લક્ષ રાખી રહ્યા હતા. રત્નમયી એક માણસની સાથે વાત કરે છે, તે એમણે જોયું હતું. તેમાંના એક જણ પૂર્વના પરિચિત છે. તે સિપાઈ કૃપારામનો ગુપ્તચર જાહરઅલી હતો કે જેણે અંપાના ઝાડ નીચેથી ન્હાસી આવીને કૃપારામને રત્નમયીના સંબંધમાં સમાચાર આપ્યા હતા. જાહરઅલીએ જ્યારે જોયું કે રત્નમયીએ જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો છે, ત્યારે તે યુદ્ધમાં દાખલ ન થતાં પોતાના એક સંગી સિપાઈને લઈ અતિ સતર્કભાવે રત્નમયીની પાછળ પડ્યો અને હતભાગિની રત્નમયી નસીબની ચલાવી ચાલીને માર્ગ ભૂલી. લૈરવીના મંદિરની તરફ ન જતાં વનને બીજે માર્ગે ગંગા તીરે આવી.

રત્ન તે વખતે ઘણીજ શ્રાંત અને ક્ષાંત બની ગઈ હતી. તેના સર્વાંગે રવેકધારા છૂટી હતી. આગળ ચાલવામાં એ અશક્ત હતી. સામે પ્રખર સ્ત્રોતમયી પુણ્ય સલિલા જાહનવી કલકલ નાદે

વહી રહી હતી. રત્નમયીના મનમાં એક વાતે એ વખતે બધા અધિપત્યનો વિકાસ કર્યો હતો. હરપ્રસાદે તેને કહ્યું હતું કે—“તમે આત્મરક્ષા કરવા અસમર્થ અને તો છેવટ આત્મહત્યા કરી પોતાના નારીધર્મને બચાવજો.”

રત્નમયી ગંગામાં ડૂબી મરવાનો સંકલ્પ કરી ધીમે પગસે સૈકતભૂમિમાં ઉતરે છે, એ વખતે પૂર્વોક્ત બન્ને દુષ્ટ પુરુષો સહસાં પાછળથી આવ્યા અને તેની આંખો દબાવી દીધી. આ જાણના એકે નવાબતા માણસ તરીકે અચવા તો હથિયારની અણી જેખાડીને એક ગરીબ ખારવાને બચ બતાવી એક ન્હાની હોડી તૈયાર કરાવી લાવ્યો હતો. શયતાનોએ બચથી અર્ધ મુર્ચિતતા રત્નને તે નૌકામાં ઉત્તરી લીધી.

જાદુઅણી રત્નનું બંધન તોડી નાંખીને બોલ્યો “બિબિ ! આ વખતે તમને કાણુ બચાવશે ? અમારા નસીબને અવળી દિશામાં ફેરવવાની તમે એટલા કરી હતી. આ વખતે ક્યાં જશો તમે !”

રત્નમયીએ એ વાતનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે હવે ભગવાન ઉપર વિશ્વાસ કરવાનું શીખી હતી. વિપદભયહારી મધુ-સુદનને બોલાવવાનું શીખી હતી. જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ એ સમજું તે સમયે તેની આંખ આગળ સરખું હતું. એટલે તે કેવળ આકાશ તરફ અંશુભિન્નિર્દેશ કરી નીચું મુખ કરી જોઇ રહી.

જાદુઅણી બોલ્યો—“આકાશ તરફ જોઇ રહેવાથી કાંઈ પણ નહિ વળે. બિબિ ! આ જંગલ નથી—દરિયો છે.”

નવાળની બેગમ, એટલે બહરઅલીના મનમાં તેના પર ખૂબ ગુસ્સો ફાવાછતાં પણ રત્નમયીને બે ચાર કડવી વાતો સંભળાવવાના પ્રયત્ન નો તેણે ત્યાગ કર્યો. અગત્ય પડતાં રત્નમયીને નૌકામાં રાખી પોતે બહાર બેસી તેના સંગી સાથે વાતચીત કરવામાં વ્યસ્ત બન્યો. આ તરફ રત્નમયી પણ ઉદારના ઉપાયની ચિંતા કરવા લાગી. તેણે વિચાર કર્યો:—“ શયતાનો અત્યારે વાતોમાં વ્યસ્ત દેખાય છે, એ મારા સંબંધમાં ઉપયુક્ત અવસર છે. આ શાંત, સુનિર્ભય, ચંચળ ઉર્મિઓથી વિશુદ્ધિત, સર્વ જ્વાળાની શાંતિ કરનાર પવિત્ર ગંગાના પ્રાણીમાં આત્મસમર્પણ કરવું એ કેટલા સુખનું છે ! સાંભળ્યું છે કે ગંગામાં મરે છે, તેને આપઘાતનું પાપ લાગતું નથી. મારા સ્વામીએ, મારા દેવતાએ, મારા મધુગુદને મને મરવાની સલાહ આપી છે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી હતભાગિની રત્નમયી-એ તે વખતે ગંગાના ગર્ભમાં ઝંપલાવ્યું. આ પછીની ઘટના પાંદડા જાણે છે.

(૨૪) પાપીના હાથમાં પ્રભા.

“ અત્યારે કેમ છે જાહેન ? ”

“ બહુ સાફ છે; કિન્તુ હું ક્યાં છું ? અને આપ કોણ છો ? ”

“ હું એક સામાન્ય સ્ત્રી છું. તેથી પર મારે એક મુખ છે. એટલે એક સાથે તમારા બે પ્રશ્નોના જવાબ આપી શકીશ નહિ જાહેન ! તમે બંગાળા અને બિહારના માસિક નવાબ શાયસ્તખાની નૌકામાં છો. તમારે કોઈ જાનનો હવે ભય નથી ! ”

“આપ કાણુ છો? આપનો પરિચય આપો, સાક્ષાત્ કરેણુ-
રૂપિણી નારી આપ છો, છતાં પણ હું બોલું છું કે મારા જીવનની
રક્ષા કરી આપે એક અન્યાય ભરેલું કામ કર્યું છે !”

“જુઓ—મને કુરસદ ધણી ઓછી છે. ન્યાય કે અન્યાયની
બાબત જરા કુરસદ મળશે, એટલે વિચારી જોઈશ; કિન્તુ તે
પહેલાં હું તમને એક વાત કહું છું કે મને ‘આપ’ કહીને તમે
સંજોષન કરશો નહિ.”

“આપનો પરિચય આપ પ્રથમ આપો.”

“હું નવાબ શાયસ્તખાની એક ખાંદિ છું.”

“અસંભવ ! અવિશ્વાસ્ય વાત ! જેનું આવું સુંદર રૂપ છે,
જેનું આટલું ઉચ્ચ હૃદય છે, જેનું આવું મર્મભર્યું મુખ છે,
જેનાં આવાં સ્નેહરસથી છલકતાં સુંદર બે નેત્રો છે, જેની આવી
વીણાવિનિદિત સુંદર સુકંપિત સ્વર લહરી છે, તે શું કદી પણ
ખાંદિ હોઈ શકે ? !”

“તમે બંગાળા દેશનાં લોક છો. દિલ્હી—આમ્રાનું રાજ અંતઃ
પુર તમે કદી પણ દેખ્યું નથી. મારાથી વધારે સુંદર ખાંદિઓ, સાં
સુંદરી બેગમની રૂપકળાને મલિન કરી દઈ ચારે દિશાએ હાર્ય-
ભર્યા મુખે દર્શા કરે છે.”

“તે હશે; કિન્તુ અમારા હિન્દુઓમા એક પ્રચલિત વાત છે
કે મનજ નારાયણ છે. મારું મન આજ આપનો દેવી જેવો
અવહાર જોઈ મને બોલી દેખાડે છે કે—”

“શું બોલી દેખાડે છે ?”

“આપ બંગાળા-બિહાર-ઉડિસાના દંડમુંડના વિધાતા, સાક્ષાત્ ન્યાય ધર્મના અવતાર, નવાબ શાહિસ્તખાની દુહિતા છે !”

“જો તેમજ હોય તો ?”

જે વાત કહેલી હતી તે ઉડીને ઉભી થઇ બોલી—“મારી ગુસ્તાખી થઈ છે, નવાબ કન્યાને લાયક માન આપવામાં મેં બૂલ કરી છે.” એટલું બોલી તેણે એક લાંબી મોટી કુર્નિશ કરી.

નવાબ કન્યા મતિયાબિબિ અને રત્નમયી વચ્ચે વાત ચાલતી હતી. જિંદખાંએ આસન્ન મૃત્યુના ઢાળીયાથી રત્નનો ઉદ્ધાર કરી મતિબિબિ પાસે તેને પહેંચાડી દીધી હતી અને મતિબેગમેજ સેવા સુશ્રૂયાથી તેને જીવનની સીમા ઉપર લાવી મૂકી હતી,

આ મતિયા વિધાતાની અપૂર્વ સૃષ્ટિ હતી. તેના સફળઅંગના સૌન્દર્યસમાવેશમાં, સૃષ્ટિકર્તા વિધાતાએ કાષ્ઠપણુ પ્રકારની કૃપ-જુતા કરી નહોતી. તે ઉપરાંત તેણે તેના હૃદયને એથી પણ સુંદર બનાવ્યું હતું. બંગાળા-બિહાર-ઉડિસા જેના બ્રહ્મીલંગમાં કંપી ઉઠતાં હતાં તે મહા પ્રતાપશાહી નવાબ શાયસ્તખાની કન્યા હોવા છતાં પણ તેનામનમાં અહંકાર લેશમાત્ર નહોતો. બંગાળા દેશ મતિયાનાં નેત્રોને ધણો સારો લાગ્યો હતો. એ શશ્ય સ્યામલા ફળજળ પૂર્ણા, પક્ષીઓના ફળનથી મુખરિતા, સ્નિગ્ધ સલિલની સંપદથી વિભૂષિતા, કમળાનું કીડા નિકેતન ચિરપૂણ્યભૂમિ બંગાળામાં રહેતાં તેના હૃદયમાં કાષ્ઠ અજળ તૃપ્તિ અને અનુરકિત ઉત્પન્ન થતાં. તેનો સ્વામી નવાબનો પ્રધાન સેનાપતિ હતો અને બંગદેશમાંજ તે રહેતો હતો એટલે મોતી બેગમને દિલ્લી આગ્રાનો ઉત્સવ ઢાલાહલમય રાજમહેલનો ત્યાગ કરીને પિતાની પાસે,

સ્વામીની પાસે રહેવાનું જ ઠીક લાગતું હતું. બંગાળાના ચંદ્રને પ્રકાશ બંગાળાની નદીઓનાં જળ, બંગાળાનાં સૂર્યકિરણ, બંગાળાનાં સુમિદ્ર ફળ તેને બધાં સારાં લાગતાં હતાં.

મતિયા બેગમન રત્નમીયને સાદર પાસે બેસાડી બોલી—“આટલા બધા રૂપની સંપત્તિ લઇને તું પૃથ્વી ઉપર આવી છે; કિન્તુ ક્યા દુઃખથી મરવા જતી હતી રત્નમયી !?”

એક અપરિચિત મુખમાંથી રત્ન પોતાનું નામ સાંભળી આશ્ચર્યાન્વિત થઈ બોલી—“મારું નામ આપે શીરીતે જાણ્યું?”

મતિયા ધૃતિમ તિરસ્કારથી બોલી—“વળી ‘આપ’ હું તમારી ન્હાની બહેન— ન્હાનીને ઠાઈ ‘આપ’ કહી સંબોધન કરે? તમારું નામ જાણવું એ શું એક બહુ અધરું કામ છે? મારા પિતા નવાબ શાયસ્તખાં બંગાળા— બિહાર— ઉડિસા એ ત્રણ ત્રણ સુબાઓનું આધિપત્ય કરતા હોય અને હું તમારું નામ જાણું એ શું મોટી વાત છે રત્નમયી !?”

રત્નમયી બોલી—“મેં પ્રથમ આપને કહ્યું છે કે મને મૃત્યુમુખમાંથી બચાવી આપે અન્યાયનું કામ કરેલું છે; કિન્તુ અત્યારે જાણું છું કે આપે ઠીકજ કામ કયું છે.”

“કેમ?”

“જો એમ ન બન્યું હોત તો આપના જોવી દેવી પ્રતિમાની ભગિની તરીકે પરિચિત થવાની સંભાવના મને ઠાઈ રહેત નહિ !?”

“એ સહુ મહત્તા હવે રહેવા લી. તમારા સીમંતનું સમુજ્જ્વળ સિન્દુરચિહ્ન કહી આપે છે કે તમે સધવા છો. તમે હવે સંપૂર્ણ સ્વરૂપ થયાં છો. સ્વામીને ઘેર જવા પારતાં હો તો તેને માફે હું મંદોબસ્ત કરી આપું.”

આ વાત સાંભળતાંજ રત્નમયીનાં બન્ને ચક્ષુ અશ્રુઓથી ભરાઇ આવ્યાં, દેટલાંક આંસુઓનું જળ વહીને નીચેના તે બસરાઇ આસન ઉપર પડ્યું. મોતિબિબિએ પોતાના વસ્ત્ર વડે અતિ યત્ન પૂર્વક ગંડપ્રવાહી અશ્રુધારા લુછી નાખી કહ્યું—“અનુમાન થાય છે કે તમારા સ્વામીના પ્રસંગની સાથે કોઇ અતિ દૃઢ આપે એવી સ્મૃતિ જડાએલી છે. જો તેની જિજ્ઞાસા કરી હું તમારા મનઃકંઠનું કારણ બની હોઉં, તો તમે મને ક્ષમા કરશો.”

આ વાત સાંભળી રત્નમયી વિષણુમુખે બોલી—“આપનું અનુમાન યથાર્થ છે. ખરેખર એક અતિ કષ્ટકર સ્મૃતિ મારા અને સ્વામીના જીવનની સાથે જડાએલી છે. હું સમસ્ત ઘટના આપને સ્પષ્ટ કહી બતાવું છું.” એમ કહી ભૈરવ હાંટારાની વાતથી આરંભ કરી મીરઅલીના અત્યાચાર સંબંધી સમસ્ત હકીકત રત્નમયીએ મતિયાબિબિને કહી સંભળાવી. આ કરણ કહાણીએ મતિયાના દા-મણ હૃદયમાં અતિ તીક્ષ્ણ બાણના જેવો આઘાત કર્યો.

મતિયા બોલી—“જ્યારે તમને બહેન કહું છું ત્યારે બહેનનું કામ પણ હું કરીશ. પ્રબળ પ્રતાપી નવાબ શાયસ્તખાની કન્યા રૂપે જન્મ લઇ જો કોઇ સત્તા મારી હોય તો એ સત્તાનો સદુપ-યોગ કરવાનો આવા સરસ સુયોગ મને અન્ય કોઈ મળી શકશે નહીં. તમે જરા રહો. હું પિતાની પાસે બજીને હમણાંજ આવું છું.”

આટલું કહી મતિયા ત્વરિત ષગલે તે સ્થળનો ત્યાગ કરી આલી ગઇ. રત્નમયી મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગી—“આ મોતિબિબિ કાણ બણે દેવી છે કે માનવી છે?”

કાળભૈરવ અને હરપ્રસાદને કારાગારમાં પૂરી સમયાન કૃપારામે

પછી શું કયું, તે આપણે જોઈએ. તેણે મનમાં ને મનમાં એક વિચાર નક્કી કર્યો કે—હરપ્રસાદની ખીજ પત્ની પ્રભાવતીને પકડી લાવવી. પ્રભા એક પરમ સુંદર યુવતી છે, એમ તે જાણતો હતો. એટલે તેણે એક દૂતી અને દશ સવારોને હરપ્રસાદનું ઘર લાંટી તેની ખીજ સ્ત્રીને પકડી લાવવા મોકલ્યા. મીરઅલીખાંએ તેમને સંપૂર્ણ અધિકાર આપ્યો હતો. રત્નમયીને હસ્તગત કરવાનો ઉપાય નહોતો; એટલે પોતાનાં પ્રાણ અગાધવાના હેતુથી તેણે નિઃપરાધીની પ્રભાના સર્વનાશની આત્મી બીણણુ વ્યવસ્થા કરી.

આ દુનિયામાં જે જાતના સ્વાર્થી જીવ હોય છે. એક પોતાના મનમાં એમ જાણે છે કે આ લોકજ સર્વસ્વ છે—પરલોક છે કે નહિ તે કાણુ જાણે છે? અને ખીજ જાતના જીવ એવા છે કે જેઓ કાંઈક ખીજ જાણુ તપાસીને કામ કરે છે. આપણી નવલ કથામાંનો તે કૃપારામ પહેલી જાતનો સ્વાર્થી મનુષ્ય હતો. તેની તે દૂતિનું નામ કાલિની હતું. એ હતલાગિનીએ આજુ-જીવન આવાં નીચ કાર્યોમાંજ વ્યતિત કયું હતું. કૃપારામ તેને પગાર આપતો હતો. તેની સહાયતાથી મીરઅલીખાંની વિલાસવાસનાના ઉત્તરના સાધક સ્વરૂપે ખીજ પણ એ ચાર કુળલલનાઓનો કૃપારામે સર્વનાશ કર્યો હતો; એટલે છળની જાળ કેવી રીતે પાંચરી એ વિહંગિણી પ્રભાને પકડવી તે સંબંધી પુરતી સલાહ આપી તેણે એ દુષ્ટાને મોકલી હતી.

ખીજ જાણુ પ્રભા દરેક ક્ષણે આસાહરિત આંખે રાહ જોતી હતી કે હરપ્રસાદ રત્નમયીને લઈને ક્યારે પાછો આવે! સમગ્ર દિવસ બ્યારે વીતી ગયો; પણ સ્વામી ઘેર ન આવ્યો, ત્યારે તેણે તે પ્રમાદ છે એમ માન્યું.

એ સમયે એક બીજી નવી વિપત્તિ ઉપરિચિત થઈ હતી. રત્નમયીની વિપદના વર્તમાનથી તેની જુદા સાસુ પ્રબળ માનસિક ઉત્તેજનાને લીધે બીપણુ જ્વરથી શય્યાવસ બની હતી. ગામના ચિકિત્સકને બોલાવ્યો હતો તે દવા આપી પ્રભાને કઢી ગયો હતો કે “જુદાવસ્થાનો મંદવાડ છે, માટે ધ્યાન રાખજો જુદેન !”

સાસુ બિમાર અને સ્વામી ઘેર નહિ; એટલે પ્રભાવતી બહુ ઉદાસ બની ગઈ હતી. તે ધરનું કામ કરતી હતી. એ વખતે પૂર્વોક્ત કુષ્ટા ત્યાં આવી પહોંચી. પ્રભાને પીછાનવામાં તેને વધારે સમય લાગ્યો નહિ. પ્રભાએ તેની સામે જોઈ પૂછ્યું:—“તમે દેણુ છો ?”

તેણે કહ્યું:—“ધીમે બોલો જુદેન ! તમારા ઉપર મોટી વિપત્તિ છે. હું હૈરવીની પાસેથી આવું છું. તમે જરા છટાં ચાલો. આ ડેહાણે તમને બધી વાત કહેવાય તેમ નથી.”

પ્રભાએ મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો, પછી તેણે કહ્યું:—
“મારા સ્વામી અને રત્નમયી ક્યાં છે ? તેઓ કમ છે ?”

“સૌ કુશળ છે. તમારા સ્વામી પાલખી લઈને તમારી રાહ જુએ છે. તમે દૂર ચાલો. હું ત્યાં તમને બધી વાત સ્પષ્ટ કહી સંભળાવું છું.” તે રંડાએ પોતાનાં નેત્રા અને મુખ વગેરેનો ભાવ ફેરવી નાંખી, એવો વિલક્ષણ દેખાવ કર્યો કે પ્રમાને સંબળું સાચું લાગ્યું. તે સમજ કે પોતાની ઉપર વિપત્તિ આવી છે. બરાબર એ વખતે યોગ્ય અવસર સમજી તે કુષ્ટાએ હરપ્રસાદનું ઉપવસ્ત્ર અને નીંદી પોતાનાં લુગડાંમાંથી બહાર માઢી પ્રભાને બતાવ્યા અને

ખોલી:—“ અત્યારે જે સમય ઉપરિચિત થયો છે, તેમાં પહે પહે સદેહ થાય છે. તમને વિશ્વાસ નહિ આવે એમ માની હરપ્રસાદે તેમનું આ ઉપવસ્ત્ર તથા વીંટી મને આપેલાં છે.

સરલહદયા, રવામી રનેહમુખા પ્રભાવતી એ બન્ને ચીજોને ધર્મ અવિશ્વાસ આણી શકી નહિ. તે ખોલી:—પાછળના બગીચામાં ચાલો. એ એકાંત સ્થાન છે. હું ત્યાં તમારી સર્વ વાત સાંભળીશ. ”

તે બન્ને એક નિર્જન ઉદ્યાનના એકાંત સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યાં. દુષ્ટાએ ચારે તરફ નજર ફેરવી અશ્વત્થ રવરે કહ્યું:—જ્હેન ! બધી વાત સાંભળો. હરપ્રસાદ, રતનમયીને લઈ ઘેર આવવાનું કરતા હતા, ત્યાં તેમણે સાંભળ્યું કે નવાબની ફોજ તમારૂં ઘર છુંટી લેવા સારૂ મોકલવામાં આવી છે. નવાબને રતનમયીની ઇચ્છા છે; કિન્તુ તે તેને અઘાપિ મળી શકી નથી. રતનમયી તમારે ઘેરજ છે એમ નવાબ ધારે છે. તમને બચાવવા હરપ્રસાદ આ ઉદ્યાનની પાસે પાલખી લઈ તમારી વાટ જુએ છે. તમારી સાસુ માટે જે ગોઠવણ કરવાની છે, તે તમને તેઓ પોતેજ કહેશે. ”

હરપ્રસાદના ઉપવસ્ત્ર તથા વીંટીથી, તેમજ એ દુષ્ટાના વદન મંડળ ઉપરના વ્યાકુળ ભાવે સરલ હદયા પ્રભાના મન ઉપર સાચી છાપ પડી. તેણે કહ્યું:—“ મારી સાસુને બધો સખત તાવ આવ્યો છે, તેમને ઘેર મૂકીને હું શી રીતે આવી શકું ? ”

તે બાંધ બધો વિલક્ષણ ભાવ બતાવી ખોલી:—“ વધારે વિલંબ કરવાની મને આગ્રા નથી. તેઓ બધી ચિંતા કરે છે.

વિલંબ કરવાથી પરિણામ એ આવશે કે તમારા સ્વામી તથા તમે નવાંબની કોળના હાથમાં પકડાઇ જશો.

આ વાત સાંભળી પ્રભાવતી કંપી ઉઠી. બંધી બાબતનો વિચાર કરી. બાવી વિપદનું શોચનીય પરિણામ કલ્પનામાં લાવી એ બોલી—“આલો !” અને ઉદ્ધાનમાંથી બહાર નીકળી ચાલવા લાગ્યાં. પ્રભાવતીએ દૂરથી જોયું તો એક પાલખી બરાબર એક વૃક્ષની નીચે ઉતારેલી તેણે દેખી.

એ વખતે તે ઉદ્ધાનની એક તરફ સહસ્રા બે માણસો બહાર નીકળી આવ્યા અને ખૂબ પાડી ઉઠે તે પહેલાં પ્રભાતું મુખ તેમણે ખાંધી લીધું. બધી ત્વરાથી તેમણે એને પાલખીમાં બેસાડી દીધી. જણાવવાની જરૂર નથી કે એ રથળની સઘળી માહિતી તે દુષ્ટાને એ ગૃહસ્થનું કૃપારામેજ આપી હતી. હરપ્રસાદને ઘેર તે બધી વાર આવ્યો—ગયો હતો એટલે ત્યાના રસ્તાઓ તેને અપરિચિત નહોતા. કૃપારામ આ દુનિયામાં ક્રોધનો પણ વિશ્વાસ કરતો નહિ. એટલે એ રંગને મોકલવા છતાં પોતે નિશ્ચિત થયો નહોતો. તે એક વૃક્ષ તળે કપાઈને ઉભો રહી સનૃણુ નયને ઉદ્ધાન તરફ જોઇ રહ્યો હતો.

શિકાર જ્યારે પાલખીમાં સપડાયો ત્યારે તે પ્રસન્ન થઈ બોલી ઉઠ્યો—“સવારો ! તમે પાલખીને વીંટાઈને ચાલો. જો અત્યારે તે છટકી જશે તો કાષ્ટના પણ પ્રાણ બચી શકશે નહિ.” આ બનાવ બન્યા પછી બે કલાકે પ્રભાવતીનો મર્જામોહમય દેહ ગીરચલીખાના ઉદ્ધાનભવનમાં ગઈ પહોંચ્યો.

(૨૫) અજબ ઉદારતા.

સુવર્ણપત્રથી રસેલું, ઈલાયચી, ચુલાખજળ વગેરે જાંબા ખનાવેલું સ્વાદિષ્ટ તાંબુલ ચાખી વિદ્યાતાએ દીધેલા સુંદર પ્રવાલસમ લાલ ઓઢને અધિક લાલ કરી, નવાખજન્યા મતિયા એકાએક શય્યામાં અત્યારે દેહ લાંબાવી સુતેલી છે. એકાએક રત્નમયી ત્યાં એ વખતે આવી ઉભી રહી.

નવાખજન્યાના બદોબસ્તથી રત્નમયી નદીને કાંઈ એક ભુદા તાંબુમાં પોતાનું ભોજન કરી લેતી હતી. હિન્દુ ગોકરે પાસે તે ફૂળ, મુળ, દૂધ વગેરે મંગાવી તેનાથી પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવતી હતી. રત્નમયીને જોઈ શય્યામાં જરા દૂર ખસી મતિયા બોલી—
“બહેન! અહીં બેસો. ખુદાની દુનિયામાં આપણા જીવનોમાં ધણા વિલક્ષણ પ્રસંગો ઘડાય છે. હું ધારું છું કે તમારા કિવસો આ પ્રકારે ગિથ્યા જતા નથી!”

રત્નમયી સહારયમુખે બોલી—“મતિયા બેંગમના આટલા સ્નેહમાં અને આટલી લાગણીમાં પણ જો મારા કિવસો સુખમાં ન જાય તો મારે જાણવું કે મારી આકાંક્ષાઓ હદ વિનાના સંમુદ્ર જેવી છે. એક બાબત હું તમને પૂછું છું કે નવાખ સાહેબ એ સઘળી વાત સાંભળી શું બોલ્યા?”

રત્નમયીના લાલ કપોલને, ચપકકલિકાને લજવાવે તેવી કા-મળ અંગુલીથી ચુટી ખણીને મતિયા બોલી—“તમારા સંબંધી સઘળી વાત મેં પિતાજીને ફૂલી સંભળાવી છે. તેઓ તમારા દુઃખોથી ખાદ ઉદાસ બન્યા છે. હું તમારી બહિની પ્રગટા કરતી નથી.”

કિન્તુ આવો સ્વરૂપવાન, ઐશ્વર્યવાન, મહંરખાન, કદરદાન ફાજદાર
મીરઅલી કે જેને આટલી સત્તા તથા ઐશ્વર્ય છે, તેને ખસમ
ખનાવવાને તમે આટલાં નારાજ કેમ છો રત્નમયી ?”

રત્નમયી ખોલી-“એક ખસમ તો કરેલ છે, તે ઉપર ખીજો
કરી શકાય કે ? ન હોય તો તમે કાંઈ સૂચના આપો.”

“એ સૂચના પાછળથી આપીશ. હવે ઉપહાસ્ય રહેવા ધો.
પિતાજીએ એક ગુપ્તચરને ગુપ્ત રીતે કાલે સપ્તગ્રામ મોકલ્યો હતો;
તે સમાચાર લાવ્યો છે કે તમારા સ્વામી ફાજદારના કેદખાનામાં
છે. તમને નિષ્કંટક મેળવવા સારૂ મીરઅલી તમારા સ્વામીનો ગુપ્ત
રીતે વધ કરશે; એવો વિચાર તેણે નિશ્ચિત કર્યો છે.”

આ વાત સાંભળતાં રત્નમયી રોમરોમ કંપી ઊઠી. તેની
સમસ્ત દેહવસ્ત્રી પ્રચંડ વાયુના આઘાતથી કંપતી ચેતસલતા પેટે
ધૂળ રહી. સર્વત્ર વિદ્યુત-પ્રવાહ વહી રહ્યો. રત્નમયીએ મૂંઝવણ
ખિખિના લાલ કામળ ઉભય હરત ખળપૂર્વક દબાવી કહ્યું-“ શું
તમે તમારી આ હતભાગિની બહેનનું વૈધવ્ય જોવા ચાહો છો
બેગમ ? જે મહાપ્રાણુ નવાબને હું પિતૃતરીકે સંબોધન કરું છું-તેઓ
શું તેમની કન્યાને વિધવા જોવા ધારે છે ?” રત્નમયી તેથી વધારે
કાંઈ ખોલી શકી નહિ. તે માત્ર રડી પડી.

મતિખિખિ સરનેહ એ અમુધારા લુછી નાંખી ખોલી;-“ત-
મારા જેવી પતિવ્રતતાના સીમંતના સિન્દુરનો રંગ કદી પથ્થુ મલિન
પડી નહિ. વૃથા બય ન પામશો બહેન ! પિતાના મનનો એવો
પ્રકંદ છે કે મીરઅલીને પ્રથમથી કાંઈપણ ખબર આપ્યા સિવાય
એકદમ પકડવો. આથી તેના સ્થાનમાં આપણા ખાતમીદારો ક્રૂપા

વેદમાં અત્યારે પણ હાજર છે. મેં જ્યારે જલેન કહી તમને જાતી સમી જાણાવી છે અને ઉપસક્ત્ય સ્વરૂપ થઈ તમને આસન્ન મુત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યાં છે; ત્યારે જાણુને કે જીવન અર્પણ કરીને પણ નવાબ શાયસ્તખાની પ્રાણાધિક ક-યા આ મતિખિખ તે સર્વ મંગળમય વિધાતાની કૃપાથી તમને કરીને સુખ તથા શાંતિની સીમામાં લાવશે. સતીના સીમંતનો સમુજ્જળ સિન્દુરરંગ કદીપણ માલિન થશે નહિ. પ્રભાતમાંજ અમે રવાના થઈશું. સપ્તઆમની બહાર એક સ્વતંત્ર રાજપ્રાસાદ છે, તેજ જંગેશ્વરનું પ્રવાસ-બવન છે. પિતાજીએ કહ્યું છે કે પ્રાતઃકાળમાં ત્યાં અતિ ગુપ્તપણે પહોંચ્યા પછી તેઓ તમારા સ્વામીનો ઉદ્ધાર કરશે."

રત્નમયી તેના જવાબમાં કાંઈપણ બોલી શકી નહિ. તેનાં સુંદર નીલેન્દીવર નેત્રમાંથી બીજવાર અશ્રુધારા વહેવા લાગી. મતિ બિખિએ તેને પોતાના કિંગ્ડમ લુગડાથી લુછી નાંખી.

(૨૬) પાપીને પોટલે ધુળ.

શયતાન કૃપારામ સખળી દિશા તરફની વિવેચના કરીનેજ પ્રભાવતીને હસાવી લાગ્યો હતો તેણે જ્યારે જોયું કે આટલી મહેનત પછી રત્નમયી તેના હાથથી બહાર રહી ગઈ છે, ત્યારે તેને મહાપ્રભાદ ગઈયો. ત્યાર પછી તે મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો: કે રત્નમયીને બરાબર જોવાનો અવસર નવાબને મળ્યો નથી, એટલે તે ડેકાણે હરપ્રસાદની દિલીયા પત્નીને રત્નમયી કહી નવાબને શાંત પાડી દેવો. જો પકડાઈ જવાશે તો, બ્રમમાં પડવાથી એમ બન્યું છે; એવું કહી દઈશું. આ પ્રમાણે સર્વ મતસંગ નક્કી કરીને તે શયતાન એ જાપાનક મોર્પમાં ઝૂંધાયો હતો.

પ્રજાને મારઅલીના સરસ્વતી તીર ઉપરના એક ઉદ્યાન મહેલમાં લાવી મુખી હાલ એ સંયતાને કોઈકારને સંદેશ કહીને
 “રત્નગિનિને પકડવામાં આવી છે એને તેને ઉદ્યાનમહેલમાં
 રાખવામાં આવી છે.” મતલબ કે એ સમત્યાર મેળવી નવાળ
 મોરઅલીના કૃપાસમતી ઉપર ઘણા સંતુષ્ટ થયો. પોતાના હાથમાંથી
 એક હીંગની વીંટી કાઢીને એ ખખર લાવનારની મારફત કૃપાસમતે
 મોકલી દીધી.

બહુ દિવસની સચિત ધન્ય આજ પૂર્ણ થઈ છે. તે રત્ન
 મયીનું રૂપ જોઈ જીવનનું સફળ સુખ હારી ગયો હતો. જેને ગાંઠ
 આટલા કાંડ-ખનાવ ખન્યા હતા, તે રત્નમયી આજ તેના ઉદ્યાન-
 મહેલમાં આવી છે. મોરઅલી અતિ ઉત્કંઠિત ચિત્ત સંધ્યાસમયની
 રાહ જુએ છે; કિન્તુ આજ સંધ્યા આગળ પ્રદિ પામવા અ-
 શકની નથી.

હેવટ તે પ્રખિત સંધ્યા આવી. આકાશમાં તારાઓ ચંચા-
 લીના પુષ્પની પેઠે ક્રમેક્રમે ઉદય પામવા લાગ્યા. મોરઅલી ખની
 શકે તેટલો સુંદર શણગાર સજીને ઉર્જામહેલમાં સંધ્યાસમય
 મેળવી આવી પહોંચ્યો.

પાંડુખીમાં અગાગિની પ્રમાણે ચેતના આવી હતી. ન્યારે
 કૃપારામ તેને ઉદ્યાનમહેલમાં મુકી ગયો હતો; હારે તેણે કહ્યું હતું
 કે—“કાંઈ લાય જેનું નથી. તમારા સાથે દાસી દાસીઓના અંદોષસ્ત
 ને કયો છે, તે તમારી અત્યેક આજી સાંભળશે.” તેનું કલન અજા-
 નર હતું, સંધ્યા દાસીઓ હિન્દુ ન સિમી હતી તેથી તેની સામે તે
 કયતાની કાલિની પાંચ હતી. તે દુષ્ટાઓ પ્રજાને ધણી ધણી

સમજાવી કહ્યું. “તમારા જેવું સદલાભ્ય જાને હાય ? દેશના કતા હતાં કે જેની આશાથી પૃથ્વી રસાતળમાં આવી જાય, તેના તમે ખેડમ બનશો. તમારે સુખ તથા અધર્મ લેખને, રત્નમય પાંખોથી જુળી જશે. કાંઈક પાણી વગેરેનું પાન કરી શાંત થાઓ, સંખ્યા થતાંજ નવાળ આ ઉદ્ધાનમહેલમાં આવશે.”

“સંખ્યા થતાંજ નવાળ આવશે.” એ શાખેલી વીંટણે શરૂ મમાણે પ્રભાવતીના હૃદયમાં લાગ્યા. સંખ્યા તો આવી પહેંચી છે અને હવે શું થશે ? વ્યાધના મોઢામાંથી કાણુ લેવું રક્ષણ કરશે ? એના મનમાં આ સમયે સુખશાંતિભરિત પુણ્યમય ગૃહકેન્દ્રની વાત સાફ આવી. રોહમયી સાતુ, દેવસમાન સ્વામી, કંટાળા વિનાનો ગુણી સંસાર, સ્વામીનો અપાર પ્રેમ, તેને શું નહોતું ? હાય ! તો પ્રહી આ બધું ક્યા પાત્રે બન્યું ? સ્વામીને સાક્ષાત્ દેવ ગણી આજ પર્યંત તે તેની પૂજા કરતી આવી હતી.

પ્રજાવતી રડી પડી. તેની આંખોમાંથી નીકળતી અશ્રુધારા, એ ખંડમાં જમીન ઉપર હેમંતના જાકળ પેડ પડવા લાગી. સ્વામી તેને ઘણીવાર દહેતો કે:—“મહાવિપત્તિમાં પરમેશ્વરને બોલાવવાથી મનુષ્યની બધી વિપત્તિનો નાશ થઈ જાય છે.” તે મનમાં તે મનમાં ભગવાનને સંભારવા લાગી. તેણે શાંત ગિને બોલવા માંડ્યું—“હે દયાળુ દેવ ! ત્રીપદીની લગ્નનિવારક પ્રભુ ! ભક્તવત્સલ ભગવાન ! સલાયદીના અબળાનું રક્ષણ કરે નાથ !”

એ સમયે એકાએક તે ખંડમાં મીરવ્લીએ પ્રવેશ કર્યો. તેણે જોયું કે અપમાનમાં રિત સફેદ સ્વચ્છ સંખ્યાનો લાગ કરી પ્રભાવતી જમીન ઉપર મૌનમુખે બેઠી છે. મીરવ્લીએ તેને કહ્યું:—“સલાયદીના

તમે આટલાં બધાં હડીયાં કેમ છો ? તમને મારી આ જાતી ઉપર રાખવા મેં શું શું નથી કર્યું ? ખેર, જવા દો એ વાત ! આ આસન વિનાની જમીન તમારે માટે ઉપયુક્ત સ્થાન નથી. સમગ્ર પશ્ચિમ બંગાળાનો ફાજદાર નવાબ મીરઅલીખાં તમારા બંદાનો પણ એક બંદો છે !”

વિપદવારણ નારાયણે પ્રભાના મગજમાં બુદ્ધિ જન્મત કરી. તેણે જણ્યું કે નવાબ પોતાને રત્નમયી સમજીને આટલું માન આપે છે. તેથી મોઢા ઉપરનું અવગુંઠન દૂર કરી બોલી—“ જનાબ ! હું રત્નમયી નથી—હું તો તેની શોક્ય પ્રભાવતી છું.”

મીરઅલી તે ખંડમાંના અસંખ્ય દીવાઓના પ્રકાશમાં, વિકસિ-તાપરા ત્રાસથી ધ્રુજ રહેલી દીપ્તનેત્રની ઉજ્જવળ જ્યોતિષૂર્ણ પ્રભાના મોઢા તરફ જોતાજ જાણી શક્યો કે આ રત્નખિણિ નથી ! તે શયથી ગર્જના કરી બોલ્યો—“આવી શયતાની મારી સાથે ફાલો કરી ? હું એનો જીવ લઇશ !”

ધટના પ્રવાહ ખીજ દિશા તરફ વળેલો જોઈ પ્રભા હિંમત કરી બોલી—“ મારી શોક્ય રત્નમયી ને નહિ પકડી ચક્રવાતી આપના કર્મચારી કૃપારામે મને પકડી આણી આપને હેતર્યા છે !”

“ અરે! શું મારી સાથે શયતાની? દગાખાજી! હું કૃપારામનો જીવ લઈ તેને જહનમમાં મોકલીશ.” કૂદ નવાબે એ વખતે પ્રધાન પ્રહરીઓને બોલાવી આજ્ઞા કરી—“ ખાસ મુન્શી કૃપાસમરાયને અત્યારેજ ખેડી નાંખી કેદમાં નાખો,” ઠહેવાળી આવસ્થકતા નથી કે તત્કાલ તે આજ્ઞાનું પાલન થયું.

મીરઅલી બોલ્યો—“ મેં ઘણી નિરાશા સહન કરી છે. આટલી મહેનત કરવા છતાં જ્યારે બીજાવાર વિદ્વજ થયો છું; ત્યારે દુધની ઇચ્છા આજે જાણી પૂરી કરીશ, તારો સ્વામી હરપ્રસાદ મેરો શયતાન છે ! તને બેઈજનજત કરવાથી તે ઠેકાણે આવશે. તે પછી તને હું શણી પર ચડાવીશ.” આટલું બોલી મીરઅલી પ્રભાવતી તરફ આગળ વધ્યો. પ્રભાવતી મહાભયથી દૂર હઠી ઉભી રહી અને બરાબર એજ સમયે બહારથી એક પાકા કેશવાળા, દીર્ઘબાહુ બલિષ્ઠ યોદ્ધાએ આવી મીરઅલીને ગ્રીવામાંથી પકડી પૃથ્વી ઉપર પટકી દીધો.

આવા અતક્રિત આક્રમણથી મીરઅલી બેભાન બની ગયા. તે ધૂળ ખંખેરી ઉઠ્યો ત્યારે ઉભા થતાંજ તેણે જોયું કે તેની સામે બંગ-બિહાર-ઉડિસાનો મહા પ્રતાપશાહી સુબેદાર મુલ્કમાલિક નવાબ શાયસ્તખાં ઉભો છે અને તેની પડખે પોતાના કટ્ટો દુશ્મન જિંદાઅલી ઉભો છે.

મીરઅલીએ તત્કાળ સમજી લીધું કે તેના સુખના દાવસો હવે પૂરા થઈ રહ્યા છે. તે શુભામની પેઠે નતજનુ બની નવાબના ચરણ તળમાં બેસી બોલ્યો—“ જહાંપનાહ! મને ક્ષમા કરો. હું હવે જાણી શક્યો છું કે સતીનો સહાયકતાં એજ વિધાતા છે. જો એમ ન હોય તો આજ આ પ્રમાણે શી રીતે બને ?”

શાયસ્તખાં બીંધણુ બ્રહ્મીભંગ સહિત બોલ્યો—“ આ તારો અપરાધ માજનીય નથી. બીજે કાષ્ટ હોત તો તેનું માથું કાપી આ ખંડની પૃથ્વીને તેના લોહીથી રંગી દેત. તારી સાથે વાત કરતાં પણુ ગમે આ વખતે ઘણા કિત્પન્ન થાય છે. જે તારી માતૃકા, કન્યા

નરે, આપણા યા સંસારમાં સ્વર્ગની સૃષ્ટિ કરે છે, તેના ઉપર તારા આવા પ્રકારનો અત્યાચાર હવે તારા દિવસો પૂરા થઈ રહ્યા છે મીરઅલી !”

તત્કાળ બંગેશ્વરના અદિદેવી દુર્દાનત મીરઅલીને ત્યાંજ કુંબ-લાખડ કરી કારાગારમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો.

નવાબ શાયસ્તખાં માર્શિયતી જિંદાઅલિ પ્રત્યે ખોશ્યો-“સદ્દલાગ્યે આપણે બરાબર વખતે આવી પહોંચ્યા છીએ; જો એ પ્રમાણે ન આવ્યા હોત તો આજ એક સતીનો સર્વનાશ થઈ જત ! ચાલો, જિંદાઅલી ! અહીં આ નરકસ્થાનમાં વધારે વાર ઉભા રહેવાનું પ્રયોજન નથી. કાલે આ સ્થાનના મીરઅલીના અપરાધનો વિચાર કરવામાં આવશે.”

જિંદાઅલી આ વખતે ઘણો પ્રકુશિત હતો. તત્કાળ તે બંગેશ્વરની પાછળ આસવા લાગ્યો.

ઉપસંહાર.

અમીર-ઉલ્લ-ઉમરા શાયસ્તખાંએ પછી શું કયું, એ કહેવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

ઘણી યુક્ત રીતે નવાબ શાયસ્તખાં સમગ્રામમાં તેના મહેલમાં આવી પહોંચ્યો હતો. સંધ્યાસમય પછી તેના યુક્તચરે આવી સમાચાર આપ્યા હતા કે—મીરઅલી આજે એક સતી સ્ત્રીના સતી-ત્વધર્મનો નાશ કરવાના પ્રયત્નમાં છે. ” શાયસ્તખાં એજ વખતે જિંદાખાં તથા કેટલાક સિપાહીઓને સાથે લઈ તત્કાળ ત્વરિત ગતિએ ઉદ્ધાન મહેલમાં જઈ પહોંચ્યો હતો. પછી તેણે શું કયું તે વાચકોના જાણવામાં છે.

બીજા દિવસે દરબાર ભરી શાયસ્તખાંસે ફરમાવ્યું કે—
 “સમગ્રામના ફેજદાર મીરઅલીખાને ફાજલાબાદ અવરજામાં
 રાજમહાલ મોકલવામાં આવશે. તેને ન્યામ હું ત્યાં જઈશ તે પછી
 કરવામાં આવશે. તેની જગ્યા ઉપર સમગ્રામના ફેજદાર તરીકે
 જિંદાખાને નિયુક્ત કરવામાં આવે છે અને કમલલોચનરાય જે
 પ્રમાણે આમલદાર હતા, તે પ્રમાણે તેમને એજ પદ ઉપર ફરી
 નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. તેમના જમાઈ હરપ્રસાદને આમલદાર
 કમલલોચન રાયના સહકારીની પદવી આપવામાં આવે છે.”

કમલલોચનરાયનું અદૃષ્ટ આ યોજનાથી ખુબ પરિવર્તન
 પામ્યું. તે સાથે હરપ્રસાદને પણ આ મોટા લાભ આકર્ષિતક પ્રકારે
 મળ્યો. મીરઅલીનો ઉધાનમહેલ હરપ્રસાદને વાસ કરવા સારું
 આપવામાં આવ્યો. પ્રભાવતી તથા રત્નમયીને લક્ષ્મી તથા સરસ્વ-
 તી રૂપે મેળવી હરપ્રસાદ ઘણા સુખમાં દિવસો વ્યતીત કરવા
 લાગ્યો.

શાયસ્તખાંના સમગ્રામ ત્યાગ કરવાના પૂર્વ દિવસે મહામાણુ
 મોતિબિબિ સ્વયં આલીને રત્નમયીસે મળવા આવી. રત્નમયી કૃત-
 તતા દેખાડતી રૂઢી પડી. પછી નવાબ કન્યાના જે હાથ બળથી
 પકડી રતેહમયી રત્ન બોલી—“આ અજાગિનીને બગિચી ગણી
 યાદ કરજો. નારીના રૂપમાં તમે સાક્ષાત્ દેવી છો. નવાબ શાયસ્ત-
 ખાંની કન્યાને ઘટે એવું કામ તેમે કર્યું છે. મોતિબિબિ આત્મ
 પ્રશંસા સાંભળવા નાખુશ હતી. રત્નમયીને સરનેહ છાતી સાથે
 આંખી તે બોલી—“રત્ન ! હું તમને બહુ શુભવાંચી નથી. આપણું
 મિમન ખુન ક્યારે થશે એ હું જાણતી નથી. તમે સ્વામીએ હાથમિતી

માઓ. પુત્રવતી બને એજ હું આશિર્વાદ દઉં છું. તમે મને કહી ન બૂલી જાઓ એ હેતુ માટે તમારા પુત્રનું નામ ' મોતીકુમાર ' પાડજો. " પછી રત્નમયીના હૃદયની કૃતજ્ઞતા સંગે લાઘવ નવાળા કન્યા સમગ્રામ ત્યાગ કરી ગઇ.

સુખસૌભાગ્યની સંપત્તિવાળી રત્નમયી મોતીબિબિના સ્મરણને આજીવન બૂલી શકી નહિ. એ બનાવ બન્યા પછી બે વર્ષ વ્યતિત થયાં છે. હરપ્રસાદ હવે નવાબ-દરબારમાં એક ઉચ્ચ હોદ્દાનો અધિકારી બન્યો છે. કમલલોચનરાયે ' કુતા અને નફર ' ને એકજ શ્રેણીનાં ગણી નવાબી નોકરી છોડી દીધી છે અને હરપ્રસાદ સંપત્તિઆમનો આગિલદાર બની મહેલ, મિપાદ, તથા લોકોમાં સંમાનનો અધિકારી થયો છે.

હરપ્રસાદનું પ્રાસાદ તુલ્ય મકાન નૂતન નામધારી બન્યું છે. તેણે તેનું નામ રાખ્યું છે— ' મોતિમહાલ ' "

એક દિવસ રત્ન અને પ્રભાવતી આ પ્રાસાદ તુલ્ય સુસજ્જિત ' મોતિમહાલ ' ના વરંડામાં ઉભા રહી સરસ્વતીની શુભ તરંગ લીક્ષા જોતા હતા.

પ્રભા ધણી ચંચળ હતી. તે રત્નમયીની કાંટે વળગી બેઠી— " ખૂદન ! જો તું નવાબની બેગમ બની હોત તો શું આજે આવા પ્રકારના આનંદમાં આ ' મોતિમહાલ ' માં વાસ કરવા પામી હોત ? "

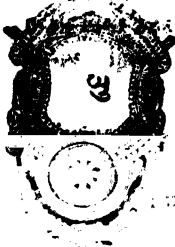
રત્નમયી પ્રભાના આ અદ્ભુત પ્રશ્ન ઉપર કૃત્રિમ શોષ પ્રકટ કરી બેઠી— " તું મારી શોક્ય ખરી કે ? તેથીજ આવી વાત કરે છે ! જુઝા મોઢાવાળી ! શું તું બેઠી ગઇ છે કે—સંપત્તિઆમના નૂતન આગિલદારની આદરણીયા પત્ની છું ! તું તો પ્રાયઃ બેગમ બનીજ હતી, પણ એ વાત ઉઠી ગઇ ખૂદન ! "

પ્રભા બોલી—“એ...મ હ? તારે સોજ આના મહામીને
ભાગ દેવો પડે, તેથી હું બેગમ થવાની ઇચ્છાને ત્યાંમ કરી આ
મોતીમહાલમાં આવી છું.” આવા કૃત્રિમ પ્રણય કલાક સમયે સહસા
હરપ્રસાદને સમીપ આવેલો. જોઈ તે બંને જણાં અન્યત્ર
જાણ્યાં ગયાં.

પ્રભા અને રત્નમયી હરપ્રસાદને બાઈ અતિ સુખ સ્વચ્છંદમાં
બર સંસાર ચલાવવા લાગ્યાં. અમે પણ દુઃખની પાછળ સુખની
કલાણી ઠી સહૃદય પાઠક-પાઠિકાઓ પાસેથી વિદાય થઈએ છીએ.

રાજા હરદોલ.—

દેલખંડના ઇતિહાસમાં ચંપકરાયની રાણી સારાંબા
એ નામ જેમ અમર અને પ્રિય થઈ પડ્યું છે;
તેમજ કિંબદ્ધના તેથી પણ અધિક હરદોલનું નામ
લોકોને પ્રિય થયું છે. આજે દેલખંડમાં એક
પણ ગામ એવું નથી કે જ્યાં હરદોલના સ્મરણથી

ચથુતરો ન હોય! લમ જેવા મંગળ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ સારાં આભૂષણો
પહેરી તે ચથુતરાનાં દર્શન કરે છે અને અત્યંત ભક્તિ-તથા મહાથી
પુષ્પો વડે તેની પૂજા કરે છે. વળી લમ પ્રસંગે હલદી કંકુ આપ્યા
પહેલાં સ્ત્રીઓ હરદોલના નામનો ઉચ્ચાર કરે છે. પ્રત્યેક માણસ
જુદા જુદા દેવને માને છે. કોઈ મહાદેવજીને ભાગ ચઢાવે છે, કોઈ
કબિરને મલિદા અર્પણ કરે છે, કોઈ દેવીને યજ્ઞ અર્પણ કરી
તેની તૃપ્તિ કરે છે (૧) પરંતુ હરદોલ એવો છે કે જેને,
ગરીબ હોય કે શ્રીમંત હોય પણ પ્રત્યેક જણ પોતાની આવક
પ્રમાણે અમુક રકમ આપવી જોઈએ. કોઈ પણ ગામમાં જઈ
એક નાનામાં નાના આળકને પૂછીએ, તો તે તરતજ હરદોલનો
ચથુતરો ખતાવશે. હરદોલ એવું કેવું અલૌકિક કૃત્ય કર્યું છે કે
જેથી લોકોના મનમાં તેને માટે આટલો આદર અને ભક્તિ છે?
તેણે કોઈ પણ દેશ જ્યાં ક્યો નથી, કોઈ નવું રાજ્ય સ્થાપન
કર્યું નથી, અથવા કોઈ મહત્કૃત્ય કર્યું નથી, તેણે એકાદ મોટા

અંધ લખ્યો એમ પણ નથી. તે દેવ નહોતો. કે પ્રતાપી રાજા નહોતો, પણ તે એક એવો મનુષ્ય હતો કે જે પોતાના સંશયી ભક્ષતા વહેમને ગણિ-ભાગ થઈ પડ્યો હતો ! એક સ્ત્રી ઉપરના અનિશ્વાસનો ડાઘ કાઢવા તેણે વિધનો પાલો પીધો હતો ! તેણે પોતાના રક્તથી એક પતિવ્રતા સ્ત્રી ઉપર આવેલો દૂષણનો ડાઘ ઘોષ નાખ્યો હતો ! બળ એજ તેની મરદાષ્ટનું કામ કે જેને આજ ત્રણસો વર્ષ થઈ ગયાં તો પણ તેના પવિત્ર નામની ઉન્નયન કીર્તિ આજ સુધી કાયમ રહેલી છે. દુનીયામાં કોઈ યશસ્વીની યશને માટે ઉભાં કરેલાં કામો, સ્મારકો કે ઇતિહાસમાં લખાઈ શકે વિન્ય એ લોકોનાં વખાણને પાત્ર થાય છે; પરંતુ મરદાષ્ટનો કૃત્યો તો માણસોનાં અંતઃકરણમાં ધાર્મિક વૃત્તિ જગૃત કરે છે. એ ખરી વાત છે કે મનુષ્યને હાથે એકાદ તટલ્ય-કે જે સાધારણ મનુષ્યની શક્તિ મહાર છે-ને થયા શિવાય તેને લોકોનાં હૃદયમાં દેવતાની પદવી પ્રાપ્ત થતી નથી ! દેશ છતનારા, કવિ, ઉદાર માણસો અને પ્રામણિક ન્યાયાધીશો એમને લોકોના મસ્તકે રૂપી મુદિરમાં સ્થળ મળે છે; પરંતુ સ્વાભિમાનથી બલિ થઈ પડનારા વીર પુરૂષો તો લોકોના અંતઃકરણમાં ઉન્નયનને ખીરાળે છે. આજ દેવતાઓને જે માન છે તેજ હરદોલને પણ છે. એ નામ ઉંચેર ક્ષીઅરોનાં કાવ્યોની મોતીની માળાઓ અમર છે. તેની કૃષ્ણ આજ આખરૂદાર મનુષ્યોના મનમાં હિમ્મત ઉત્પન્ન કરે છે અને નીતિમાન સ્ત્રીઓ તેમાંથી પ્રતિષ્ઠાનો ઘડો લે છે !

(૨)

હરદોલ એ જોઝારસિંહનો નાનો ભાઈ હતો. જોઝારસિંહ સૌજાતનો રાજા હતો. અસૌજાત એ મહેલોની માનુષ્યિની છે. મલક

જયો પહાડી છે. જૌઝારસિંહ મોટા ધૈર્યવાન અને કાણો રાજા હતા. એ વેળા શાહજહાં દહીનો બાદશાહ હતો. જે વખતે ખાન-જાન મોટી મોટું ખંડ કરી બાદશાહનું મુકકને પાયમાલો કરતો ઔરંગઝોબ પાસે આવ્યો, તે વેળા જૌઝારસિંહ અતિ શૌર્યથી તેની સામે થયો, તેની એ બહાદુરીથી શાહજહાં તેના ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો; કારણ કે બાદશાહ મનુષ્ય પરીક્ષામાં એક કુશળ રત્ન પ્રાપ્ત થતો. તેણે તાબડતોખ રાજાની દક્ષિણના સુબા તરીકે અથવા મહત્વના કામ ઉપર નીમણુંક કરી. તે દિવસે ઔરંગઝોબ આનંદ આનંદ દ્રષ્ટિએ પડતો હતો. બાદશાહનો ચકીલ બહુ મૂલ્યવાન પોશાક અને સનદ લઇને રાજાની પાસે આવી પહોંચ્યો. જૌઝારસિંહને હાથે મોટા મોટા કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પ્રાસની તૈયારી થવા લાગી, રાજાએ હરદોલને બોલાવી કહ્યું— “ભાઈ! હું જાઉં છું. આ રાજ્ય તારા હાથમાં સોંપું છું. મારી પ્રજા મારી ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખે છે, તેમ તું પણ તેમને પ્રીતિથી વશ કરજે. ન્યાય એ રાજાઓનો મોટો બળવાન સહાયક છે. કાંઈ પણ શત્રુ ન્યાયનો કાટ તોડી શકતો નથી, પણ ખરો ન્યાય તે કહેરાય કે જેને પ્રજા ન્યાય કહી શકે ! કેવળ ન્યાય કરવો એ તારું કામ નથી; પણ એ ન્યાયની લોકોને ખાતરી કરી આપવી જોઈએ. આથી અધિક હું તને શું કહું ? તું પોતે દુહિ-માન છે.” આટલું કહી રાજાએ પોતાના માથા ઉપરથી મુકુટ ઠાઠી હરદોલના આથા ઉપર મૂક્યો. હરદોલ બહુ ચિરહથી રહતો રહતો ભાઈના ચરણમાં નમ્યો.

પછી રાજા પોતાની રાણી કબીનાની પરવાનગી લેવા તેના

મહેશમાં ગયો. રાણી દરવાજામાં ઉભી ઉભી રહતી હતી. રાજાને જોતાજ તે તેના પગમાં પડી. જોઝારસિંહે તેને ઉઠાડી પોતાની બાથમાં લીધી અને કહ્યું-“ પ્રિયે! આ રહ્યાનો સમય નથી. બુદ્ધિ આપી આપી આવે પ્રસંગે રહતી નથી. ઇશ્વરની મરજી હશે. તો આપણે સત્તરજ પાછાં મળીશું. મારી ઉપર તારો પ્રેમ છે, એવોજ રહેવા દેજે મેં રાજ્ય હરદોલને સોંપ્યું છે. તે હજી બાળક છે. તેણે સંસારના સારા માઠા પ્રસંગો હજી જોયા નથી. તું તેને સલાહ આપી મદદ કરજે. ” અમૂના પ્રવાહથી રાણીની વાત્યા બંધ થઇ. એમ કહેવાય છે કે આપણે આવે પ્રસંગે રહવું રોકી શકે છે ! હૃદયની વેદનાને અંતરમાંજ સમાવી શકે છે ! અને તે ખરુંજ છે. રાણીએ બે હાથ જોડી અંતરનો ડુમે; અંતરમાંજ સમાવી રાજા તરફ હસતું મોઢું કરીને જોયું; પણ તે હવું કેવું હતું ? નિમિત્ત અવકાશમાં દીવાના પ્રકાશથી જેમ તિમિર વધારે વ્યક્ત થાય છે; તેમ તે રાણીએ હાસ્યથી તેના હૃદયમાંનું અપાર દુઃખ અધિક વ્યક્ત કરી દેખાડ્યું.

(૩)

જોઝારસિંહના ગયા પછી હરદોલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. થોડાજ વખતમાં પોતાના ન્યાયી વર્તનથી તે પ્રજાને પ્રિય થયો અને તે એટલો બધો કે સૌને જોઝારસિંહનું થોડા વખતમાં વિસ્મરણ થયું. જોઝારસિંહને મિત્ર હતા અને શત્રુ પણ હતા; પરંતુ હરદોલે તો બધાને પોતાના મિત્રજ બનાવ્યા ! તે એટલો હસ-મુખો અને એટલો મધુરભાષી હતો કે જેની જેની સાથે તે એક વાર બાથજી કરતો, તે તેના જન્મભર અડગ બંધત બની રહેતા.

તે રાજ્યમાં એક એક પશુ મનુષ્ય નહોતા કે જેનો હજુર સ્વારી પર્શત પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ હોયો રાત્રિ-દિવસ તેના દરખાસ્તના દરવાજા ખુલ્લા રહેતા. ઔચ્છામાં આવો સર્વતોષરી લોકપ્રિય રાજા કદી પણ થયો નહોતો. તે હિંદાર, ન્યાયી અને વિદ્યા-કળા-કૌશલ્યનો બોક્ષતા હતો. આ જ્યાં તેના સદ્ગુણ ઉપરાંત તેનામાં એક વિશેષ ગુણ એ હતો કે તે મોટો શર હતો. તેના અંગમાં આ ગુણ સંપૂર્ણ ખીસેલો હતો. જે લોકોના જીવનનો સર્વભાર પોતાની તરવાર ઉપર હતો, તે લોકો પોતાના રાજના શૈર્ષ્ય ઉપર બેટલા લુબ્ધ હતા, તેટલા ખીજા કોઈપણ ગુણ ઉપર નહોતા. હરદોલ શૈર્ષ્યનીજ પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા જેવો હતો. શુદેશના લોક તરવારને સ્વામી માનતા ! હરદોલ તેમના હૃદય ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યો અને તે મુલક ઉપર રાજ્ય કરવા કરતાં કઠીન હતું. આ પ્રમાણે એક વર્ષ વીતી ગયું. દક્ષિણમાં જૈનશિષ્ટે બ્રહ્માદ ખુશી થાય એવો સહિવટ ચલાવ્યો અને ઔચ્છામાં હરદોલે મળમાં મોહિનીમંત્ર ફેંક્યો !

શાલ્યુન મહિનો હતો. અખીલ અને ગુણાસથી સર્વજન જમીન રંગાઇ ગઇ હતી. સવળે કામેદીપક ઉપકરણોથી શોકાતુર માણસોના અંતઃકરણમાં પણ મદનજ્વાળા પ્રગ્વલિત થતી હતી. રખીના પાકથી ખેતરો ભરેલાં હતાં અને ન્યાં ત્યાં આનંદ આનંદ જાણ્યો હતો. આ વખતે તરવારથી સારો પટા ખેલનારો એક દિક્ષીનો નામાંકિત પહેત્રવાન ઔચ્છામાં આવી પહોંચ્યો. એટામોટા પહેલવાનોએ તેની તરવારનું બળ માન્ય કર્યું હતું. દિલ્લીથી ઔચ્છા સુધીમાં સેકડા માણસો તેની સામે થયા હતાં; પણ કાર્ષ તેની સામે દંડા ફેંક્યું નહોતું તેની સાથે લડ્યું એ મોતના દૈત્યના સાથે

મડવાનું નાહું; પણ કેવળ મૃત્યુ સાથે લડવાનું હતું; એમ સોને લાગતું । તેને ઇનામની લાલસા નહોતી. તે જેવો છાત્રીનો દહ હતો, તેવોજ સ્વભાવથી પૈસા માટે બેદરકાર હતો. હોળીના દિવસોમાં તેણે એવો ઢંઢેરો પીટાચો કે-દેવનો વાધ-દિલ્લીનો કાદરખાન. ઔચ્છામાં આવી પહોંચ્યો છે, જેને પોતાનો જીવ ભારી થયો હોય, તેણે તેની પાસે આવીને પોતાના દેવની પરીક્ષા કરવી.”

ઔચ્છાના શરભોકા અને બુદ્ધેલના પહેલસનો આ અભિમાની ઢંઢેરો સાંભળીને અત્યંત ગરમ થયા. મૃદંગની ટાપ અને મનોહર ગાયનને બદલે દેવના અવાજ અને શૌર્યોત્પાદક ધ્વનિ સાંભળાવા લાગ્યા. હરદોલનો અખાડો એટલે ઔચ્છાના તીરદાજ અને પહેલસનો એક પ્રિય સ્થાનજ હતું. એ કેકાણે શહેરના નામાંકિત પહેલસનો એકકા થતા; તેમાં કાલદેવ અને ભાલદેવ એ બુદ્ધેલના ભૂપણરૂપ હતા. તેમણે અનેક કુન્તીઓ કરી સેકડે કુસ્તીકારોને માર્યા હતા આ બન્ને કાદરખાનનો ગુર્વ ઉતારવાના નિશ્ચય ઉપર આયા.

બીજે દિવસે કિલ્લાતી પાસેના વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં ઔચ્છાના નવજવાન અને જુદા માણસો એકઠા થયા. સર્વેએ સારાં સારાં વસ્ત્ર પરિધાન કર્યાં હતાં. તરણ માણસો માથા ઉપર રંગ-બેરંગી પાવડી, કપાળમાં તિલક, નેત્રોમાં મરદાઈની ચમક, કમ્બરમાં તીક્ષ્ણ અંગરૂર પ્રગેરેલી સળગતી જ્વાળાં લાં રજાન લાઇ બેસતા હતા. જુદો માથા ઉપર સાદી પણ વાંકી પાવડી પહેરી, સફેદ છઠ્ઠી વસ્ત્રથી બાંધી, સરીરે જુદા છતાં મનથી યુવાન હોય. તેમ ઉભાકામાં બેસવામાં સક્ષમ કરી બેઠા હતા. મૃત્યુક મુખથી ઔચ્છાની

ચર્ચા ચાલતી હતી. તરણો કહેતા હતા કે—‘ગેઇએ, આજ ઓ-
ર્થની લાજ જાય છે કે રહે છે ?’ પણ જદી તેમને જણાવતા
હતા કે—‘ઓર્થએ કદી હાર પાધી નથી અને કદી ખારો પણ
નહિ !’ મદોને આવો ઉત્સાહ ગેઇને હરદોલસિદ્ધ મર્જના કરી
ખેલ્યો—‘ખચરદાર ! જુદેની લાજ રહે કે ન રહે; પરંતુ જુદેલના
નિયમોનું આક્રમણ થતું ગેઇએ નહિ ! ઓર્થવાળા તરવારથી
ડરીને પાછા હડયા, એમ બેલ્લાની બહારના લોકોને તક મળી કે
તરતજ હું તમારો શત્રુ છું એમ સમજવું !’

મૂર્ચ્છા થયો. એકદમ નગારા ધમધમ વાગવા માંડ્યાં. લો-
પના મતમાં ઉમેદ અને ખીતિ એ મેડું નુમનપુદ્ગલ સર ચપું અને
એ વિકાર નેમના ઓછ પર્વત આવી પહોંચ્યો ! કાલ્પેવ અને
કાલ્પખાન બન્ને લંગોટ વાળા ! સજ્જ થયા ને સામપ્રામા ઉતર્યા.
એક ખીજએ પોતપોતાની તરવારો ખેંચી—પ્રથમ તે બન્ને દહા-
લિંગન કરી બેઠયા; પછી તરતજ જુદા પડી વિજળાની માફક તરવારો-
ને ચળકાવતા—ચમકાવતા હુમત્રા લાગ્યા. બરાબર ત્રણ કલાક સુધી
એમ જણાતું હતું કે બન્ને સપોના મોટાઓમાંથી બચાંકર જવાગાઓ
બહાર નીકળાને તેની પરસ્પર પ્રપાઞ્ગી ચાલેલી છે. હજારો લોકો
ઉભા રહીને એ તમાસો જોતા હતા. તે વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં મધ્ય
રાત્રિ પ્રમાણે ચારે તરફ નિઃશબ્દતા જામી હતી. અલગત, બ્યારે
બ્યારે દાલદેવ એકાદ ચોટ મારે અથવા એકાદ જણ પોતાનો બ-
હુજ ચાલાકાથી બચાવ કરે, ત્યારે ત્યારે લોકોનાં હૃદય આપોઆપ
ધન્યવાદ દેવા ઉછળતાં; કિન્તુ કોની સત્તા છે કે મોદામાંથી કોઇ
એક શબ્દ પણ બહાર ઠાદી શકે ? અહીં તરવારની રમત ચાલતી

હતી; ત્યારે ધાર્મિક પ્રેક્ષકોમાં જુદોજ દેખાવ દેખાતો હતો. રાષ્ટ્રીય અભિમાનથી વારંવાર ઉત્પન્ન થતાં વિકારો રોકી રાખવા અને ઉત્સાહ તથા નિરુત્સાહ દર્શાવનાર શબ્દ મોઢા બહાર ન કાઢવા દેવા; એ તરવારી પાસેથી પોતાનો બચાવ કરવો તેના કરતાં પણ કઠીન કામ હતું ! એકાએક કાદરખાને ‘અક્ષાહો અકખર !’ એવો ભયંકર જ્વનિ કર્યો ! કેમ જાણે મેઘનાદ ન થયો હોય ! અને તે થતાંજ કાલદેવના માથા ઉપર તેજ તરસાર પડી !!

(૪)

કાલદેવ પડતાંજ જુદેજના લોકોનું ધૈર્ય છૂટી ગયું. પ્રત્યેકના ચહેરા ઉપરથી ગર્વ જતો રહ્યો અને ત્યાં શરમ તથા ક્રોધ રૂપે દેખાવા લાગ્યાં. હજારો લોકો પોતાની બેઠક ઉપરથી છૂટ્યા; પણ હરદો સિંહે મર્જના કરીને કહ્યું—“ ખચરદાર ! આજળ એક પણ ડગલું ઠાપ મૂકરો નહિ !” આ સિંહનાદથી સહુના પગ અટકી ગયા. નમાસો જોવા આવેલા પ્રેક્ષકોને અટકાવી જ્યારે હરદોષ પોતાની બેઠકની નીચે ઉતર્યો અને કાલદેવે તેને જોયો કે તરતજ તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ચમકવા લાગ્યાં ! લાયક થએલો વાદ જમીન ઉપર તરફડતો પડ્યો હતો. તેની તરવારની જેમ તેના જીવનના પણ બે કક્કા થયા હતા; દિવસ સમાપ્ત થયો.—રાત્રિ થઈ; પણ જુદેજના લોકોનાં નેત્રોમાં ઉદ્વેગ ક્યાંથી ? ક્યારે સવાર થાય તેનીજ સર્વ રાહ જોતા હતા. એક રોગી માણસ પણ દુઃખને લીધે પ્રાતઃકાળ થવાની ગાહ ન જુએ; એટલી તબીબી લોકો અરજીઓદયની રાહ જોતા હતા. વારંવાર આકાશ તરફ જોઈને અને રાત્રીની મંદ ગતિ નિહાળીને તેઓ અત્યંત સંતાપ કરતા હતા. તેમના અભિમાન ઉપર કારી ગ્રખમ થયો હતો !

ખાંડો પદિવસે સુધેઈમ થયો કે તરતજ ત્રણ લાખ શુદ્ધના લોકોએ જાને ભાલદેવનું સ્વાગત કરું. જે વેળા ભાલદેવ કાદર ખાનની સામે જવા લાગ્યો, તે વેળા લોકોનાં હૃદય પ્રગટવા લાગ્યાં. કાલે જ્યારે કાલદેવ કુસ્તીમાં ઉતર્યો, ત્યારે શુદ્ધના લોકોનાં મન ઉત્સાહથી ભરેલાં હતાં; પણ આજની સ્થિતિ જુદાજ પ્રકારની હતી. તેમના મનમાં ઉત્સાહનું પદ્ધતિ ભીતિનો નિવાસ થયેલો હતો. જ્યારે કાદરખાન એકાદ ઘાતક માર કરતો, ત્યારે લોકોનાં મન અસ્વસ્થ બની જતાં. એ તો નિઃશ્ચયેડ હતું કે ભાલદેવ પોતાના આધથી અધિક કુશળ હતો અને તેણે કાદરખાનને ઘણીવાર હેરાન કર્યો હતો; પણ દિલ્હીનો આનુભવિક પહેલવાન પ્રયેક વેળા પોતાનો ખચાવ કરી લેતો, ખરાબર ત્રણ કલાક સુધી આ બંને બળવાન મક્કનું હૃદય-યુદ્ધ ચાલ્યું. એટલામાં એકાએક ‘કટ’ એવો અવાજ થયો અને ભાલદેવની તરવારના બે કક્કડા થયા !

રાજા હરદોલે તરતજ ભાલદેવ તરફ પોતાની તરવાર ફેંકી; કિન્તુ તે નીચે વળી લેવા જાય છે; એટલામાં કાદરખાને ધા કર્યો. અગર જો કે તેથી ઉઘ્ર જખમ થયો નહિ, પણ તેથી લડાઈનો તો નિકાલ કરવામાં આવ્યો ! અગ્નાય થયેલા લોકો પેતપોતાને ધેર ગયા. ભાલદેવ હજુ પણ સામે ઉતરવા તૈયાર હતો—શુદ્ધના લોકો હજુ પણ પોતાની હાર કયુલ કરવા માગતા નહોતા, પરંતુ હરદોલે તેમને સમજાવીને કહ્યું—“બાઈઓ ! આપણા તરવારી પહેલવાનને જખમ થયો તમારથીજ આપણી હાર થઈ ! જે વડું કાદરખાનની જગમગે હોત તો હથિયાર વિનાના મનુષ્ય ઉપર આ કરત નહિ. જ્યાંસુધી મારો અતિશય્થી હરીફ હાથમાં તરવાર ન લેતો ત્યાં સુધી હું મારો હાથ તેના ઉપર ઉગામત નહિ ! પરંતુ કાદરખાન

ઉદારતાના આઠ શાળામાં જ્યાં આહુબળ સંપાદન કરવા સૌથી
તેણે ઉદારપણું છાડ્યું છે; માટે હવે હું તમને સિદ્ધ કરી બતાવ-
વીશ કે કુસ્તી કેમ થાય છે !”

આ પ્રમાણે લોકોને ધીરજ આપી રાજા હરદોશ જોનાને
આનામાં ગયો. રાણી ક્ષીનાએ મેને જોતાંજ પૂછ્યું—“દીધરજી !
આજની કુસ્તી કેવી થઈ?”

હરદોશે મોઢું ફેરવી ઉત્તર આપ્યો—“આજે પણ કાલના જે-
વીજ હકીકત છે.”

“શું જાલદેવ માંગી ગયા ?”

“જીવથી નહિ ગયો; પણ તેણે હાર ખાધી !”

“તો હવે શું કરશો ?”

“હું પોતે પણ તેજ વિચારમાં છું. આજઝુબી ઓચ્છાંને
કદી નીચું જોવાનો સમય આજ્યો નથી. અમારે દૌલત નહોતી,
મોઢું રાજ્ય નહોતું; પરંતુ અમારા શીય આગળ અમે રાજ્ય
તથા દૌલતને કાંઈ હિસાબમાં ગણતા નહિ ! ઓચ્છાંદી આગળ
મુદેલની લાજ આજ જાય છે !”

“શું હવે કાંઈ આશા રહી નથી ?” ક્ષીનાએ દલાશ થઈ
પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“મારા પ્રહેલવાનામાં હવે એવો દાઈ નથી કે જેને હું તેની
ગામે ઉતારું ! જાલદેવે હાર ખાધી તેથી મુદેલતા લોકોનો ઉસાહ
અત્યંત મન્દ પડી ગયો છે. આજ આજ સહેર શોકમાં હતી
અર્ધુ છે. સંકટો ધરાઈ નથી જતા. સગાંબા કુન્નથી દીને પ્રક-
ર્યા ! જેની ઉપર મારા દેશની સર્વ આખર અવધેશી હતી; તે

વસ્તુ આજ નહીં થાય છે ! બાલદેવ મારા ઉસ્તાદ છે, તેના હાર
આપા પછી હું મેદાનમાં જઈ એ તેનું અપમાન કરવા જેવું છે;
પણ શુદ્ધિની આપણે જાણ, એ મારું માથું જવા બરાબર છે.
કાદરખાન નિઃસંશય પોતાના હુન્નરમાં અદ્વિતીય છે; પરંતુ અમારો
બાલદેવ પણ તેનાથી કાંઈ પ્રકારે ઉતરે તેમ નથી ! કાદરખાનનો
જાણ કેવળ તેની પાણીદાર ને મજબૂત તરવારને લીધે થયો છે.
કાદરખાનની તરવાર જે બાલદેવના હાથમાં હોત તો ખાતરીથી તેણે
મેદાનમાં વિજય મેળવ્યો હોત ! ઔરંગઝાંમાં ફક્ત એક જ એવી
તરવાર છે કે જે કાદરખાનની તરવારને જવાબ આપી શકે. તે
તરવાર મારા બાઈની 'હામન તરવાર' છે. જે તમે ઔરંગઝાંની લાજ
રાખવા ઈચ્છતા હો તો તે તરવાર મને આપો. આ મારા છેવટનો
પ્રયત્ન છે. એટલું કરવા છતાં પણ જે યશ નહિ મળે તો પછી
ઔરંગઝાંનું નામ કાયમનું દુષ્ટું છે એમ સમજવું !”

હસીના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે “હું આ તરવાર આપું
કે ન આપું ? મહારાજે મને ના કહેલી છે. તેમનો એવો કુકમ
કે તે તરવાર ઉપર ખીજની છાયા પડે તો તે નિરપયોગી છે.
એવી તેમની આજ્ઞા છતાં જે હું તેનું ઉદ્ધારણ કરું તો તેઓ નારાજ
થાય; પણ આપું તો તેમાં વધારે વાંધા જેવું પણ નથી. કારણ
કે તેમણે કહ્યું છે કે કાંઈ ખરા પ્રસંગે તે બહાર કાઢવી. શુદ્ધિનું
નામ રાખવું એ તેમના કરનાં કાને વધારે પ્રિય છે ? તેમના
સિવાય પોતાના દેશ ઉપર અધિક પ્રીતિ કરનાર ખીજે કાણ છે ?
આ સમયે તેમની આજ્ઞાનો બ્યાવહારિક શુદ્ધિએ વિચાર કર્યો
જેમણે.” આવો મનમાં વિચાર કરીને હસીનાએ તે તરવાર હરદોબને
સ્થાપી દીધી.

(૫)

પ્રાતઃકાળ થતાંજ રાજા હરદોશ કાદરખાનની સમી ઉતરવાનો છે, એવી ખબર જ્યાં ત્યાં ફેલાઈ ગઈ એ સમગ્રતાંજ પ્રત્યેક મનુષ્યને જાણે કેમ લડાઈનું આમંત્રણ થયું હોય, તેમ એકદમ ઉડીને સૌ અંતીરાઈથી કુસ્તીના રથાન તરફ જવા લાગ્યા. પ્રત્યેકના મુખમાંથી ‘અમારા દેહમાં જીવ છે, ત્યાંસુધી મહારાજને અમે કુસ્તીમાં ઉતરવા દઈશું નહિ !’ એવા શબ્દો નીકળતા હતા, પરંતુ લોકો કુસ્તીના રથાન પાસે જઈને જુએ છે તો હરદોશ સજ્જ થઈને ઉભેલો છે. આ રખને તેમના મનમાં યું થયું હશે તે કાણ જાણી શકે ? ચારે તરફ અત્યંત શાંતતા હતી પ્રત્યેકની દષ્ટિ અખાડા તરફ લાગી રહી હતી અને તે સૌ હરદોશનું અભિષ્ટ ચિંતન કરતા હતા. કાદરખાનનો એક એક ધા-વાર હાજરો લોકોના હૃદયના દુકડા કરી નાંખતો અને હરદોશનો એક એક ધા લોકોના હૃદયમાં આનંદની લહરી ઉત્પન્ન કરતો હતો. અખાડામાં એ સરખા પહેલવાનની કુસ્તી ચાલતી હતી. ઉંચે ‘દામન તરવાર’ પીગળીરૂપે કાદરખાનના માથા ઉપર આવીને પડી ! એ જોતાં જુદેલના લોકો આનંદાતિથયને લીધે ઉન્મત્ત થઈ ગયા. હર્ષમાં સૌ નાચવા લાગ્યા. હાજરો લોકોમાં હરદોશની મરદાઈની તારીફ થવા માંડી. સર્વત્ર જુદેલનો તે હરદોશનો જય ઉચ્ચારાવા લાગ્યો ! આમ લોકો ત્યારે આનંદનો ઉલારો બહાર વ્યક્ત કરી રહ્યા ત્યારે શુદ્ધિમાં આવીને વિચારવા લાગ્યા- ‘આટલો આનંદ શા માટે ? આમાં હરદોશે નવું શું કયું છે ? જુદેલમાં કંઈ આવા બનાવ આશ્ચર્યજનક મણાય નહિ !’ આ પ્રમાણે હરદોશના પૂર્વજોની તેજ-

ચિત્તાના વિચાર કરી લોકોએ પ્રસ્તુત બનાવ મારેના આનંદને
પણ શાંત કર્યો ! હરદોલના આવા કૃત્યથી તે બુદ્ધેલના ભોક્ષામાં
મહો પ્રિય થઈ પડ્યો ! તેમણે તેને પોતાના અન્તઃકરણમાં એટલા
ઉચ્ચ સ્થાન ઉપર બેસાડ્યો કે જે સ્થાન ન્યાય તથા ઔદાર્યથી
પણ તેને પ્રાપ્ત થયું નહોતું ! બુદ્ધેલના જર પુરોના રાષ્ટ્રીય અભિ-
માનનું તે સ્થાન થઈ પડ્યો !

(૬)

રાજા જોગારસિંહ દક્ષિણમાં બહુ કુશળતા બતાવી. તે જર-
બીર હતો એટલું જ નહિ પણ મોટો રાજકારણનાનો મુસદ્દી પણ
હતો. દક્ષિણમાં એક વર્ષ થયા પછી તે બાદશાહની પરવાનગી
લાઈને ઔરંગઝીબ તરફ આવવા નીકળ્યો. ઔરંગઝીબનું સ્મરણ થતાજ
તેણે અંતઃકરણ અત્યંત ખેચેન બન્યું. તે મનમાંજ બોલવા લાગ્યો—
‘અહા ! ઔરંગઝીબ ! પુનઃ તારા દર્શન કરવાનો મુદ્દિન કયારે આ-
વશે ?’ રાજા મળલે ઉપર મળ્યો કરતો હતો. ભૂખ—તરસ
જણ્યા શિવાય તે વેગથી આવતો હતો. ઔરંગઝીબ અને ઔરંગઝીબની
પ્રગળું વાતસહ્ય તેને ઉતાવળથી ખેંચતું હતું. થોડા સમયમાંજ તે
માતૃભૂમિના જંગલમાં આવી પહોંચ્યો.

મધ્યાહનનો સમય. તાપ સખત પડતો હતો. જોગારસિંહ
થોડા ઉપરથી ઉતર્યો અને એક ઝાડની શીંગી છાયા તળે આવીને
બેઠો. કર્મ-ધર્મ સંલેગથી આજ હરદોલ પણ વિજયના આનંદમાં
શિશ્વર બોલવા નીકળ્યો હતો. બુદ્ધેલના સંકેતો અરેદારો તેની સાથે
હતા. ગર્વના દેહમાં તે અત્યંત ઉન્મત્ત થયા હતા. તેમણે જોઈ-
યસિંહને એકબે બેઠેલો જોયો. પણ તે અભિમાનથી એટલા પ્રભાવ

ગયા હતા કે તેઓ તેની પાસે ગયા નહિ ! તેમને લાગ્યું કે તે
 કાંઈ મુસાફર ખેંદેશે હશે ! હરદોલનાં તેજારાં પણ એજ ભ્રાંતિ
 આવી ! તે ઘોડા ઉપર ખેંસી જોઈએ સિંહની સમીપ આવ્યા અને
 તેમ કાણુ જા, એમ પૂછવાનો વિચાર કરે છે; એટલામાં બન્નેની
 દૃષ્ટિ એક થઈ. તરતજ તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પોતાના વડિસ
 બન્ધુના પગમાં પડ્યો ! રાજાએ પણ ઉઠીને હરદોલને આલિંગન
 આપ્યું; પણ તે હૃદયમાં હવે બન્ધુપ્રેમ નહોતો ! પ્રેમની જગ્યા
 મત્સરે લીધી હતી ! અને તે દક્ષ એટલાજ કારણુ માટે કે હરદોલ
 દુરથી પાદચારી થયો નહિ તથા તેના સૈનિકાએ દુરથી પોતાને
 નમન કર્યું નહિ !

સંધ્યાકાળે બન્ને ભાઈ આંધળામાં આવી પહોંચ્યા. રાજાના
 આવ્યાની ખાતરી સાંભળતાંજ ચારે તરફ આનંદ આનંદ થઈ ગયો.
 કેકાણે કેકાણે ઉત્સાહદર્શક ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં અને એક ક્ષણમાં
 જ આખા શહેરમાં કાંઈ માંગલિક પ્રસંગ હોય તેમ અનેરો આ-
 નંદ ફેલાયો. રાણી કલીનાએ પોતાના હાથે આજે રસોઈ બનાવી
 નવ વાગ્યા ત્યારે દાસીએ આવીને કહ્યું—“ મહારાજ ! રસોઈ
 તૈયાર છે.”

બન્ને ભાઈઓ બોજન કરવા ગયા. સાનાના થાળમાં રાજાને
 માટે અને રૂપાના થાળમાં હરદોલને માટે જાત જાતની વાતીઓ
 પીરસેલી હતી. રાણી કલીનાએ પોતેજ બોજનના પદાર્થો તૈયાર કર્યા
 હતા, અને પોતે થાળ લાવી બોજ્ય વસ્તુઓ તેમાં ગોઠવતી હતી;
 પણ આનંદાતિશયથી કે પછી ભવિતવ્યતાના ચમત્કારથી તેણે
 એકે મોટી ભૂલ કરી ! એનામાં થાળ હરદોલની વચાગળ અને

રૂપાનો થાળ રાજની આમળ મૂક્યો ! હરદોહને આથી કાંઈ લાગ્યું નહિ, કારણ કે તે હમણાં થોડા વખતથી સોનાનાજ થાળમાં જમતો હતો; પરંતુ જાંઝારસિંહને ક્રોધ ચડ્યો ! મોઢેથી તે કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ તેની સાધારણ વાતચિતમાં ફરક પડ્યો ! ચહેરા લાલ થયો ! તે જમતો હતો ખરો; પણ એક એક ગ્રાસ તેને વિષ પ્રમાણે લાગતો હતો. બે ચાર કાળાઓ જમીને તે ઉડી ગયો ! રાણીને તેના ચહેરામાંનું પરિવર્તન જોઈ આશ્ચર્ય થયું. આજ તેણે કેટલા પ્રેમથી જમણું તૈયાર કર્યું હતું ! કેટલા દિવસ રાહ જોયા પછી આજ આ શુભ દિવસ પ્રાપ્ત થયો હતો ! તેના આનંદનો આજ પાર નહોતો ! રાજ ઉડી ગયા પછી જ્યાં તેણે થાળ તરફ જોયું કે તરતજ તેને પોતાની ભૂત સમજાઈ. હૃદયમાં જખરો આઘાત થયો ! તે દીનમુદ્રા કરી મનમાં બોલી—“ આજની રાત્રી મુખમાં જશે નહિ; કારણ કે મને ચિહ્ન સારા જણાતાં નથી. ”

(૭)

રાજ જાંઝારસિંહ શયનમંદિર તરફ ગયા. કુચળ દાસીએ રાણીને શણગાર સજાવ્યો અને તે હસીને બોલી—“ સવારમાં મહારાજ પાસેથી આનું ઇનામ લઈશ. ” એટલું કહી તે ચાલી ગઈ; પરંતુ કલીના ત્યાંથી ઉડી નહિ. તે મહારાજ ગૂઢ વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ હતી ! તેમની પાસે હું શું મોઢું લઈને જાઉં ? દાસીએ આ શણગાર નકામો કર્યો. મારો આ કાંઈ જોઈ શું તેમને આનંદ થશે ? મારી ઉપર આ વખતે અપરાધ મૂકાયો છે. હું અપરાધી છું અત્યારે આવાં ઉત્તમ આભૂષણોથી જનું એ કીક નથી ! ખસ, આજ મારે તેમની પાસે બીજારણના વેશથી જવું જોઈએ. હું

તેમની પાસે ક્ષમાવાન માગીશ, મારા માટે અત્યારે એજ થોડું
 છે ! ” એમ વિચાર કરીને રાણી એક મોટા અરિસા માને બાંધીને
 ઉભી રહી. તે સાક્ષાત્ અપ્સરાજ દોષ તેવી દેખાતી હતી. સૌન્દર્ય-
 વાળી ઓઝોની કેટલીક તરુનીવે તેણે જોઈ હતી, પરંતુ આ વખતે
 તેને અરિસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ સરથી અધિક સુંદર લાગ્યું !
 સૌન્દર્ય અને આત્મલાભ એ બેની જોડ છે. થોડા વખતમાંજ ક્ષીના
 સૌન્દર્યના કેટલી પુભાર્થ ગઈ. તે ચિયર ઉભી રહી. બેઠે છે
 કે સૌન્દર્યમાં આજમ જાદુ જરેલું છે, અને તેના ઉપર સર્વ દાષ
 શીદા થાય છે. “ હું સુંદર નથી એ કયુમ; પરંતુ ખરાબ પણ
 નથી. શું મારા સૌન્દર્યમાં એટલી શક્તિ નથી કે મહારાજની પાસે
 મારા અપરાધની ક્ષમા અપાવે ? જો વેળા હું તેમના ગળાને ઢાર
 યતી જઈશ, જો વેળા મારાં આંત્રે પ્રેમથી આરક્ત થઈ તેમની
 તરફ જોશે, તે વેળા મારા સૌન્દર્યનું મનોહર ઉદક શું તેમના કોથને
 આંત નહિ કરી શકે ? ” એવો વિચાર તેના મનમાં ચાલતો હતો;
 પણ ઘેડીવારમાંજ તે શુદ્ધિમાં આવી. “ અહા ! હું આ શું સ્વપ્ન
 જોઉં છું ? મારા મનમાં આવો વિચારજ કેમ આવ્યો ? હું રૂપાળી
 હોઉં કે કદરૂપી હોઉં; પણ તેમની તો દાસી છું. મેં અપરાધ કર્યો
 છે અને મારે તેમની ક્ષમાજ માગવી જોઈએ. આ ” શયુગાર અને કાંઠ
 આવે વખતે ઉપયોગી નથી. ” આવો વિચાર કરીને રાણીએ સર્વ
 આશ્ચર્યો મરી નાખ્યાં. પહેરેલાં વસ્ત્રો પણ ઉતારી નાખ્યાં અને
 ઝીણું ઝીણું રૂપા લાગી ! રક્તાં રક્તાં તે બોલી “ હા ! આજે
 મેળાપની રાત્રી છે. પરંતુ તે વિયોગની રાત્રી કરતાં પણ મને
 અધિક વેદના આપે છે ! ”

“ હવે બાપારણના કામ લઈ રાણી ચપનમાં દર, દરેક ચાલે
તેના પગ તેને આગળ ઉપાડતા હતા; પણ મન માધું પડતું હતું.
તે દરવાજા સુધી આવી, પણ તેનો પગ અંદર જઈ શક્યો નહિ!
તેની છાતી ધડકવા લાગી અને શરીર ટંપવા લાગ્યું.”

“ કાણ છે, કલીના ? અંદર કેમ નથી આવતી ? ” રાગ
જોઈ રહ્યા હતા.

કલીનાએ મન દ્રક કરી જવાળ આપ્યો—“ મહારાજ ! શી
રીતે આવું ? હું આપની જગ્યાએ સંશયને ભેરવે જાઉં છું.”

“ એમ કેમ નથી બોલતી કે ‘ માટે મન ગુન્હેગાર છે અને
તે નજર નજર મેળવવા દેતું નથી !’ ”

“ નિઃસંશય, હું દોષવાળી છું; પણ મહારાજ ! એક અબળા
આપની પાસે ક્ષમાદાન માગે છે.”

“ તે માટે પ્રાર્થના કરવું પડશે ! ” રાગએ કહ્યું.

“ શી રીતે ? ”

“ હરદોલના રક્તથી ! ”

કલીના પગથી માથા સુધી ઝૂંજવા લાગી. તે બોલી—“ મારા
આંતર મેં હૃદયથી બોજન વખતે યાગની ફેરફારી કરી તેટલા
માટે ? ”

“ ના, તે હરદોલ તારા પ્રેમની ફેરફારી કરી તેટલા તટે ! ”

અસિની આંચથી લેખાંડ જેમ લાલ થાય છે તેમ, રાણીનો
સહેરા લાલ થયો. કોપાસિ મનના નાનુક વિચારોને ભરમ કરી
ત્યાજ્ય છે માટે તે પ્રેમ, પ્રમાણે જિન્સાએ એ સર્વ બળીને તેમાં
રાખ-આખ થાય છે ! કેટલીક વારે સહી પેતામાં ફરતે તેલ સેવ

એકેકું કહીને બોલી—“હરદોહને હું મારો પુત્ર અને ભાઈ
સમજું છું !”

રાગ ઉઠીને બેઠા અને થોડીવારે બોલ્યો—“ નહિ, હરદોહ
પણકાનથી. મંજુ હું આજકાલ કે મેં તારા ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો ! હું
આમ થશે એમ નહોતો ધારતો ! મારી આત્મી હતી કે હિમાચલ
મોતાની જગ્યાથી ચળે, પણ તારા મન કદાચિ સ્થાનભ્રષ્ટ થનાર
નથી ! કિન્તુ આજ મને સમજાય છે કે સ્ત્રીઓનો એવો પાણીની
ધારા સરખો છે. ત્યાં નીચાણ હોય ત્યાં તે વહન કરે છે ! સોનાને
વધારે તપાવતાં તે પીગપીગ જાય છે ! ” કહીના રડવા લાગી અને
પણીવારે ત્યારે તેનો જીવ કાંઈક શાંત થયો, ત્યારે તે બોલી—“હું
આપનો વહેમ શી રીતે દૂર કરી શકું ? ”

“હરદોહના રક્તથી ! ” રાગએ મત્વુત્તર આપ્યો.

“શું મારા શિરથી તમારો વહેમ દૂર નહિ જાય ? ”
રાણીએ બીજા પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તારા શિરનો છેવટે ઉપયોગ થયે.”

“શું આ શિવલગ બાળે કાંઈજ ઉપાય નથી ? ”

“જો ના.”

“આ આપનો આખરનો નિકાલ છે ? ” રાણીએ વળી
પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“હા, હા, આ મારે છેવટનો ફેસલો છે. જો આ રક્ષણીમાં
જીવનનું સ્ત્રી કુરી મર્યાદા છે તારા પવિત્રપણાના એકાગ્રતાનો છે
તુલ્ય પુત્રારા કાચથી હરદોહને જો અવશ્ય. આ સુધી હરદોહનું એવ
આ ધરમાંથી નીકળશે નહિ, ત્યાં સુધી મારા મનમાંનો એવમ

જનાર નથી !” રાણીએ તિરસ્કાર ભરી દૃષ્ટિથી તે બાકી જોયું અને તે પાછો પગલે જરા પાછી ખસી ગઇ.

(૮)

રાણીને એવો વિચાર આવ્યો કે:—“ હવે હું શું કરું ? હરદોષનો જીવ લઉં ? નિરપરાધી, નીતિમાન અને સંજ્ઞાન એવા હરદોષના રૂપરથી મારું પ્રાતિપત્ય સિદ્ધ કરું ? જે મને જીવેન ગણે છે, તેના લોહીથી હું મારા હાથ રંગું ? આ પાપ જાને મારો પડશે ? શું એક નિરપરાધી મનુષ્યનું રૂપિર દોષાવાથી મુજબ નીકળ નહિ થાય ? દુર્દૈવી ક્ષીના ! આજ તારે તારા પાતિપત્યને સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા પડી છે ! અને તે પણ આટલા અધમપણાથી ! નહિ, એ વાત મારાથી બનશે નહિ ! તેઓ મને અપ્રમાણિક સમજતા હોય તો બલે તેમ સમજે ! તેમને મારી ઉપર વહેમ હોય તો બલે રજો ! પણ આ કામ તો મારાથી નહિજ થાય ! રાજાને આવો વહેમ કેમ આવ્યો ? શું દુક્ત થાળની અદલાબદલી થઇ તે માટે ? ના. આનું અવશ્ય કાંઈ બીજું પણ કારણ હોયું જોઇએ ! આજ હરદોષનો અને મહારાજાનો શિકાર કરવાના સ્થાનમાં મેળાપ થયો હતો ; જેથી હરદોષની કમરે ભટકતી ‘ કામન તરવાર ’ તેમણે જોઈ હશે ! કદાચ હરદોષથી કાંઈ બે અદબી બચું વર્તન પણ થયું હશે ! પણ એમાં મારો શું અપરાધ ? મારી ઉપર આટલો દોષ રોપ કરનામાં આવેલ છે તે દુક્ત થાળની અદલાબદલી માટેજને ? રૂપિર ! હું મારું દુઃખ જાને કહું ? પ્રભુ ! તુંજ મારો સાક્ષી છે. ગમે તેમ થાઓ પણ મારાથી આ કામ બનવું શક્ય નથી.”

રાણીએ પુનઃ વિચાર કર્યો—“રાણી શું તમારું મન છે
આટલું નહાવું ને ક્ષુદ્ર છે ? જેથી તમે મને હરદોહનો જીવ
લેવાનું કહો છો ? જ્યારે તમે તેનો અધિકાર અને શ્રેષ્ઠતા જોઈ
શકતા નથી ત્યારે તે સ્પષ્ટ કેમ જોઈ શકતા નથી ? તમે શૌર્યથી
સામે લડાઈ કેમ નથી કરતા ? વળી તમે પોતેજ તેની ઘલ કેમ
કરતા નથી ? જે કામ હું કરી શકવાની નથી, તે તમે પૂર્ણ પણે
જાણો છો; છતાં તે કામ કરવાનું મને કેમ કહો છો ? જ્યારે તમા-
રું મન મારાથી કંટાળી ગયું છે; ત્યારે મને કાશી કે મથુરા કેમ
મોઝલી દેતા નથી ? હું મોટા આનંદથી ત્યાં જઈશ. નાથ ! પરમે-
શ્વરને સ્મરે અને મારી ઉપર એવો જોરો લયંકર અક્ષેપ ન
મૂકો ! તમે મારા ધણી છો. તમે મને અવિશ્વસનીયા ગણી તો
પછી હું જીવતી કેમ રહું ? જીવવામાં મને હવે કંઈ પણ સુખ
નથી. હું મરું એજ ઠીક. હું મારો જીવ આપીશ પણ એ પાપ
તો નહિજ કરું ! !”

તેના વિચારો પુનઃ પલટાયા. “કલીના ! તારે એ પાપ કર-
વુંજ પડશે ! આથી બીજું ઘેર પાપ આજ સંધી દુનિયામાં કંઈ
પણ ધગ્યું નથી; છતાં આ પાપ તારે કર્યા વિના આશરો નહિ !
તારા પાતિવ્રત્ય ઉપર સંશય લાવવામાં આવે છે, તે તારે દૂર
કરવોજ જોઈએ. તારો પ્રાણ એકદમ સંકટમાં આવી પડે તેમાં તો
હરકત નથી. તું પોતાનો પ્રાણ આપીને પણ કદાચ હરદોહને
ખચાવી શકે ખરી ! કિન્તુ તારા પાતિવ્રત્યને આંચ લાગેલી છે,
તેનું નિવારણ કરવા તારે આ પાપ કરવુંજ જોઈએ. પાપ તો કરું
પણ તે કરીને હસવું અને આનંદ કરવો ! જ્યારે સગવડ વ્યતીત થઈ

જશ, ત્યારે આવડું મોટું ભયંકર પાપ કરવા છતાં પણ વહેમના નિવૃત્તિ કરવાનો ચરાં તેને મળી શકશે નહિ. ગમે તેમ મળું આ પાપ તરફ કરવું જોઈએ !... પ... પ... એ આપ ક્યો રીતે ? હું હરદાસનું બૂન કહે ?” આ વિચાર તેના મનમાં આવતાં શરીરમાં કંપારી ઊઠી ! નહિ, મારો હાથ તેની ઉપર ઉપડવાનોજ નથી. હું પૂનઃ હરદાસ ! હું તને વિષ ખવરાવી શકીશ નહિ ! તું મારા માટે વિષનું બીડું ખુશીથી ખાઈશ; હું જાણું છું કે તું નાં કહેનાર નથી; પણ મારાથી એ પાપ થઈ શકનાર નથી. હું કહેનાર વાર કહું છું કે મારાથી એ નહિજ થઈ શકે !”

(૫)

હરદાસને આ બનાવની ખિલખિલ ખબર નહોતી. મધ્ય રાતે દાસી રડતી રડતી તેના પાસે ગઈ અને તેને બનેલો સર્વ બનાવ અંકુરદાઃ કહી સંભળાવ્યો. તે દાસી જગ્યા પછી રાણીની પાછળ પાછળ ઓરડાના દ્વાર સુધી ગઈ હતી અને સઘળું લાપણું સાંભળીને પાછી આવી હતી. રાજાની મુદ્રા જોઈને હરદાસે પ્રથમજ દરબાના કરી હતી કે તેમના મનમાં એકાદ કાંટો ખુંચી ગયો છે. દાસીનાં લાપણુથી એ સંશય દઢ થયો. તેણે દાસીને ધમકાવીને કહ્યું કે—“ખબરદાર ! કેઈ બીજાના ધાન ઉપર આ વાત બોલ નહિ !” પછી તે પોતે મરવાને માટે તૈયાર થયો.

હરદાસ શુદેસના વીર પુરુષોનો સર્વ હતો. અરે, એ શુદેસન બૂધજી હતો ! તેના કવળ ધસારા માત્રમાં શુદેસના નણ્ણ લાંબો ચોદાઓ મરવા કે મારવા તૈયાર હતા. ઔર્ચા તેને માટે સર્વસ્વ બાંધે તેમ હતું. તેના આગે લાંબા કરે માં તે

આત્મીયી પાછા પડે, કારણ કે મરવું કે મારવું એજ હરદોષના આયુષ્યક્રમમાંનું એક આવશ્યક કાર્ય હતું. તે હંમેશા ઇચ્છિતો હતો કે કોઇને સામે લડવા આમંત્રણ કરવું-કોઇને જાહેરીને ઉભો કરવો. તેને ઇધિર પાનની અવિરત તૃપ્તિ હતી અને તે કદા પણ શાંત પડે તેની નહોતી; છતાં આ વખતે તો એક અજાણને તેના ઇધિરની આવશ્યકતા હતી અને એક સાચા મર્દ તરીકે તેને સ્વાત્માભિમાનનો જુરસો આવ્યો હતો કે તે રક્ત તેને આપવું ! “ મારા મારા ભાઇને-એવી શંકા ઉઠેલી હોત કે મને તેમના રક્તની ઇચ્છા થઇ છે અને તેમને મારીને હું તેમના રાજ્યનો અભિલાષ કરું છું !” તો તેમાં કોઇ ચિંતા નહોતી. રાજ્યને માટે કલ્પ કરવી, લોકીની નદીઓ વહેવરાવવી, દગો કરવો એ બધું ન્યાય છે એમ સમજત; પણ તેમના મનમાં જે સંશય આવ્યો છે તેના નિવારણને માટે મારા મૃત્યુ શિવાય અન્ય ઉપાયજ નથી ! આ વખતે મારો જીવ આપી હું તેમનો સંશય દૂર કરું એ માટે કર્તવ્ય છે. તેમના મનમાં આવેલા લાલક-પ્રાણહારક સંશય ઉત્પન્ન કરી ને હું છવતો રહું અને મૂર્તિમંત પવિત્રતાથી પણ અત્યંત પવિત્ર ક્ષીનાને તીરસ્કાર અને અપમાનથી વિંધવા દઉં તો એ મારો એકમાત્રી ગણાય. નહિ, આ સત્કૃત્ય માટે લાંગો વિચાર કરવો ગણ્ય નથી. હું ખુશીથી કરવું બાકું આઠસ. મર્દને આથી વધારે એવું કયું મરણ છે ? કોઇ અને મત્સરના આવેશમાં, ગૌરવ અર્પિતના ધગડમાં, ઉત્સાહવર્ષક દુંદુભી નાદમાં અને રણમાં પ્રેક્ષાહન આપનારા અસિ તુલ્ય પ્રખર ધોપમાં મૃત્યુની સામે જહું એ કોઇ આદલું કદિન જામ નથી ! આત્માભિમાનની તરવાર છાતી ઉપર રાકીને રાખતી એજ ખરી બહાદુરી છે !”

બીજા દિવસે મોટા પરીઠાવામાં હોતો હરદોલે સ્નાન કર્યું. સરીર ઉપર હથિયાર ધારણ કરી સગળ થયો અને હસતો હસતો સગળ પાસે ગયો, રાજા હમણાંજ હી પધાને એકઠા કરી બેઠો હતો. તેના દુરાગ્રહ ભરેલાં નેત્રો સામે લટકાવેલી હરદોલની તસ્ખીર તરફ ભાગેલાં હતાં. તેની આગળજ સોનાની રકાબીમાં ઝેરતું ખીડું તપેલું હતું. રાજા ક્ષણમાં એ ખીડા તરફ અને ક્ષણમાં હરદોલ તરફ જોતો હતો, બંને ખીડાને અને તસ્ખીરને પ્રેમ કરાવતો હોય ! આ વખતે હરદોલ એકએક દીવાનખાનામાં આવ્યો અને તેને જોતાજ રાજા એકદમ સાવધ થઈ બોલ્યો—“આ વખતે ક્યાં જાય છે ?” હરદોલનો ચહેરો આનંદમાં હતો, કારણ કે મનુષ્ય એ જાણે રૂપી પ્રાણી છે. તે હસતો હસતો બોલ્યો—“કાલે આપણે જાનને જે ઠેકાણેથી આવ્યા, તે ઠેકાણે હું આનંદથી શિકારે જાઉં છું. મને ઈશ્વરે વિજેતા કર્યો છે. આપ આપને હાથે વિજયનું ખીડું આપો, ” એમ કહીને હરદોલે રકાબા લીધી અને તે રાજાની સામે મૂકી ખીડું લેવા માટે હાથ લંબાવ્યો.

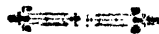
હરદોલનો આનંદી ચહેરો જોઈને રાજાના મનની આગ વધારે સળગીતે બોલ્યો—“અરે, મૂર્ખ ! શું તું મારા અખમ ઉપર મીઠાનું પાણી છાંટવા આવ્યો છે ? મારી આખર અને મારા વિશ્વાસનો નાશ કરીને પણ તું હજી કેમ તૃપ્ત થયો નહિ ? મારી પાસે શું તું વિજયનું ખીડું માગે છે ? હીક. ખીડું વિજયનું છે. પણ તે તારા વિજયનું નહિ—મારા વિજયનું છે !”

આ પ્રમાણે કહી રાજા જોડારસિંહે ખીડું હાથમાં લીધું. સજાવાર કાંઈક વિચાર કર્યો અને પછી તે હરદોલને આપ્યું ! હરદોલે

મસ્તક નમાવી તે લીધું અને માથે ચડાવ્યું. તેણે એકવાર શન્ય દષ્ટિથી રાજા તરફ જોયું ને જીંદું મોઢામાં બૂક્યું. આ વખતે સખળા રાજપૂતોએ તે મર્દનાં આત્માભિમાનનાં વખાણુ કર્યાં ! વીર પુરુષો આ જંગલમાં આથી અધિક ઉત્તમ પ્રકારની દાદા કદી પશુ લેતા નથી !

વિષ આત્યંત ભયંકર હતું ! તે ગળા નીચે ઉતરતાં જ હર-કોણના ચહેરામાં પરિવર્તન થયું અને નેત્રો સ્થિર થયાં, તેણે એક ઉડા શ્વાસ લીધો. જનને હાથ જોડી પ્રણામ કર્યા અને પછી તે જંગલ ઉપર જોડો ! તેના કપાળ ઉપર સ્વેદનાં બિન્દુઓ ઝાઝી ગયાં અને શ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો. આટલું થવા છતાં તેના ચહેરા ઉપર શાંતિ તથા નિશ્ચલનું ચિત્ત દોરાએલું દેખાતું હતું !

જોઝારસિંગ આ જોઈને પોતાની જગ્યાએથી જરાપણુ ખસેડ્યા નહિ ! તેના ચહેરા ઉપર નિર્હયતા વ્યક્ત કરનાર હાસ્ય દેખાતું હતું; પણ નેત્રો પાણીથી ભરાઈ ગયાં હતાં !! તેમાં અંધકાર અને પ્રકાશનો મેળાપ થયો હતો !!!

વીર વિમલ.

ગત્વા તત્ર ત્વયા વીર કિકુતં તદ્વદસ્વ નઃ ॥

“માતા ! કાલે આહરિયાને ?”

“હા, હમ બાપ !”

“મને કાલે સર્વેની સમક્ષ સમરદક્ષા આપવાની છે, એમ મારા પિતાજી નહોતા કહેતા ?”

માતાનાં વિસ્તૃત નેત્રોમાં આનંદાશ્રુ અમકયા લાગ્યાં. પુત્રને કાલી સરસો ચાંપીને તે બોલી—“પુત્ર ! સમરદક્ષા લીધા પછી તારાથી વિભજાની સાથે વીર તલાવ ઉપર રમી મકાશે નહિ.”

“હાય, એમ ન બોલ મા ! તે બિચારીને વિનય બહુ ત્રાસ આવે છે. મારા શિવાય તેના પ્રતિકાર કરનાર કાણ વાડ ?” વીર કુમાર દીનમુદ્રાથી બોલ્યો.

“પણ સમરદક્ષા લેનારાઓને તેમનીજ વયની કુમારિકાઓ પાસે વીરકંઠજી બાંધાવવામાં આવે છે. લડાઈમાં જનારને વીરકંઠજી બાંધવુંજ નોંધ્યો. શું તે તને બળર નથી ?”

“ના.”

“તો કાલ પ્રાતઃકાળમાંજ તું તે સમજીશ. અત્યારે ઉઘાન આંધી ચાલ. સંધ્યાકાળનો સમય થયો છે. આ જો, સૂર્યનાં કિરણો તરફિબર ઉપર કેવા આનંદથી ફીટા કરે છે ?”

“મા, તું જા. હું અહીંજ બેસીશ. મને અહીં બહુજ આનંદ મળે છે.”

“હાલે બેસ; પણ અંધારું થતાંજ પાછો આવજો. હાલને સમય બહુ ખરાબ છે.” એમ કહીને તે વીરકુમારની માતા ચાલી ગઈ. કુમાર વિચાર કરતો ત્યાંજ બેઠો.

ઉપરનું ભાષણ એક રમણીય રાજોદ્યાનમાં આશરું હતું. જ્યોતિષ-પુરાધિપતિ અમરસિંહની હૃદયનિવાસિની પત્ની હસિતાદેવીને માટે ખાસ તે ઉદ્યાન તૈયાર કરાવેલો હતો. તે રાજપ્રાસાદની પાસે આવેલા ‘વીર તળાવ’ નામક એક ન્હાના જળાશયને કિનારે આવેલો હતો. ઉપર જણાવેલ કુમારનું નામ વીરસિંહ હતું અને અમરસિંહનો તે એકનો એક વ્હાલો પુત્ર હતો. તે આરવર્ષનો હોઈ બીજી ફટલીક હોશિયારી સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં પણ થોડો બહો પ્રવીણ થયો હતો. તેની પુત્રવત્સલ માતા હસિતાદેવી પુત્ર ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખતી અને તેને ક્યાંય બહાર જવા દેતી નહોતી; કારણકે તે પુત્રની બાધ્યાવસ્થામાં એક ચારણે તેનું એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે “આ પુત્ર શરૂ અને તેજસ્વી થશે, પણ પૂર્વવયમાં તે કોઈક મોટા સંકટમાં પડશે અને તેને ક્ષીણ કાંઈપણ અનર્થ થશે.” યનાર વસ્તુ કહીપણ મિથ્યા થતું નથી. માત્રીને બુલાવ્યા પછી સમર્થ નથી. મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને બને છે કાંઈ ! પરિણામે આમ દયરની કળા અકર્ષિત છે !

વિમળા પ્રધાન શ્રેષ્ઠ વિનયાદિત્યની પુત્રી હતી. તેની અને કુમારની વચ્ચે વિલક્ષણ પ્રીતિ બંધાઈ હતી. એક દિવસ પણ તે બન્ને નિર્દોષ પ્રેમીઓ એક બીજાનો વિયોગ સહી શકતા નહિ. અનુપમ ઉત્સાહથી તે પ્રીતિ તેમના સર્વ શરીરમાં તાંબવન્દ્ય કરી

રહેતી; પણ હાય ! પ્રીતિના દિસિ જ્યારે એ નિર્દોષ જાગૃત્યને સ્વર્ગીય અનુપમ આનંદ અર્પીતી હતી, ત્યારે તેમનો એ આનંદ કુદ વિજયસિંહથી જોઇ રહેતાતો નહિ ! કુમારનો તે સમવયસ્ક હોવાથી છતાં લીધે એ સ્નેહ યુગલને જુદાં પાડ્યા હતાં હતો. બૃહ દિવસ સુધી એ સરસ હૃદયનાં કુમાર-કુમારી વિજયનું કપટ સમજી શક્યાં નહિ અને જ્યારે મોટું દિવસે વીરસિંહના સમજવામાં તે આનંદ ત્યારે તેણે આંતરિક ક્રોધારતાથી તે તરફ દુર્લ્લક્ષ્ય કર્યું. માથુંસ જૂલ કરે છે, ત્યારે ન્હાનીજ કરે છે; પણ તેનું પરિણામ મળું ભયંકર આવે છે !

અરેરે ! આ અમારા ભારતવાસીઓનો એક સામાન્ય દુર્ગુણ છે કે તેમનાથી એક બીજાનો ઉત્કર્ષ સહી શકતા નથી ! કેટલાક સ્વાર્થભાગની મોટીમોટી વાતો કરે છે; પણ તેને કૃતિમાં મૂકી શકતા નથી. પોતાના થોડા સ્વાર્થને માટે અન્યનું અપાર નુકસાન કરે છે. નીતિ-ધર્મનાં માત્ર બળુગાં કુંડી સર્વ કરતાં પોતાના સ્વાર્થને વધારે વહાલો ગણે છે અને લાયકાત વિનાની મોટાઈની મોટી વાસનાથી દેશબંધુઓને હરકત પહોંચાડે છે. ગયાં એક હજાર વર્ષોમાં અમારા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં મોટું પરિવર્તન જોએ છું છે, તેનું કારણ પણ લોકોની સ્વાર્થપરાયણતાજ છે !

(૨)

અરેજોડયનો સમય હતો. પ્રજાત કાલીન મંદ શીતળ પવનથી પૃથ્વીનો આસમંતાત સર્વભાગ ઉલ્લસિત થયો હતો. વિહંગ પોતાના અધુર કુળનથી આજ્ઞાદ આપતાં હતાં અને માથુસો

પોતપોતાના કાર્યોમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં હતાં. રાજદરબારના એક પ્રજ્ઞસ્ત મેદાનમાં આ વખતે શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જિત થઈ પુષ્કળ સૈનિકો એકઠા થયા હતા. પાસે એવાજ નેશમાં બાળકુમાર સંગ પણ આનંદિત મુદ્રાથી ઉભો હતો. ઘોડીવારમાં અમરસિંહ મહારાજ પોતાના મંત્રીઓ સહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી એટલે મહારાજ પોતાના મિષ્ટ સ્વરથી બોલવા લાગ્યા—“આજ આહેરિયા હોવાથી દરેક જણાએ સીમોલંઘન કરીને વન પ્રાંતમાં જઈ પોતાના ભાવી વિજયની પ્રતિતિ કરવી જોઈએ. માટે તમે સર્વ સરદારો મારી આ આગાને માન આપશો. વળી આજ સાયંકાળે કેટલાક કુમારોને સમરદીક્ષા આપવાની હોવાથી તેમના હાથે વીર કંકણ બંધાવવાનાં છે; પણ તેમાં એક શરત એ છે કે આજ જે કેવળ પોતાના પરાક્રમથી ઝાઝો શિકાર કરીને લાવશે તેનેજ તે માન મળશે. અધિકારનું અહીં કાંઈ કામ નથી.”

મહારાજનું આ ભાષણ સાંભળતાં પ્રત્યેક રાજપૂત કુમારને અપરિચિત આનંદ થયો. તે સર્વ પોતપોતાના ઘોડાઓ ઉપર ચડ્યા. સઘળા મંડળી વનપ્રદેશ તરફ ચાલવા લાગી. વિજયસિંહ એક બે હલકા દરજ્જાના સૈનિકો સાથે વાતો કરતો પાછળ રહ્યો. બ્યારે તેમની વાતો બીજા સાંભળી શકે તેમ નથી; એવી તેને ખાતરી થઈ એટલે તે બોલ્યો—“આજ તમારે મારું એક કામ કરવું પડશે. રાજકુમાર જેટલા શિકાર કરે તેટલા એક ગુપ્ત ગુફામાં જઈને સંતાડી દેવા અને સંખ્યાકાળે તે મારી સાથે લઈ લેવા; અર્થાત્ તે શિકાર મેંજ કર્યા છે એમ ઠરાવવું. મારા બહાદુર વફાદાર સરદારો ! રાજકુમારને કિંવા બીજા દાખલે આ વાતની ખબર

પડતી જોઈએ નહિ. તમારા આ ઉપકારના બદલામાં હું તમને બારે
ઈનામ આપીશ.” તે સૈનિકોએ આ કબુલ કર્યું; એટલે વિજય
આનંદિત મુદ્રાથી આગળ ગાલતા સરદારોને જઈ મળ્યો.

x x x x x

સુસારતનો સમય થયો. શિકાર કરીને ધાંત થએલો વીરસિંહ
એક વૃક્ષ નીચે બેસીને દુઃખિત સ્વરથી બોલતો હતો—“ હવે શું
કરું ? આજ મેં જેટલા શિકાર કર્યા તે બધા ભૂત-પ્રેતની પેઠે
કાણુ બળે કર્યા બદલ્ય થઈ ગયા ? હવે સર્વની સમક્ષ આ નિર્ણ-
યપાણું—આ અપમાન હું કેમ સહન કરી શકાશ ? વિમળા મને શું
કહેશે ? મારો જય ન થયા બદલ તેવું દાન વહન જોઈ મને શું
થશે ? જેટલું દુઃખ ઉપજશે ? સર્વ લોકો મને શર શર કહીને
ગૌરવાન્વિત કરતા તે આજ પાસે આવીને જોશે પણ નહિ !
માતા અને પિતા મારો તિરસ્કાર કરશે ! સમરદીક્ષા મળશે નહિ !
વીરકંઠાણુ કરે અંધારી નહિ. બાજરમણીની પાસેથી થનાર સ્વાગત
તો છેદુંજ ! હાય હાય ! હવે શું કરું ? રાજબાનીમાં જવું મને શું
હવે લેશ પણ ઉચિત છે ? અત્યારે મારે રાજ્યને શું કરવું છે ?
યાં બહોં અને કોઈપણ માણસ પૂછે કે ‘ તે’ આજ શું પરાક્ષ
કર્યું ?’ તો મારે તેને શું જવાબ આપવો ? બસ, ત્યાં તો નજ
જવું. એકાદ લિહના હુંપડામ જઈને આયુધ્યને પરમ આનંદથી
અતિત કરવું એજ હીક છે. એમાંજ શ્રેય છે.”

અંધકારનું સામાન્ય તે વનમહેશપર સમપ્રતાંજ વીરસિંહ અમ
ગિતથી નિર્ણય અરણ્યમાં બદલ્ય થઈ ગયો.

x x x x x

આ તરફ રાજપુત્ર ન આવવાથી સર્વ લોકો હોલેદિલ થયા. રાજાને કંઈજ સહે નહિ. પુષ્કળ શોધ કરવા છતાં પતો લાગ્યો નહિ. ખિન્નહૃદયથી સર્વ મૈનિકા નગર તરફ પાછા ફર્યા. માત્ર વિજયસિંહને આનંદ થયો. કારણ કે તેજ આજે સમર હીલે સેવાને તથા વીર કંકણ અંધાવવાને યોગ્ય હતો. થોડી વારમાંજ સર્વ સરદારો રાજદરબારમાં આવી પહોંચ્યા અને એત એત જોતામાં કુવર ગુમ થયાની વાત જ્યાં ત્યાં પ્રસરી ગઈ. રાણી લલિતાદેવી પુત્ર વિયોગથી અત્યંત વિહ્વળ બની. બાળરમણીઓ આનંદથી વિજયી કુમારનો જયજયકાર કરનાર હતી. પણ આ અનિષ્ટ વર્તમાન સાંભળતાંજ તેઓ શોકમાં લીન થઈ અને વિમળા તે સ્થાકાંતિશયથી એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગઈ! કાંઈ દુર્દેવના ચોરો આજનો હતભાગી દિવસ એવો ઉઝ્યો કે રાજ દરબારમાંની બે અકિતઓ એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

(૩)

કાળના અનંત ઉરમાં ઉપરની ખટનાને આઠ વર્ષ અતિત થતાં કાંઈ વાર લાગી નહિ; પણ એટલા સમયમાં કેટલોક ફેરફાર થઈ ગયો. રાણા અમરસિંહ અને તેની પત્ની પુત્ર શોકથી વિહ્વળ બનીને રાજદરબારમાં બરાબર લક્ષ્ય આપતાં રંધ થયા. દુષ્ટ વિજયસિંહ નીચ મસલતીયાઓ જોડે કારસ્થાન રચી રાજ રાણીને એક અંધારી ઢાંટડીમાં ફદ કરી ગાદી ઉપર બેઠો. કેટલાક સ્વામીજીઓ સેવકોએ અંડ કર્યું; પણ નવીન તાડપ્રયથી અંધ બનેલ વિજયે તે સર્વનો અમાનુષયથી વધ કર્યો અને નિષેડપણે પોતે રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યો. ગાદી ઉપર બેઠા પછી તેણે વિમળા

કુમારીનો અત્યંત શોધ કરાવ્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યો. સંજ રાણી દેવના વિષમ કોપથી એ જાંદીખાનામાં શોધ કરીને અમુચોષ વિતાડવા ભાગ્યા. કદી : કદી રાજા અમરસિંહ પોતાની રાણીને કહેતો—“ પ્રિયે ! શું આપણો વીર આવીને અહીંથી આપણને નહિ ઓડાવે ? આપણને સુખના દિવસો નહિ દેખાડે ? ” આ પછી રાણી કહેતી કે—“ મહારાજ ! એ એક ઉત્કાંતિનો નિયમ છે. કોઈની સર્વદા એકજ સ્થિતિ રહેતી નથી. કુળપક્ષમાં ક્ષય પામેલો ચંદ્ર ફરી પણ વધે છે. મને વિશ્વાસ છે કે આપણુ સુખના દિવસો પાછાં એક વખત જોઈ શકીશું.”

આશા ! તું આખર સુધી માણસને ફેટલું ખાંધી લે છે ? ખિચારે માનવી હૃદય દુઃખના સાગરમાં પણ તારા આધારે પડી રહી જીવન વ્યતિત કરે છે. અદા ? જગત સંચારી પવનથી પણ તારી ગતિ પ્રબળ છે. તારા તરંગો ઉપર જનહૃદય ફેલું અનેક નૃત્ય કરે છે ? પૃથ્વી ઉપરના ઉચ્ચ પર્વતોનાં ગગન સુગિત શિખરો કરતાં પણ તારી ટોચ ઉંચી છે. જોટથી તું ગોટી છે, તેટલોજ જળરો તારો વેગ છે. સખળ-નિર્જાળ સર્વને તું વશ કરે છે. તારામાં કોઈ એવી મોહશક્તિ છે કે યોગીઓ પણ તને તણ શકતા નથી. તું અત્યંત ચપળ છે. સર્વને તારા જતાવી તું કોઈની રહેતી નથી !

આજનો દિવસ હિન્દુઓના સ્મૃતિપટ ઉપરથી શું કોઈ પણ દિવસ શુંસારે ? સાયંકાળનો સુખ્ય હતો. દિવસના ઉત્તરાદિમાં મોથા પ્રહરનો હમણાંજ આરંભ થયો હતો. સીકરીનું રણ મેદાન મુસલમાનો અને રજપૂતોનાં રક્તથી આરક્ત થયેલું હતું. વચ્ચે

નમ્ને માનવીઓનાં માથાંઓ રખડતાં હતાં, પારોનાં તીરણુ રવ,
હથિયારોના ચમકારા, તીરોના સું સું અવાજ, મૃત વીરોના પશ્ચાત્ત
વૃક્ષની શાખાઓ જેવા દેહ, અથોના હચ્છકણાટ, સૈનિકોના પ્રો-
ત્સાહક શબ્દો, મૃત્યુપંથે જતા યોદ્ધાઓના આત્મરવ એ સર્વ
પ્રકાર એક સમયાવચ્છેદે જનતો હોવાથી માનવીઓના હૃદયની
મહત્વાકાંક્ષાનું પ્રતિબિંબ જાણે વિજ્ય થતું હોય અને તેને આ
આ ગીત નૃત્ય થતાં હોય એવો ભાસ થતો હતો.

એ મહત્વાકાંક્ષાઓ અને એ જાત્યાભિમાનો પરસ્પર મૂતે
સ્વરૂપે લડતાં હતાં. જ્યથી પોતાના હાથમાં નંદનવનનાં પુલોની
માળા લઇને બડીમાં સંગ્રામસિંહ પાસે તો બડીમાં બાબર પાસે
અમિત ચિત્તથી જતી હતી અને પાછી ફરતી હતી. ઘોડી વારમાં
રજપૂતોનું સૌર્ય તેમનો વિજ્ય કરશે એમ દેખાવા લાગ્યું, મોગલો
પાછા હાથ લાગ્યા. ખુદ બાબરની સામે એક વીસ વર્ષનો તરણુ
પોતાના પ્રાણુની પણ પરવા ન કરતાં આવીને ઉભો રહ્યો. સંગ્રા-
મસિંહ અનિમિષ લોચનોથી તે પ્રસંગ જોતો હતો તે તરણુ મુઠ-
કોશલ જોઇને બાબર ગભરાઇ ગયો. તેના સર્વ દાવ પેચ બચ્ચ
જવા લાગ્યા અને અંતે તે મોગલ આદશાહ રાજસ્થાનના વીરોની
સામેથી પશ્ચાત્ત કરવા તત્પર થયો. પણ હાય ! શિરોહીતો
વરરાય સંગરાણને જ્યથી વિજ્યમાળા પહેરાવતી હતી તે જોઇને
પોતાના સૈનિકો સાથે મુઠ બંધ કરી પાછો ચાલ્યો. ચિહ્નર હો !
તે નીચ, દેષી કલકપ્રિય પુંવરરાયને ! મૃદવિચ્છેદ એ સર્વ અનર્થોનું
બીજ છે !

અંધારું થયું. રજપૂતોનું તેજ શીકડું પડ્યું. પોતાના તેજ

પ્રમાણે પોતાના લંગેનું પણ તેજ જાણે ભગવાન સર્વ નારાયણે
મમુદ્રમાં વિલીન કર્યું ! ખુદ સંગ્રામસિંહ અનેક ઝખમોથી વિદ
મળને રણભૂમિની એક જાણુ વિચાર કરતા પડ્યા. “ક્યાં તે રા-
ન્યપદ ! ક્યાં કુચુમ શય્યા ! હાય હાય ! અંતકાળે કોઇ ઉપ-
શોખી થતું નથી. ક્ષિરથી ખરડાગેલા અને શૌર્યથી લડતાં વીર
તરણની દ્રષ્ટિ આ રાખ્દો સાંભળી એકાએક ભમિ ઉપર તરફડતાં
રાણા તરફ ગઈ. રાજસ્થાનના રાજાને એક સામાન્ય મનુષ્ય પ્રમાણે
થતી મરણુ વેડના જોઈને તેનાં નેત્રોમાં પાણી આવ્યાં, તરતજ
તેણે રજપૂત સૈન્ય તરફ જોયું તો શું જણાયું ! પોતાના પક્ષની
સંપૂર્ણ હાર થઈ હતી. સર્વ રણભૂમિ આતંરવથી સખ્દાયમાન
થઈ હતી અને મુસલમાન સરદારો આનંદિત થઈ જય જયકારતો
જાનિ કરતા હતા. તે યુવક આવો વિસફળ પ્રકાર જોઈને સંગ્રા-
મસિંહની પાસે ગયો અને એકામ તેમના શરીરને ઉપાડી ચાલવા
માંડ્યું. માર્ગમાં યોદ્ધાઓના રાખની ઠેસ વાગવાથી પડતો-આખ-
ડતો તે પોતાનો માર્ગ સત્વર કાપતો હતો. તેના મનમાં બયનો
સંચાર મુદ્દસ નહોતો. પણ કોઈ નિવાસ સ્થાન મળે તો લાં જઈ
રાખાને ઔપધોપચાર કરવો; એમ તેની ઇચ્છા હતી. તેથીજ તે
જતાવળે ચાલવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેને તે બીપણ અધિકારની કે
મયાનક પહોળાં મોઢાં કરીને પડેલાં પ્રેતોની જરા પણ ખીક
લાગતી નહોતી.

યોડો પ્રવાસ આ રીતે ક્યાં પહોં તેણે પાસેજ એક દીવો
બળતો જોયો. પવનના આધાતથી તે દીવો કંપતો હતો. તરણ
સૈનિક ત્યારે એ દીવ પાસે ગયો, ત્યારે ત્યાં એક ન્હાનીશી પહો-
કુટી કોઈ જગ્યા અત્યંત સ્વચ્છ જોઈ. દિવાની પાસે એક તરણ

યોગિની ઇશ્વર સ્મરણ કરતી બેઠી હતી. યુવક ઢાંઢ પણ વિચાર ન કરતાં તે એકદમ તે ઝુંપડીમાં ગયો અને સંગ્રામસિંહના અચેતન શરીરને નીચે મૂકી જહાર બાવીને બોલ્યો—“બાપ ! ક્ષમા કરો. આપના જેવાં સાધીને મારાથી લેશ પણ ઉપદ્રવ થશે નહિ. હાલનો સમય બારીક હોવાથી પરવાનગી શિવાય અંદર આવવાનું મેં સાહસ કર્યું છે; તો કૃપા કરીને આપ મને ક્ષમા આપો.”

“વીર યુવક !” યોગિની બોલી —“તું કદી કોઈની ઉપર ક્રોધ કરતી નથી. તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો, તે તો મને સમજાયું છે; પણ આ મુર્ચ્છિત વીરનું નામ શું ?”

“તેમનું નામ રાણા સંગ્રામસિંહ ! આજે મુસલમાનોની સાથે થએલા યુદ્ધમાં રજપૂતોનો પરાજય થયો છે અને તેમાં મહારાજ અસહ્ય ઝખમોથી મુર્ચ્છિત થયા છે. થાંડું પાણી છાંટી હું તેમને સાવધ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.”

યોગિનીને કાણુ જણે શું થયું. તેના ચહેરા ઉપર આશ્ચર્ય, આનંદ અને દુઃખની સ્પષ્ટ છાયા દેખાવા લાગી. તેણે અંદર જઈને એક માટીના વાસણમાં પાણી આણ્યું. અત્યાર સુધી તે યુવકનું લક્ષ રાણાના ચહેરા તરફ મુદ્દત ગયું નહોતું. તે પાણી લઈને તેની પાસે ગયો અને મોઢામાં થાંડું પાણી રેડ્યું; પણ તે જહાર નીકળી જવા લાગ્યું, ત્યારે યોગિની ત્યાં દોલો લેઈ જઈને માટે આવી, તે તરફ એકાએક દીર્ઘ શ્વાસ મૂકીને બોલ્યો—“થયું, રાજપૂત કુલાવતંભ પોતાની કાર્તિ અજરામર કરી દિવ્યલોકમાં ગયા ! અરેરે, મહારાજ ! આ પિનુવિહીન બાળકને આપ કેમ ખસી ગયા ? અરે, રજપૂતોનું નામ મેં કલ્પિત કર્યું ને ! અજાણી વીરસિંહ ! તું પાણી ગણાયો; કદાચ તે રણશય્યામાં તારો

અંત ન આણ્યો ! મને હવે જગતમાં કંઈ આશા નથી ! યોગિની દેવી ! મને આ પ્રેત દહન કરવામાં મદદ કરશો કે ?” દીવાના પ્રકાશમાં યોગિનીનો સંપૂર્ણ ચહેરો યુવકે જોયો. તે કેટલીક વાર જાણ્યું રહ્યો. યોગિની પણ આ વેળા તેના મોઢા સામે જોઈ રહી હતી. બરાબર નિશ્ચય કરી તે બોલી—“કુમાર વીરસિંહ ! હજી આપને સંશય છે ?”

વાચક ! આ યુવક અને યોગિનીને તમે ઓળખી શક્યા હશો ! આહાંહા, કેવો તે પ્રસંગ ! યુવક કેટલીક વાર સુધી ગંભીરતા ધારણ કરી બોલ્યો—“વિમળા ! તું અહીં ક્યાંથી ? જનપુર ક્યાં ? કેમ મને સંશય ન થાય વાર ?”

“કુમાર ! આ બાળતમાં આપણે પછી બહી વાતો કરીશું. હમણાં તો આ વીરકુળ તિલક મહારાણાના દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરીએ.” યોગિની-વિમળા બોલી.

(૪)

પ્રાતઃકાળનો સમય હતો. નિસર્ગદેવી પ્રકૃતતાથી જડચંતન પદાર્થોને આનંદ આપતી હતી. અરણ્યમાં વૃક્ષરાજ ઉપર બેઠેલાં વિદેગોનું મધુર ગાયન ચાલતું હતું. વીરસિંહ અને યોગિની આ વખતે પ્રકૃતિ દેવીની શોભા જોતાં ઝૂંપડીની આસપાસ ફરતાં હતાં અને વીરસિંહ પોતાનું પૂર્વવૃત્ત કહેતો હતો—

“વનના અંતર્ભાગમાં ગયા પછી તરતજ ગાઢ અંધકાર થયો. હિંસક શ્વાપદોનો કળ્પ કદોર રવ આવવા-સંભળાવા લાગ્યો અને પાસેજ રહી કાંઈ નહાતું બાળક રડતું હોય, એમ મને ભાસ થયો. હું તે રૂઢનને આધારે ત્યાં ગયો તો એક આવી અત્યંત ન્હાની ઝૂંપડીમાં દીવાના પ્રકાશ એક વિકરાળ વાઘની પાસે ન્હાતું આઠ દશ મહિનાનું બાળક રડતું હતું. વાઘના પંખ એક બે ફેરો

લાગેલા હોવાથી તે બાળકના સરીરમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હતો. મેં જો તેને છોડવું ન હોત તો જરૂર તે થોડી વારમાં એ બચ-
 કર પશુનો ભોગ થઈ પડત. મેં તે પ્રકાર જોયો ત્યારે મારે શું
 કરવું, તે સહસા મને સમજ્યું નહિ અને હાથ લાગવા માંડ્યો; પણ
 તરતજ સાવધ થઈને તે બાળકને બચાવવા માટે. બરાબર તાકીને
 મેં તે વાધ તરફ એક બાણ છોડ્યું. કોષથી છોડાએલું બાણ તેને
 વાગ્યું ખરું; પણ તેથી તે બાળકને ધડતું મૂકી મારા સામે ધસ્યો.
 મેં ધૈર્ય રાખીને બીજું બાણ માર્યું, એટલે તો તે બચકર મળી ન
 કરતો મારા સામે કુદ્યો. હું ગભરાઈ ગયો. ધધરનું સ્મરણ કરીને
 મેં મારી નહાની તરવાર તેના સામે ધરી ને તેની ઉછળતી તલપ-
 નો અવરોધ કર્યો; પણ પછી શું થયું, તેની મને કંઈ માહિતી
 નથી. હું મૂર્છાવશ થયો. જે વેળા મેં તેના ઉધાડ્યાં, તે વેળા હું
 એક ઝુંપડીમાં ખાટલા ઉપર પડેલો હતો અને રાણા સંગ્રામસિ-
 હજી મારી પાસે ઉભેલા હતા એમ મને લાગ્યું. મને થએલો
 ક્રમ્મ કાંઈ જાણે નહોતો. હું ઉઠીને બેઠો અને મેં મારી સમજા
 હકીકત તેમને કહી. તેઓએ તે વેળા મારી પીઠ ઉપર હાથ
 ફેરવીને કહ્યું—“બાળવીર ! મેં તારું પરાક્રમ જોયું છે. તે જે
 બિલ્લની બાળ કન્યાનો શુભ બચાવ્યો છે, તે બિલ્લ જો આ તારી
 સામે ઉભેલો છે !” મેં તેની સામે જોયું તો તેણે મને સાષ્ટાંગ
 નમસ્કાર કર્યા. તેને મારી ઉપર વિશ્વક્ષણ પ્રેમ-પૂજ્ય શુદ્ધિ થઈ
 પછી તે દિવસથી આજ પર્યંત હું રાણાજીની પાસે તેમના આસનના
 પ્રમાણે રહ્યો છું. પણ હાથ ! તેઓ તો ગયા. વિમળ ! ઇશ્વરી યો-
 ગના કેટલી વિચિત્ર છે ?” એમ કહી તેણે થોડીવાર મૌન ધર્યું. પુનઃ
 કાંઈક વિચાર કરી તે બોલ્યો—“ પણ તું બહીં ક્યાંથી ?”

“કુમાર ! આપે જે દિવસ વનવાસ લીધા તે દિવસે મોડી રાત સુધી આપનો કંઈ પણ પતો ન મળવાથી અન્યેયણ કરવા માટે મેં વનનો માર્ગ પકડ્યો. જંગલે જંગલ આપનો શોધ કરતી હું બહુ; પણ અર્થ ! બહુ વાર હું હિંસક પશુઓનો ભય પહોંચી પહોંચી આગુઓનો અંત લાવવા દેખતી, કિન્તુ હૃદયની કાષ્ટક અલૌકિક શક્તિ મને તેમ કરતાં અટકાવતી. આ અરણ્યમાં આવ્યાને તો મને એકજ વર્ષ થયું છે. પડોશમાં એક લિલ્લ રહે છે. તે બહુ બડો અને માયાળુ છે. મારી ઉપર દયા આવવાથી તેણે મને આ મુંપદી બાંધી આપી છે. તે દરેક સંધ્યાકાળે અહીં આવીને દીવા આપી જાય છે. મેં તેની પાસેથી જ્યપુરની સર્વ જાતમ મહાવી છે. નીચ વિજયસિંહ અને તેના નીચ મંત્રિમંડળના હાથમાં સર્વ રાજ્યકારભાર ગએલો છે અને રાજા તથા રાણી દેહમાં છે !”

“મારે તે દુષ્ટની જાડ અવશ્ય બહાવવી જોઈએ. પાસેના જંગલમાં મારો પણ એક બીલ્લ મીઠું છે જે જેટલું જોઈએ, તેટલું લિલ્લ સૈન્ય આપશે. ચાલ, આજ સંધ્યાકાળેજ આપણે તે લિલ્લની પાસે જઈએ.”

“અહીં આવનારો લિલ્લ પણ બહુ બડો છે. આપણા કામમાં તે પણ બનતી મદદ આપશે.”

પછી બન્ને દુગાહાર કરીને બગીચાની વ્યવસ્થા કેમ કરવી, તે સંબંધી વિચારમાં ગુંથાયા અને સંધ્યાકાળે તેઓ પોતાના છંદકાર્યની સિદ્ધિ માટે બહાર નીકળ્યા. વાંચક ! આતો, આપણે પણ કર્તવ્યદક્ષ મનુષ્યની પાછળ જઈએ.

(૫)

આ વેળા જ્યપુરની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય હતી. પ્રાજ વિજયસિંહનાં છળ-પ્રપંચથી અત્યંત દંટાળી ગઈ હતી. મારી, મારા

મારી, ખૂન વગેરે નિંદા પ્રકારનું સામાન્ય ત્યાગ થઈ ગયું હતું. હવે વિજયસિંહે રાજસૂત્ર પોતાના હાથમાં ધારણ કર્યું હતું; પણ તે તરફ મુદ્દલ ભ્રમ ન આપતાં હંમેશાં વિવેક સુખમાં મગ્ન રહેતો. પ્રધાનને માટે તો કહેવુંજ શું ? ‘યથા રાજ્ય તથા પ્રજા !’ એ ન્યાયે મૈત્ર્યનો કિંવા શહેરનો પણ જરાએ બંધોબસત નહતો.

× × × × ×

શરદઋતુની રાત્રિ હતી. નીલાકાશ તદ્દન નિરબ હતું. ચંદ્રના અમૃત વર્ષણથી સમગ્ર વસુધાએ વિશદતા ધારણ કરી હતી. અંશુ-માર્જના અસહ્ય તાપથી ત્રસ્ત થએલી નિસર્ગ દેવી તે સુધાઓતથી આનંદિત થઈ રહી હતી. સર્વત્ર શાંતિનું સામાન્ય પ્રસર્યું હતું અને જ્યાંપુર શહેરનો ઘણો ભાગ નિદ્રાવસ્થામાં નિમગ્ન થયો હતો.

આ વેળા શહેરમાં આવવાના ઓઠા રસ્તા ઉપરથી એ તરફ સવાર સિંહદાર તરફ આવતા હતા. તેઓની પછવાડે પાદાચારી પુષ્કળ ભિદ્ધ મૈત્ર્ય સ્વપ્નપણથી ચાલ્યું આવતું હતું. ઓડીવારમાંજ તે તરફ સવારો દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યા તો ત્યાં હાથમાં નવ તરવાર લઈને ઉમેશા એ પહેરેગીર દેખાયા.

“કોણ છે?” પહેરેગીર પોતાના રાક્ષસી અસાજની બોલ્યો.

ઐત્થામાં તે બંને તરફ થોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી પરતોશ કાઢીને પહેરેગીરની છાતી સામે ધરી અધિકારદર્શક સ્વરથી બોલ્યા—
“મૃત્યુ ન ધ્વિજનું હાથ તો મને ઓળખી લઈ મારી આજા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થા.”

“કોણ કુમાર વીરુસિંહ ? અપરાધ માફ કરો !” આ વેળા તે પહેરેગીરના ચહેરા જેવા જેવા હતા. તેમની આશ્ચર્યચકિત મુદ્રા, તદ્દનીનતા અને બીરતા વગેરે ભાવોથી યુક્ત બનેલા તેમના

જાવ અત્યંત નેત્રાકર્ષક હતા. વાંચક ! આ સવારને તમે ઓળખ્યાજ હશે તે સવાર પૈકી એક કુમાર વીરસિંહ અને બાળે પુરુષ વેષધારી—વિમળાકુમારી—રામસિંહ.

“ સરદાર ! તમે બન્ને અમારા પક્ષમાં આવવાને કબુલ છે કે ? ” વીરસિંહ બોલ્યો.

“ હા. આપનો પક્ષ સત્પથ છે. ” પહેરેગીરાએ દીનમુદ્રાથી કહ્યું.

“ આથ, ત્યારે તું મને મહારાજાને કેદ કર્યા છે તે સ્થળ ખતાવ. રામસિંહ ! લગાઈને પ્રસંગ ન ઉપસ્થિત થાય તે રીતે આપણે કામ કરવું છે. અગર જોકે ભિક્ષુ સૈન્ય તરવારનો જવાબ તરવારથી આપવા તૈયાર છે; પણ જનસંહાર થોડો થાય તે તરફ પણ આપણે લક્ષ આપવું જોઈએ. ” વીરસિંહ એ પ્રમાણે કહીને એક પહેરેગીરની સાથે શહેરમાં ચાલ્યો અને રામસિંહ ભિક્ષુઓને સેનાનાયક બની ત્યાં સિંહદાર પાસે ઉભો રહ્યો. વીરસિંહ પોતાનાં પૂજ્ય માતાપિતાને કેદખાનામાંથી છોડાવી આવ્યો.

x x x x x x

આયંકાળનો સમય હતો. રાજેશ્વાનની પાસે આવેલા વીર તક્ષાવ નામના એક ન્દાના જગાશયને કંઈ સુગંધમય કુસુમકુંજમાં રાત્રી અમરસિંહ, રાણી લલિતાદેવી અને કુમાર વીરસિંહ એ ત્રણે જણાં કાંઈક વાતચિત કરતાં બેઠાં હતાં. અમરસિંહ કુમારને વાંસે હાથ ફેરવી બોલ્યો—“ માગવીર ! આહેરિયાને દિવસે તું કેમ શહેરમાં આવ્યો નહિ ? ”

“ સર્વ સૈનિકા, તમે તથા રાજદરબારની સર્વ મંડળી ‘તું શું પરાક્રમ કરી આવ્યો !’ એ પ્રશ્ન પૂછી માફ અપમાન કરે તેમજ

મોટા આનંદથી મારી રાહ જોતી બેઠેલી વિમળા પણ આચાજનક થઈ દિશ્વળીર થાય, એ વિચારે મારું મન વ્યગ્ર બનવાથી હું શહે-
સ્માં આવ્યો નહિ. પછી શું હકીકત બની તે સંજ્ઞા મેં તમને
કહી છે.”

“ત્યારે વિમળા અહીં કેમ ક્યાંએ દેખાતી નથી ?” મહારા-
જાએ પૂછ્યું.

“પિતાજી ! આપે તેને ન ઓળખી ? રામસિંહ તેજ વિ-
મળા ? હમણું તે પોતાના પિતાને ઘેર ગઈ છે. જલ્દી પાછી
આવી પહોંચશે. પિતાજી ! આ અમાર્ગી જીવને લીધે તમને સર્વને
અત્યંત દુઃખ થયું. તમારે કદખાનું સેવવું પડ્યું અને વિમળાને
રાતમાં રાખવું પડ્યું. ખરેખર એ વિચાર આવતાં મને અપાર ખેદ
થાય છે.” વીરસિંહ ગદગદ સ્વરે બોલ્યો.

આ બાપણ ચાલતું હતું એટલામાં વિમળકુમારી પણ આવી
પહોંચી અને એ હાથમાં અચાનક અમાત્યનું પણ આગમન થયું.
વિજયસિંહ બોલ્યો—“માતા ! આ તમારી વિમળ આવી !”

“જુદા વિમળા ! તું અત્યંત પરાક્રમી છે. આવ, મને એક
વખત લેટ.” લલિતા સ્નેહથી બોલી. વિમળા તેને આનંદથી બેઠી
અત્યંત નમ્રતાથી બોલી—“વિજય ! હું સર્વની ક્ષમા માગવા
આવી છું. સુવરાજ પરવાનગી આ.....”

“હું તને પરવાનગી આપતાર કોણ ? આવ, વિજય, આવ
મારા મનમાં તારા મટે લેશ પણ ખોટો ભાવ નથી. માતાપિતા !
આની ઉપર તમે મુદ્દત કોપ કરશો નહિ. વિજય, ભાઈ, તારું
અંતઃકરણ પથાત્તાપથી શુદ્ધ થયું છે પિતાજી આદિ સર્વને નમ-
સ્કાર કર તે તને ક્ષમા આપશે.” વીરસિંહે કહ્યું.

“ વિજય ! મેં તને ક્ષમા બિચારી છે. અહીં આવ. આવું અવધ કાર્ય કર્યા બદલ બેદ કર. તમે બન્ને રતેહથી વર્તશો તો તમારા રાજ્યમાં કાષ્ઠપણ શત્રુ પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. ગૃહવિરોધથી કાષ્ઠનું પણ સાફ થયું નથી, ” રાજાએ વિજયના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું. પછી અમાત્ય બોલ્યો—“ મહારાજ ! વિમળા અને વિરસિંહની પરસ્પર પ્રીતિ હોઈ તેમણે પોતાના પ્રેમની અચળતા બાજુ વર્ષ પર્યંત અત્યંત દુઃખ વેડીને દુપણ દેખાડી આપી છે, માટે મારી ઇચ્છા છે કે આપણે તેઓને વિવાહિત કરીએ. આ પની તેમાં શી ઇચ્છા છે ? ”

“ બન્નેના વિવાહ થતાં અમને બાનંદગ થશે. ” રાજા અને સમિતાદેવી એકદમ બોલ્યાં.

“ વિરસિંહનેજ વિમળા થોગ્ય છે. ” વિજય સમાધાનકારક રીતે બોલ્યો.

પછી થોડા સમયમાંજ સુમહર્ત બોધી બન્નેનો વિવાહ કર્યો. કાલ સમારંભમાં વિજયને અગ્રણી કરી બાનંદથી મંગળ કાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું; એ અમારે ખાસ અહીં જણાવવું બોધ્યું. વિરસિંહ અને વિજયસિંહ પરસ્પર જીવગત મિત્ર બન્યા અને હમેશાં સાયંકાળે વીર, વિમળ અને વિજયની ત્રિપુરી વીરતલાવ ઉપર મિષ્ટ મિષ્ટ ગોષ્ઠી કરી સુખેથી સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યાં.

